

199
98
Т. ХСVІІІ.

Р. 1910, кн. VI.

Рік XIX.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

В. ХСVІІІ.

1910, VI B.

XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Вехнарського.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛІОЦІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

В. ХСVIII.

1910, VI B.

XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Воднарьського.

Закінчено 15/1 с. с. 1911.

НБ ПНУС

249199

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
національного інституту
№ 249199

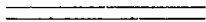
Зміст ХСVIII тому.

1. Зміст тому с. 3—4
 2. До питання про розселення Вятичів. Кілька заміток з приводу новіших праць, подав Михайло Грушевський с. 5—9
 3. З минувшини м. Бродів (Причинки до історії міста в XVII в.), написав Іван Созанський, III с. 10—30
 4. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко: XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші) (далі буде) с. 31—54
 5. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр., написав Іван Джиджора (далі буде) с. 55—74
 6. Студії над галицько-українськими граматами XIX в., написав Михайло Возняк. Додатки с. 75—146
 7. Miscellanea: а) Лопушанський »Святовид«; б) Один із буковинських духовних antiquae educationis, под. Вол. Гнатюк; в) Уривок граматики Ів. Лаврівського, под. М. Возняк с. 147—162
 8. Наукова хроніка: З новіших публікацій Буковини, подав Мирон Кордуба с. 163—172
 9. Бібліографія: історія політична і суспільно-культурна, мова, етнографія, жите суспільне і економічне (реєстр ширших обговорень див. с. 238) с. 173—239
 10. Оголошення с. 240—244
-
-

Inhalt des ХСVIII Bandes.

1. Inhalt des Bandes S. 3—4
2. Zur Frage über die Siedlungen der Vjatičen. Einige Bemerkungen aus Anlass neuerer Arbeiten, von Michael Hruševský S. 5—9

- 3 Aus der Vergangenheit der Stadt Brody (Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt im XVII. Jahrh.), von Ivan Sozan'skyj, III S. 10—30
4. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko: XXXIII. Die Zeit Chmelnyčkyj's (Kobsaren-Sänge, sog. Dumy, Lieder u. Verse) (Fortsetzung folgt) S. 31—54
5. Die wirtschaftliche Politik der russischen Regierung der Ukraina gegenüber in den J. 1710—1730, von Ivan Džydzora (Fortsetzung folgt) S. 55—74
6. Studien über die galizisch-ukrainischen Grammatiken des XIX Jahrh., von Michael Voznjak, Anhang S. 75—146
7. Miscellanea, von W. Ščerbakiw'skyj, V. Hnatjuk u. Mich. Voznjak. S. 147—162
8. Wissenschaftliche Chronik: Aus den neueren Publikationen der Bukovina, von Miron Korduba . . S. 163—172
9. Bibliographie: Politische u. Kulturgeschichte, Sprache, Ethnographie, soziales und ökonomisches Leben (Verzeichnis grösserer Besprechungen s. S. 238) . S. 173—239
10. Annoncen S. 240—244

До питання про розселення Вятчів.

Кілька заміток з приводу новіших праць.

Подав *Михайло Грушевський*.

А. А. Шахматовъ — Южня поселенія Вятичей (відб. з *Извѣстій импер. академіи наукъ*), Спб., 1907.

П. И. Якобій — Вятчи Орловской губерніи (Записки импер. географич. общества по отдѣл. этнографіи, XXXII), Спб., 1907.

В. А. Городцовъ — Древнее населеніе Рязанской губерніи (по поводу статьи А. А. Шахматова), (*Извѣстія отд. рус. языка*, 1908).

А. Л. Погодинъ — Записки имп. географ. общества і т. д. (рец. на працю Якобія), (*Извѣстія отд. рус. яз.*, 1908).

Вятичьке племя, таке далеке від руського життя XI—XII в. в своїх неприступних „бринських“ лісах, описане київським літописцем як найбільш некультурне з сучасних племен, і в додатку якимсь загадковим способом, з незвісних мотивів, випроваджене „від Ляхів“, не може не займати увагу дослідників і не перестає давати привід до різних більше або менше сміливих теорій. Так от др. Якобій, лікар-психіатр, приглядаючи ся до потомків вятичької людности Орловської губ., прийшов до висновків про її різку етнічну окремішність від великоруської людности і на підставі географічної ономастики сеї території вважає тутешню людність в основі своїй східно-фінською. Д. Спіцин в своїх недавніх *Историко-археол. разысканіях* (див. *Записки т. ХСІІІ*) також відмовляє Вятичам словянства — по його гадці дорога з Чернигова на північ була утруднена „не стільки непроходимостью брынскихъ лѣсовъ, сколько дикимъ нравомъ, занѣмавшихъ эту область вятичей — странного пле-

мени, можетъ быть даже не славянскаго походження, видимо не желавшаго никакого общенія съ Русью й враждебно къ ней расположеннаго“. Проф. Потодин, розбиваючи фільологічні підстави теорії дра Якобія, його вятицько-фінські паралелі, висуває иньшу теорію — по його гадці правильне толкованне зібраного Якобієм матеріала „открыло бы намъ картину далекаго расселенія литовскаго племени на востокъ“, себто в землю Вятичів; на жаль тільки він ухиляєть ся від близнаго поясненія і аргументованн्या сеї тези. Городцов вірить в близне спорідненне Вятичів в Радимичами, а також і в те, що обидва сі племена походять від Ляхів, доказ на те бачить в подібностях археологічнаго матеріалу вятицького і радимичького, особливо семикінцевих привісок, а що до лядського походження — петвержденне тому додачає в нахідці рунічних знаків на урнах в Вятицької землі, подібних до урн західно-словянських і польських (автор тут посилаєть ся на працю Лецевскаго); одначе далі він очевидно вагаєть ся між гадкою про лядське походження і міграцією з заходу, з-під Ляхів. Ак. Шахматов, що також був прийняв таке толкованне літописнаго тексту, тепер Вятичів виймає з-під нього, з огляду, що в новгородській версії літописи маємо переказ про лядське походження самих тільки Радимичів — „о лядскомъ происхожденіи (Вятичів) не можетъ быть и рѣчи“, вате Радимичів готов він уважати таки Лягами — „отъ рода Ляховъ“ : вони „обрусѣли, приняли языкъ русскій“ під впливом вятицької колонізаціі, що покрила Радимичів, відступаючи в полудня, і сей факт дав привід літописцеві звязати сі два племена разом і дати їм спільне походження.

Завважу до сеї літописної традиціі, що ми властиво не маємо причини дуже сильно противставляти новгородській версії, де говорить ся про походження „отъ рода Ляховъ“ Радимичів, і „Повісти“ де мова про походження „отъ Ляховъ“ Радимичів і Вятичів. Різниця в давности обох текстів не велика, і авторитетність обох більш меньш однака. Новгородська версія не виключає сеї другої, бо говорить при нагоді війни Володимира в Радимичами тільки про Радимичів, отже з неї не можна вывести, щоб про Вятичів автор не знав також переказу, чи здогаду. Обидва тексти мають однакове право на увагу — або не мають його. І значінне їх однакове — обидва говорять про походження від Ляхів, а не перехід з лядського погранича, як пробували се толкувати. Се зовсім виразно каже новгородська версія про Радимичів. Меньше виразистий текст Повісти, зовсім

очевидно, має такеж значінне, як і текст Новгородської версії. Але ті вагання в становищу що до сеї звістки, які ми бачимо у дослідників, котрі не відважують ся просто попроситись з нею, як з простим непорозумінням київських книжників чи київської традиції, але й не знають, що з нею зробити, — найліпше показують, як трудно зробити що небудь з сею звісткою.

Тепер що до руху Вятчів в полудня, яким, мовляв, були покриті Радимичі. Шахматов виводить се з реконструкції літописного оповідання про похід Святослава на Козар і Вятчів. В літописи маємо:

„И послаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити“. И иде на Оку рѣку и на Волгу. И налѣзе Вятчичи, и рече имъ: „кому дань даєте?“ Они же рѣша: „Козаромъ по щелягу отъ рала даемъ“. В лѣто 6473. Иде Святославъ на Козары; слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ, и съступиша ся бити ся и бывши брани межи ми одолѣ Святославъ Козарамъ и градъ ихъ Бѣлу Вежю взя. И Ясы побѣди и Касоги и приде къ Києву. В лѣто 6474. Вятчичи побѣди Святославъ и дань на нѣ възложи“.

Зазначені курсивою слова Шахматов вважає пізнішими додатками і дає таку реконструкцію початкового тексту:

„И послаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити“. И иде на Вѣлгу на Козары. И налѣзе Вятчѣ и рече Вятчамъ: „кому дань даєте?“ Они же рѣша: „Козаромъ по щелягу отъ рала даемъ“. Слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ и съступиша ся бити ся, и бывъши брани одолѣ Святославъ Козаромъ и градъ ихъ Бѣлу Вѣжю взя. И Ясы побѣди и Касоги и приде къ Києву и побѣди Вятчѣ и дань на нѣ възложи“.

Шахматов зовсім справедливо, як мені здаєть ся, відчув, що се оповідання про війни в Козарами і Вятчичами дуже мало підходить до епічного стилю Святославової легенди. Але зроблені ним дрібні поправки не поправляють діла. Справедливо завважив він, що слова „Слышавъше же Козаре“ продовжують гадку „Послаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити““. Але Вятчичі розбивають сю звязь. Коли схочемо видобути властиву звязь гадок, мусимо викинути Вятчів в сього оповідання зовсім, і тоді дістаємо:

„И послаше къ странамъ глаголя: „хочю на вы ити“. И иде на Вѣлгу на Козары. Слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ и съступиша ся бити, и бывъши брани, одолѣ Святославъ Козарамъ и градъ ихъ Бѣлу Вѣжю взя. И Ясы побѣди и Касоги и приде къ Києву“.

І потім безпосередно:

„Иде Святославъ на Дунай на Българы. И бившигься одолѣ Святославъ Болгаромъ и взя городовъ 80 по Дунаю. И сѣде ту въ Переяславци, емля дань на Болгарѣхъ“.

По за тим лишаєть ся самостійне оповідання иньше:

„Иде Святославъ на Оку рѣку. И налѣзе Вятичи. И рече имъ: „кому дань дасте?“ Они же рѣша: „Козарамъ по щелягу отъ рала даемъ“. *[Тут могла бути відповідь Святослава в тім стилі як в аналогічній оповіданню про похід Олега на Радимичів або Сіверян: „Не давайте Козарамъ по мнѣ давайте“].* И побѣди Вятичъ Святославъ и дань на нихъ възложи“. *[А може й не було тут того: побѣди, а просто тільки: „и възложи дань на нихъ“].*

В літописнім оповіданню очевидно зложені до купи сі два оповідання. Фраза: „и приде къ Києву“, що опинила ся перед кінцем походу на Вятичів, вказує на се доста виразно. Може бути, що згадка про Волгу належить до сьогож походу на Вятичів, і в оповіданню про похід на Хозар не було сього слова; знаємо, що в тім часі став ся руський погром не тільки на долішній Волзі, а і на середній, в краю Буртасів і Болгарів (див. Історію України I² с. 409) — отже сей похід на Оку міг бути вступом до походу на середню Волгу, на Болгар. Та се вже буде дальший здогад. Поки що станемо на тім, що оповідання про похід на Вятичів — се пізнійший придаток до оповідання про похід на Хозар, контамінація звязана з походом на Вятичів. Супроти того здогад ак. Шахматова, що Святослав здивав Вятичів десь по дорозі на долішню Волгу, на Подоню — упадає, і на мою думку, д. Шахматову треба се толкованне покинути.

З ними упадає і одинока підстава його гіпотези про оселі Вятичів на Подоню і пізнійший перехід на Оку. Поріче Оки зістаєть ся їх територією і давнішою і новішою, і вятицький рух на північ, де вони мали би покрити Радимичів, не має за собою ніяких даних.

Відплив степової людности на північ, під натиском степових орд, починаючи від угорського руху IX в. і кінчаючи половецьким, по всякій правдоподібности мав вплив на сильніше залюдненне лісового поясу. Але нема підстави звязувати спеціально з сим рухом кольонізацію поріччя середньої Оки, території рязанської. Відплив степової людности мусимо представляти собі в певній аналогії з попереднім рухом в степи — як

тоді словянська людність ширила ся з своїх давніших осад в напрямі полуднево-східнім, по рікам і торговельним дорогам, так тепер, відступаючи, вона мусіла зовсім натурально тягнути до головних осель своїх земляків, з котрими звязана була торговельними і всякими иньшими відносинами, так що рух сей мусів іти не так на північ, як на північний захід (пор. Історію України I² с. 206). Розумієть ся могло з Подоня багато заходити і на північну рязанську територію, але сей рух з полудня трудно класти во главу угла рязанської кольонізації. Головне значінне мусів мати рух на Оці, з горішнього, вятицького поріча, і з горішньої Волги. Д. Городцов у своїй статі, розбираючи археологічний матеріал, на жаль не застановив ся над сим питанням, на скільки рязанські могили X—XI вв. мають — або не мають — тісніші аналогії з старинностями Подоня (правда, що сі останні дуже слабо просліджені!); він вказує на аналогії матеріалу з північної Рязанщини з матеріалом кривицьким, полудневої Рязанщини — з матеріалом радимичьким; чомусь поминає важнійше — аналогії з археологічним матеріалом вятицьким, хоч і вважає кольонізацію полудневої Рязанщини рішучо вятицькою.

При тім ставить теорію про повну відмінність кривицької кольонізації північної Рязанщини і її полудневого, вятицького заселення: та йшла між фінську кольонізацію і осідала між неї, ся виганяла фінську людність, здобуваючи її городки, витісняючи з краю. Теорія сміла, але звучить не дуже ймовірно і вимагає перевірки.

І кінець кінцем насуваєть ся знов те саме питання, зазначене мною вже давніше (Історія України I² с. 166): самі Вятичі чи не були вже словянською (радимицькою можливо) кольонізацією на фінським уже ґрунті, і чи не в сій обставині, що се була пересаджена на фінський ґрунт радимицька кольонізація, треба шукати обяснення сих фактів, що в традиції Радимичі і Вятичі являють ся близько спорідненими племенами, а далі в своїм етнічним розвою розходять ся: Радимичі зістають ся в складі білоруської ґрупи, Вятичі — великоруської. Др. Якобій взяв ся за доказ сеї тези про фінську основу вятицької кольонізації з засобами негодащими. Але може, приглянувши ся до місцевої хоро- і топографії, археології й етнології, можна знайти більш серйозні вказівки на таку фінську основу.

З минувшину м. Бродів.

(Причинки до історії міста в XVII в.)

Написав Іван Созанський.

III.

Промисл і торгівля.

Промисл і торгівля спочивають майже виключно в руках чужинців та місцевих Жидів. Польське і руське міщанство горне ся хиба до такого промислу, що стоїть у тісній звязи з головним занятєм міщанина, тобто хліборобством, тай то не на ширший розмір, але на стільки, на скільки вимагає сього домашня потреба. Загал ремісників виробляє лишень се, що згори було замовлене, а скупоньке було число таких, що не чекали на замовлене, але продукували стільки, що зі своїм товаром виїзджали на ярмарки, що справді могли зватись промисловцями. За кілька десяток літ годі назвати двох-трьох промисловців і купців, що щасливо ведуть свій інтерес і доробляють ся мастку, майже всіх матеріяльна кар'єра кінчилась довгани, а в слід за тим продажею їх реальностей.

Одиноким дуже популярним промислом був промисл герілчаний. „Вільно буде кождому міщанинови мати свої власні бровари, солодівні і винниці — читаємо в привілею наданім брідеським міщанам властителем міста Станіславом Конєцпольским дня 8 цвітня 1629 р. — а хто-небудь із міщан схоче варити пиво, повинен заплатити від вару, що має робитись із півношти маці брідеської міри, золотих три; те саме розуміє ся і що до горілчаного солоду, робленого з такоїж міри...“¹⁾

¹⁾ Вагаґсз, ор. cit. ст. 14.

І треба признати, що міщани користали з того права, хоч рідко який вийшов добре на сім промислі, навпаки сей промисел у значній часті причинив ся до матеріяльної і моральної руїни міщанства. Більша половина процесів, що відбувались перед міським судом, мала своє жерело саме в п'янстві. Затягнуті приятеля чи знакомого до себе в хату, частійше до жидівської „gospody“ на „пів горця меду“, чи „кварти“ горілки, впитись здорово, счинити таки за столом галабурду, побити навіть того, кого запросилось, накинутись із лайкою на першого ліпшого, витягнути шаблю та кликати свого ворога на двобій, піти до ратуша перед суддів „записати свою невинність“, наче-б входило в програму щоденного занятя міщанина. Такий нпр. Яцентий Мушинський певно не помавби був у халецу, коли-б тверезий вертав домів. Ідучи в ночі напийтий мав побачити чорта, що побивав йонтами шпихлїр Секежиньского. Яцентий відозвав ся до нечистої сили: „Пек тобі, сотано, люди в день роблять, а ти в ночі“. Про сього міщанина записано впрочім, що знав ся на чарах і „obłudnych lekach“. Панове судді видали такий вирок — справа судилась дня 29 січня 1725 р. — Яцентий має заплатити 5 гривен на замок, а що такої суми не годен у нього знайти, то за кожду гривну дістане по два буки. На божі доми, себго до двох костелів і трьох церков, повинен купити по п'ять фунтів воску. У кождім домі божім буде лежати хрестом через ціле богослуженє, щоби на будуче не хвалив ся чародїйством. Злишнім було-б подрїбно говорити про наслідки розпаношеного п'янства; вони були ті самі, що й нині.

У кожного міщанина подибуємо будь у хаті, будь в осібнім будинку вмуровані бані, спеціальні бочки, рури, рурниці, корита до заливаня солоду й иншу снасть до робленя горілки. Гнали горілку, варили пиво і мід головно для власної потреби. Рідко хто виробляв таку силу напийтку, щоби міг продавати другим. Розвевви сього промиселу пособляло й замилуване міщан до пасічництва. Як на важне жерело доходів кладено велику вагу на пасіку, тих кільканайцять, иноді кількадесять пнів пчїл, що їх тримав міщанин на фільварку або в гаї, при слюбних записах, завіщанях, посмертних списках або ліквідаціях міщанського інвентаря. Масмо й таких міщан, що в своїх пасіках удержують умисних пасічників, старих, часто збанкrotованих, дідів, що не все по совісти робили свою службу, нераз вирізували з улів плястри меду, а перед судом викручувались, що шкідником був медвідь. Із завистю глядїв сусїд на

сусіда, коли й пасіка йому вела ся. Ніщо инше, як сусідська зависть була причиною, що Андрій Гаврилюк назвав свою сусідку вдову Павлиху чарівницею, бо чарами звела його пчолу до своєї пасіки, де їх вдовині потали. Їздив і до ворожбитів питати, чому пчолу не ведуть ся. За обиду сусідки і віру в чари лавники веліли Гаврилюкови — а було се 10 липня 1737 р. — передусім перепросити вдову, звернути їй кошти процесу, на замок заплатити гривен 20, на війтівський уряд 3 та купити по два фунти воску до обох костелів, фарного й домініканського. Від перших десятків літ XVII в. повстає навіть особна професія ремісників виключно християн, т. зв. винників, пивоварів та солодівників. Були се або самі властители броварів і горалень, або бідніші, що наймались на роботу до багатших міщан, згодом до Жидів, що вже в першій пол. названого століття захоплюють у свої руки сей типowo християнський промисл.

Із ремісників промисловцями можна назвати передусім шапкарів. Шапкарством займають ся дуже вчасно міщани руської і польської народности. Вовну, з неї саме вироблювано шапки, беруть все на кредит, дуже сумлінно сплачуваний, у Жидівки Файбельової. Кредитований товар представляв иноді значну вартість. Так нпр. у р. 1629 названа що-йно кредиторка квітує Грицька шапкаря з решти довгу 420 зол., які був винен за 18 каменів і 10 фунтів вовни. Тогож року тойсам Грицько сплачує Файбельовій 200 зол., довг іще першого чоловіка його жінки. Під ту саму пору инший шапкар Яків виплачує тійже Жидівці останок довгу 200 зол. Свій виріб шапкарі возили найчастійше на ярмарки до Ярославя та Бару. Крім сих промисловців деколи й шевці мали також на стільки товару, що могли вивозити поза границі свого міста. З акту датов. р. 1633 довідуємо ся, що Андрій швець і инші шевці возили чоботи на ярмарок до Унева. В Підгірцях прийшов до них митник та жадав оплати; пустив їх, коли довідав ся, що з Бродів. За селом дігнав син митника Андрія шевця, побив його та таки стягнув митову оплату у висоті 12 грошей. З иншого знова документу під р. 1639 знаємо, що прим. Василь коваль продає самих цвяхів у Самборі на ярмарку за 90 зол. За життя великого гетьмана Станіслава Конецпольского місцеве міщанство заняте виробом поташу, який експортовано до Іданьска, смоли, дьогтю, стрільного пороху, витоплюванем залізної руди, випалюванем угля та цегли.

Із загалу місцевого міщанства висуває ся на чільне місце

прецінь одна руська родина, що доробила ся немалою мастку, мала поважане межі своїми й чужими, ввійшла в склад мійської старшини. Були се Дублянські, що зайшли сюди десь при кінці XVII в. Один із них Ілля Дублянський мав у місті діярню дзвонів, пильнував роботи, щасливо торгував своїми виробами й очевидно став багатцем. Із посмертного спису всього майна Іллі зробленого 13 серпня 1747 р. виберемо деякі точки, щоби мати понятє, до чого могло дійти міщанство при достатку готівки та щирій праці. У р. 1736 Дублянський одружив ся другий раз а за жінку взяв собі міщанку з Жовкви, якусь Анастасію. Пані Анастасія вносить у хату Дублянського таке придане. Готових грошей дістала від батька, як було умовлене при інтерциві, 1000 зол. а з ласки знов пані-матки, про що батько не знав, 100 червінців або 1800 зл., придбаних зі збіжа, вина, меду, вишняку і т. и. Крім сих грошей Анастасія мала осібно 30 битих таларів і 200 тинфів. Біжутерія молодої представляла неаби яку вартість. Жемчуги нанизані на 8 шнурках коштували 27 червінців або 486 зол. а щирозолотий ланцюх 30 червінців або 540 зол. До того дістала також штуку золота зі золотим хрестиком і рубінами, дві пари щиро золотих ковтків, в одній парі діаманти, у другій були рубіни, один перстень також із золота а в ньому діамант, два щирозолоті перстені з рубінами, два із тогож золота, але без каменів „ординарнійші“, чотири обручки з самого золота. І жіноча гардероба Анастасії була не скупоцька: три спідниці із дорогої матерії, одна з венецького атласу зі щирозолотою широкою коронкою в долинні, друга зелена іродеторова з золотим гальоном, третя жовтої краски з такоїж матерії зі срібною „компанкою“, шуб дві, рожева іродеторова підбита сивими кріликами, зелена з такогуж сукна, підшита білими песиками, а три: зелену в квіти, підбиту кунами, синю іродеторову з попелицями й іродеторову кармазинової краски купив чоловік. З постелі названо три ковдри: димова в кармазині, друга атласова зелена від батьків а третю жовту справив чоловік. Із посудини Анастасія дістала на своє іаздівство срібних ложок 12, срібних чарок більших і менших 10, цинових мисок із полумисками 13, тарілок 24, цинову „приставку й мідяну панву“. Неменше цінна була гардероба пана Дублянського. Вже, як подружив ся з Анастасією, справив собі дві киреї; одну на буддень, другу ясно червону підбиту рисами на празник, два контуші: один сірий підшитий білим іродетором, другий макової краски для щоденного ужитку, три жупани, атласовий

в кармазині, атласовий рожевий, суконний кармазиновий, дорогий півпас, шапку з перського сивого баранка та подорожню опанчу. Недвижимий маєток лишився по небіщику такий: дім, варстат із приладами до відливання дзвонів, гай, в якому було 9 пнів пчіл, ластівник з огородом і саджавкою, огород на ярину та пів ґрунту біля церкви Пр. Богородиці. Вкінці згадано в акті про п'ятеро коней, куплених у Могилеві за 30 червінців умисно до їзди й пару коней призначених до оброблення ґрунту, один візок окутий і другий новий „ринвіз“. На людях лишилися такі довги: неназваний по призвищу властитель відливарні дзвонів винен 1560, громада Блудів за дзвін недоплачених 34, громада Городок 15, пан Бельський 464, громадяни Малої Мощаниці 100 зол. пол. Видатки на похорон чоловіка Анастазія обчислила на 362 зол., в чім було й 72 зол. на сорокоусти для о. Івана а рештою заплачено служби божі, що їх відправили спрошені священники, напитки для цехових корпорацій, духовних, поспільства й старців, для яких по звичаю справлено особливий обід. Мали Дублянські двох синів: Якова й Стефана, про якого знаємо, що був на науці у Кременці.

Головну роль у місцевім промислі, як вже вище згадано, відіграли чужинці, а між ними перше місце належить ся Мануїлові Корфінському, Грекові з острова Корфу. В актах названий він заєдно: *złotogławnik, mieszczanin u kupiec brodzki, auritextor, civis et negotiator Brodensis*, причім все доданий епітет: славетний, *famatus*. Від коли Мануїл почав вести в Бродах свої промислово-купецькі інтереси, на підставі знаних нам актів годі подати певну звістку. Найранше здибуємось із його особою в р. 1639, коли то Мануїл реклямував дорогою судової інтервенції по смерті Вірменина Норсезовича крім звичайних коврів також один гаптований сріблом і золотом¹⁾. Ця вістка винята з актів міста Львова свідчить найкраще, що фабрика златоглавих матерій, якої властителем був Мануїл, знаний серед львівських купців *civis Brodensis*, була звісна значно ранше, як у році подання згаданої протестації а її виробы мали збуте і поза Бродами. На брідським терені бачимо Мануїла рівнож у р. 1639. Тоді то пан Мануїл, *auritextor* і брідський міщанин, явився особисто перед війтівським урядом, щоби вписати контракт продажі свого дому, який збудував власним коштом на

¹⁾ *Sprawozdania dla badania historyi sztuki w Polsce*, т. V, ст. LXIII.

новім місті а тепер продає славетному Андрієви Атанасовичеві Грекови за 700 зол. п. Другий дім сусідний Мануїл лишив для себе. Як бачимо, Мануїл у поданим повисше році вже на добре загосподарював ся в Бродах, мав два дома і ткацький варстат, значить сеїв був тут кілька літ ранше. Чи Мануїл по власній волі покинув свою далеку вітчину та вибрав ся до Бродів, чи може заохотив його до сього через своїх агентів вел. гетьман кор. Станіслав Конєцпольскій, не можна рішучо сказати. Імовірнійший другий здогад. Польські історики подають, що названий маїнат заложив у своїм місті фабрику дорогих матерій, якої доси нігде в Польщі не було¹⁾. На сю гадку можна хіба о стільки пристати, що Конєцпольскій окружив своєю опікою першого основателя й властителя робітні парчевих матерій, Мануїла Корфінського. Про промислові та торговельні аїенди Мануїла не багато можемо сказати. З актових книг дізнаємо ся, що Корфінський спревадив для свого промислу робітників грецької народности. Так нпр. з акту під р. 1643 довідуємо ся, що Мануїл рік-два ранше був у Царгороді, а повертаючи назад до Бродів намовив між иншими й Грека Теоріія, що знав ся також на його промислі (złotociągnik), аби вибрав ся до Польщі, бо там Конєцпольскій потребує такого робітника. Теоріія послухав, накупив за 620 талярів потрібних до роботи приладів та змовившись із другим ремісником Жидом Кемалою пустили ся в далеку дорогу. На початок не мали в місті роботи. Мануїл дав їм фанцибру 15 гривен, 800 лутів талярового срібла і 52 червоних золотих на позволене замовленої роботи. Зарібком мали поділитись зі своїм кредитором. Вийшло одначе инакше, бо Кемала обдурив і свого спільника й самого Мануїла. В часі роботи відтинав шматки золота і срібла та ховав їх за хояву. Згодом Корфінський брав на науку свого ремесла й міщанських дітей, з яких опісля виходили самостійні майстри, що ще довгі роки після того, як Мануїл закинув свій промисел, вели в місті занесене з далекого Сходу ремесло. Акти подають нам три контракти, які списав Корфінський із родичами, що віддали йому на практику своїх дітей. В р. 1641 стають у Мануїла на науці Тижко, син місцевого міщанина Василя Грабаря та Яцко, син Лукаша Суходільського, перший на 8, другий на 10-літню практику. Принципал зобовязує ся крім „доброго й сумлінного“

¹⁾ Sprawozdania dla badania historyi sztuki w Polsce, т. IV, ст. LXVI—VII; т. V, ст. LXIII і LXXXI; Barącz, op. cit., ст. 17.

навчання дати своїм ученикам харч, кожного року по 10 зол. заплати, а з ноші 4 дольмани шпигурові, 16 сорочок, стільки ногавиць, 4 шапки, а Яцкови, бо довше має термінувати, в додатку 3 паси. В два роки пізнійше місцевий купець Вірменин Захарій Маркович як прибраний опікун (przyzposobionу opiekun) дав Корфінському на науку Івана Прилуцького, родом із Мирополя та згодив ся з ним так: Мануїл має дати хлопцеві через 12 літ харч, а з одіжи 20 сорочок, 20 ногавиць (гаці), 10 пасів простої роботи, 10 шапок, дольмаників шпигурових 5 а сермяжних 6, габаних „уборів“ 5, обуви скільки відре, „щоби босий не ходив“ та 120 зол. готівкою по відбутім терміні, отже по 10 зол. кожного року. Та мабуть принципал мав погану натуру, зі своїми учениками — як виходить із двох протестацій внесених до місцевого лавницького суду раз матірью термінатора, раз знова самим Мануїлом — поведив не дуже гарно. Мати знавого нам вже Яцка Суходільського завела Корфінського перед суд жадаючи „басарунку“ (винагороди) за се, що її хлопець відданий Мануїлови для науки ремесла через те, що принципал часто його побивав, розстав ся з сим світом. Суд присудив, аби Корфінський присяг, що закид несправедливий, що не винен у передвчасній смерті свого ученика. Як „compurgatores“ стають до присяги — бо так веліло право — разом з обжалованим славетні Аслан Парусович і Стоян Петрович, земляки Мануїла. До присяги не прийшло, бо Луциха „порахувала ся зі своїм сумлінням“, понехала право, та зобовязала ся не відновляти ніколи акції і мовчати по вічні часи про саму справу а то під загрозою двісті гривен на панський замок. Тогож таки року сам Мануїл заскаржив був до суду міщанина Лавринця, що не додержав умови. Лавринець угодив був Мануїла, що вчити-ме його сина Прокопа ремесла. Хлопець мав бути на науці 12 літ. При згоді батько вимовив собі, що син має діставати від майстра що року гонорар (salaria). Як завдаток Лавринець взяв був від Мануїла 8 зол. та невдовзі по тім підмовив хлопця, щоби втік від майстра. В додатку пропало десь із робітні дороге велізо, прилад до тягнення золота (zelazo bulatowe), якого ніде в Польщі не дістати, хіба у турецькій землі. Мати хлопця показала перед судом покровавлену сорочку свого сина й сказала, що Мануїл збиткував ся над дитиною, побивав часто, через що син мусів втечи.

Крім робітні в Бродах Мануїл Корфінський мав другий філіяльний варстат золотоголавих матерій у Львові. Ся фабрика

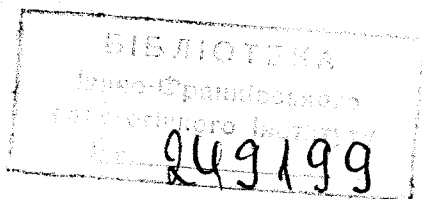
існувала ще в р. 1645¹⁾. Сам Мануїл переживав у Бродях, а в його іменем зустрічаємось тут іще кілька разів. У р. 1646 дає він письмнену повновласть славетному Михайлови Алюві, уповажняючи його до стягнення 540 зол. п. м. від Григорія Патращика та 140 таларів, які був винен Мануїлови Григорій Коник. Рік 1646 був справді фатальним для Корфінського. Наперед не стало вже опікуна Станіслава Конецпольского, що тогож року попрощав ся в сям світом а відтак і сам Мануїл тоді тяжко занедужав. Прийшовши до здоровля Корфінський явив ся перед мійським урядом та просив вирізати з книг своє завіщане. Зі своїм промислом не розставав ся по смерти свого протектора, як подають польські історики²⁾. В актах подибуємо під р. 1647 дві справи, з яких виходить, що Мануїл далі виробляв парчі, хоч немало клопоту мав він із робітниками. Так нпр. один челядник (złotogławniczek) таки Мануїлів краян, заодно впивав ся, давав свого пана а до роботи, хоч наперед дістав був платню, не приходив. Певно за намовою добрих людей Стоян — таке було імя сього челядника — приобіцав перед судіями, що горівки не пити-ме, доки буде робити у Мануїла та шанувати-ме свого добродія, бо коли-б сталось инакше, заплатить 100 гривен на замок а по пятьдесят на оба уряди: панів райців і війтівський. А що винен іще своєму панови 80 зол., то приобіцюз відробити їх. Пан Корфінський платити-ме йому за кожду вироблену штуку парчі половину гроший на долню, другу-ж обертати буде на амортизацію довгу. Ручили за Стояна Іван Юрович і Атаназ Грек, золотник. Кілька неділь пізнійше Мануїл жалував ся перед судом на другого свого челядника Тижка, що викликав у місті колотнечу а відтак, хоронячись перед карою, втік із міста. Перед тим наробив своєю майстрови немало шкоди в золоті, сріблі та готових парчевих матеріях на суму дванайцять сот зол.

Властивою причиною, що викликала застій у промисловій праці Корфінського, була козачина, чи там „тяжкі часи“, як загально каже сьогочасний польський панетірист³⁾. Дня 3 жовтня 1650 р. Мануїл подав через міщанина Івана протестацію до мійського суду на купця вірменської народности Аслана Еміровича, якому віддав був для переховку перед гостиною козаків у місті свій варстат. Коли відтак допоминав ся звороту

1) Sprawozdania... т. V, ст. LXIII.

2) Sprawozdania.. т. IV, ст. LXVII і т. V, ст. LXXXII.

3) Sprawozdania... т. IV, ст. LXVI—VII.

здепонованого добра (яке після права *ad primam instantiam deponentis* має бути видане) Аслан — як читаємо в повзі — *nescitur quo spiritu motus* варстату для пересушення не звернув, але через три літа майже в склепу тримав. Страту, до якої привів його несумлінний Аслан, оцінює собі Корфінський на три тисячі золотих. Вислані по приказу війта лавники переконались, що справді шкода немала та до книг подиктували таку реляцію: Начинці і струни погнили, зігнів і не до ужитя матеріал на основі: самого білого шовку на три варстати а зеленого на четвертий. Таксамо погнила постіль і сила інших річий. Та завинив у тім по трохи й сам Корфінський, коли не хотів сплатити 1920 зол. позичених разом із своєю жінкою Галіною в Еміровича. Рік раніше, як Мануїл вніс через свого плєніпотента протестацію на Аслана, той уже мав у руках вирок на нього від місцевого підстарости Яна Трабінського, що дозволяв зревідувати товари привезені до міста знаним нам вже міщанином Іваном, якого Аслан назвав фактором свого довжника Корфінського. Весь товар походив із далеких східніх країв: два тисячі соболевих хвостиків, рисього футра цілих штук 12, один блям хребетнього а один хвостового, 40 завоїв, шовкових турецьких пасів сіткової роботи штук 5. Міщанин Іван відпекав ся спілки з Мануїлом, признав ся натомість, що названий товар купив разом із Греком Киром Дмитровичем, купцем у Львові. Що більше, подав перед судом, що Мануїл винен йому 600 зол.

Не стало вже в пол. XVII в. фабрики Мануїла, але промисл занесений ним із далекої землі не занидів тут цілком. У другій пол. названого століття подибуємо в актах з р. 1666 згадку про міщанина й горожанина Івана Кириловича „złotogławnik-a“, що був власителем варстату, на яким вироблювано парчеві матерії. Рівночасно з сим промислом повстають тут споріднені з ним ремесла. І так передусім маємо на місцевім ґрунті двоякого рода гафтярів: тих, що гафтують золотом і сріблом а яких по урядовому називано „ремісниками тягненого золота й срібла“ і пізнійше знов таких, що гафтують шовком. Представником першого рода гафтярів, навіть основателем сього ремесла в Бродах, був згаданий в актах під р. 1639 чужинець Олександр Грек, що між иншим гаптував золотом і сріблом сагайдаки та аксамітні рукавиці. Невдовзі навчились того ремесла й місцеві міщани, між якими в р. 1646 знаний був Іван гафтяр, що сріблом „робив гафти на чорнім дубі“. Гафтярством займає ся згаданий в акті з р. 1679 якийсь Марко. Згодом се ремесло

спочиває головно в руках місцевих Жидів. У другій пол. XVIII в. маємо їх тут девятьох ¹⁾).

Інтересне, що повстає навіть особна ремісницька професія, що мала дбати про матеріял для гафтарів. В актовій книзі з р. 1646 подябуємо якогось Абрагама „сдабника“ та Самуїла Філя фарбяря шовку. Чи справді була в Бродях за життя гетьм. Станіслава Коняцпольского навіть фабрика шовку, чи тут годовано спеціальні усільниці, як про се згадує сучасний польський панетірист, не беремось рішати ²⁾).

Не велике було число міщан-промисловців, не багато було межи міщанством Русинів і Поляків, що занимали ся торгівлю а вжеж найменше таких, що гаразд виходили на торговельних спекуляціях. Ті самі перепони, задля яких міщанство не кидалось до промислу, здержували його від ризиковної торгівлі. А саме недостача готового гроша, доступного і, що важнійше, сумлінного кредиту, цілковита нездарність, а властиво брак таких чинників, що мали-б нагляд над публичним безпеченством та опікували-б ся купецтвом, грабежі, що спадали на купців якрав із рук тих, що вважали себе членами передової верстви польської суспільности, ті, кажемо, рабівництва, що були послідовністю страшного в цілій Польщі, особливо в першій полов. XVII в., безладя — ось найважніші причини, задля яких торгівля не приносила міщанам сподіваного зарібку, навпаки матеріяльну руїну сього майна, яке міщанин мав раньше, заки взяв ся за торговельні операції. Зразком розпаношеної лихви може бути один із багатьох фактів, про які згадують нам акти. Місцевий Жид Шмойло Ітлін жадає нпр. у р. 1639 від свого довжника Хведора Кустинського, щоби сплатив йому довг, 34 зол. пол., 17 зол. титулом капіталу, а других 17 як „інтерес“ (по теперішньому відсотки) від названої суми за два роки. З акту під р. 1650 довідуємо ся, що місцеві міщани Сень Шведло й Лесько Смолярчик везли з Польщі оселедці в бочках. Переїзджали через шляхоцьке село Тарнавку. Один із тамошньої шляхти якийсь Ірушецкий напав на них та iure caduco зрабував 12 бочок оселедців, які невдовзі як свій товар повіз на ярмарок до Олики. Там подибали його оба міщани та просили тамошнього підстаросту, щоби приарештував Ірушецкого разом з його крамом. Сей, що правда, сповнив просьбу міщан, але

¹⁾ Sprawozdania... т. V, ст. LXXXI.

²⁾ Sprawozdania... т. IV, ст. LXVI—VII.

зараз таки звернув рабівникови зрабоване майно. Правдивою карою божою, особливо для купців, були жовніри ріжних хоругв. Вони без церемонії нападали на купецькі валки та рабували, що попало. Так нпр. сталося з „худобою“ Гаврила Могиленка, купця з Лисянки. В р. 1666 він їхав до Волощини. В дорозі зустрінули його жовніри та обрабували навантажений ріжним товаром віз. Гаврило прохав помочи у запорожського гетьмана, що саме під сю пору був у Білій Церкві, але винників таки не відкрив. Поміг йому в тім ділі слуга (reĕodainy) шляхтич Рудницький, якому Гаврило за „фатигу“ приобіцяв 100 зол. і кармазиновий контуш. Міщани торгують головно збіжем, вином, волами та кіньми. По вино ідуть на Угорщину, а продають його будь у себе в місті, будь на ярмарках у сусідніх містах, навіть у Києві. Іван Малицький, один із найрухливіших міщан руської народности, заки почав торгувати иншим товаром, має на складі в склені 7 бочок угорського вина, яким одначе розпоряджає його кредитор Юзько Кіт, що позичив Іванови 260 зол. Малицький — як довідуємось з акту під р. 1645 — купує українського ганишу 100 каменів та платить за камінь 6 зол., 3 копи овечого сира, копа по 50 зол. та 3 маці оріхів, кожда маця по 4 зол. Усе добро арештує Пйотр Коцельський, що заручив за Івана 380 зол., яких одначе Малицький на означений час не віддав. Та не краща доля постигла й сього польського торговця. В р. 1645 Коцельський як спільник місцевого купця Шкота Каспра Вельцера купує у Ольбрахта Пенцлавского чесника черської землі, дві „szkucie“ пшениці, та того-ж таки року тратить усе майно. За позичені у Жида Копльовича гроші накупив був Коцельський 90 юхтових шкір, 104 каменів ганишу та иншого товару та поїхав на ярмарок до Торуня. Там його по причині „нарушеня мійських свобод“ приарештували, а що не міг заспокоїти вірителя в сам час, Копльович забрав його посілість у місті. Вином торгують згадані в актах з р. 1646 Пйотр Ліпський, Васько Малаярчик та якийсь Грицько, який позичив у Вірменина Миколи Маркевича 260 зол. на дві бочки вина. В другій пол. XVII в., а саме в р. 1660 Микола Білокаменецький, якийсь Зінко та Семен Чопик везуть вино до Києва, де торгують за нього 800 зол. Їх вірителькою була Жидівка Тавба, що позичила їм 1200 зол. Знаний нам вже Лесько Смолярчик купує на торзі в Олиці в р. 1650 збіже й везе його на ярмарок до Казимиря. Іван Белзський і Сень Миськович торгують кіньми. Слідка розв'язалась, бо

відай Іван не хотів сплачувати правильно своему спільникови довгу. Винен йому, як читаємо в позві з р. 1646, 1100 зол. Сень жалував ся перед судом, що Іван анї сам не хоче пристати до спілки, анї не дозволяє своему синові. Миськович має коний на 2000 зол. З акту під р. 1660 довідуємо ся, що міщани Поляки Казимир Оклейський, Кшиштоф Іавлінський та Цебровський взяли до спілки від Захаріяшової Маркевички, Вірменки, 100 таблиць мила, кожда таблиця по зол. 2, гроший 4. Крань Сеньович торгує волами. В р. 1642 купує в Кунаша Заневича 21 волів, кождий по зол. 23. Кредиторкою Сеньовича була Анна Лучинська, маркірафня підгорецька, яка позичила йому 220 зол., а що на реченець гроший не дістала, по приказу суду забрала хату свого довжника. В актах згадуєть ся також про міщан, що торгувалию сіллю; привозили її в бочках, головно з Підкарпатя.

Матеріал, на яким опираємось, се відорвані, взагалі не багаті своїм змістом вістки про торговельні агенти чужосторонних купців і промисловців, що замешкали в Бродах. Акти називають нам найчастійше імя і прізвище чужинця-купця, вартість купленої ним реальности, часто без ближшого означеня, де реальність положена, та прізвище давного її властителя. Коротко кажучи — се контракти купна-продажі — матеріал бідненький, щоб при його помочи можна бодай у найголовніших начерках подати образець побуту найрухливішої верстви місцевого міщанства, себто купців.

Першими чужинцями, що спершу розложили в Бродах свої крами, а далі купили тут і реальности, були Шкоти. Бачимо їх на місцевім ґрунті зараз у перших роках, як місто дісталось у посіданє вел. гет. кор. Станіслава Конєцпольского. В акті з р. 1630 Якуб Павл Шот (Szot) титулує ся „бродський міщанин“¹⁾.

Шкотські купці мали охоту користати з привілеїв місцевого міщанства, а особливо з протекції дідича, але не радо осідали

¹⁾ За час від р. 1633—1648 акти називають отсих купців-Шкотів: Tomasz Niwin, Ioannes Sterlin (1633), Andreas Arbochnet, Petrus Mantif, Jakob Boel (1634), Gaspar Watsen, Ioannes Stuarth, William Roborcan, Petrus Bron, Ioannes Pox (1635), Ioannes Kier, Jakob Picken, Richard Wilemson (1636), Ardys Innes (1637), Hanusz Herman (1638), Jakob Kamerarius, Gaspar Boel, Fridrich Bem (1640), Ioannes Dzimison, Gaspar Chalmeron, Ioannes Kochron (1641), Ioannes Horry, Walter Ramsa, Dawid Rodzier, Robert Boel, Petrus Gutrie (1642), Augustinus Karmichel (1643), Jerzy Mout (1644), Petrus Porterson (1647), Alexander Walkier (1648).

в самім місті на стало. Спершу Концепольський не робив їм жадних перепон: купці приїжджали й відїзджали деінде. Та коли осїло їх у місті більше число, вел. гетьман коронний не дозволяв радцям видавати їм т. зв. мійської „лібертації“, або инакше не допускати їх до привілеїв, доки не зобов'язуться набути реальности та вибудувати гарний дім, чи каменицю. Так нпр. в р. 1642 Шкот Давид Родзер, якого не допущено до мійських привілеїв, складає перед урядом обітницю, що вернувши в львівського ярмарку зараз по св. Агнешці, купить за значну суму посілість у місті. Тодїж другий купець Шкот Роберт Боель присягає, що шанувати і слухати-ме мійських прав та по ярмарку на св. Прокопа, на який приїде з товарами, купить реальність. Коли-б присягу зломив, панове радці мають право забрати йому товари, деби тільки їх подибали. Тогож року Томаш Нівін ручить перед урядом за „nowoosiadłego“ свого земляка Петра Гутрі, що верне на св. Прокопа до міста зі своїм крамом та купить тут дім. Коли-б сталось инакше, пропаде кавція 100 зл., які зложив у мійській касі. „Хотячи, щоби місто гарно виглядало — слова виняті з акту під р. 1641 — щоби було замкнене мурами, щоби в нїм мешкало багато купецьких людей ріжних народностей та релїій“, Концепольський велить своєму підстарості Млоховському, панам радцям і вїтовни оцінити дім у ринку коло Шкота Миколи Ферлі, віддати його в посїданє новому шкотському купцеві Іванови Роу, який має за нього заплатити 500 зол. дотеперішньому властителеви Аронови Мошковичови, а тому назначити місце під будову деінде. Рівночасно оцінено на 300 зол. реальність иншого Жида Самуеля Айзиковича, що мав дім у ринку біля святоюрїйської вулиці. Йосиф, чоловік Тавби, якого реальність у ринку при вулиці, що вела до замку, рівнож ухвалено продати, приобіцяв на тїм місци вибудувати каменицю на „прикрасу міста“. Між шкотськими купцями бачимо таких, що не відтягають ся від горожанської служби. Якуб Боель і Каспер Вельцер фігурують в актах з р. 1642 як члени скабінату. Шкоти торгують всячиною. Ардис Іннес продає сукно „мухаїр“. Не названий близше по призвищу Шкот Александер торгує перцем, шафраном і габю. Іван Stuorth привозить у р. 1646 з Туреччини між иншими товарами також у 4 мішках 13 фунтів „ультрамарину“: половину того продає його земляк (бо сам властитель у дорозі занедужав і помер у Константинові), Самуїл Найланд, кн. Домін. Заславському за 1950 зол., а другу за такуж ціну Фабянови Гор-

неви, купцєви в Гданьску. Вільгельм Льоті має два склади вина, один у власнім склепі, другий в Андрія Переяславця, а що-йно названий Найлянд має торгівлю самопалів (мушкетів); 100 штук, кожда по зол. 8, продав перед пилявецьким походом львівському купцєви Мельхіорови Кайзерови. По Якубі Пікені, що помер у р. 1654, лишилось таке майно. Наперед в камениці Найлянда, де Пікен мав склеп, 2 майже цілі звої фалендяшового півсєнного сукна, 1 звій зеленого пакляку, 1 лазурового, 2 звої французького сукна, один динамової, другий сїрчаної краски, 1 звій чорної і добрий шмат зеленої баї, 2 звої жовтого кіру а дві штучки червоного, по кілька ліктїв чорного й лазурового шиптуху, шарклату та блакитного коптуху. Панове радці, що їм приказав підстароста заопікуватись майном небіщика, знайшли крім того ще кільканайцять купецьких скринь, 3 портрети: самого купця, його подруги та дитини, готових грошей 231 зол., 6 коний, 10 робочих волів, одного чабана, три бички-назимки, 4 корови а при них 4 телят та 48 безрог. Вкінці одну скриню з товарами лишив небіщик у замку. Опечатано урядовою печаткою ще пять скринь рівнож навантажених усяким добром та старі коверці.

По катастрофі 1648 р. у місті вже не подебати кільканайцять купецьких родин. Вони вже не вернули назад, ба й ті, що не думали на все розлучитись із містом, маючи там дещо своїх товарів, зложених у замку, не дуже спішились із поворотом. Дідич, уряд та поспільство зажадали від них, щоб чим скорійше побудували на згарищах нові доми та причинялись до сплати мїйських довгів. І справді, двацять купецьких родин самих Шкотів і Нїмців зобов'язалось документом датованим 13 сїчня 1651 р. вволити волю мїщан і пана та за кілька неділь по св. Аїнешці розпочати будову. Тогож року спала на шкотських купцїв несподіванка, бо мусіли під присягою зложити десяту часть свого майна: золота, срібла, готових грошей та доходів із ґрунтів на підмогу (subsidium) англїйській коронї, як велїла варшавська конституція з дня 5 грудня 1650 р. На місцевім терені не бачимо шкотських купцїв у дальших роках XVII в.

Крім Шкотів подибуємо тут досить вчасно, бо в першій пол. XVII в., купцїв Вірмен. Не місце тут говорити про сю роль, яку відіграли Вірмени в колишньому торговельному світі та про значїне їхніх купецьких операцій, спеціально на терені нашого краю. „Вірмени то Орієнт під львівським небом —

слова історика львівського патриціату й міщанства в XVI і XVII в. — їх кольонія стиснена побіля катедрі, то шматочок Азії, кинений на руську землю... Як Львів вязав зі Сходом Польщу й якусь частину Європи, так Вірмени лучили зі Сходом Львів. Вони зістали сталим звеном між львівським торгом а найдальшими сторонами Орієнту після того, як упала Кафа, в їх руках спочивала головно організація торгівлі східними товарами, вони удержували правильну комунікацію караванну, з якої користали не тільки львівські купці, але й іданські, краківські, кольонські, норимберзькі...¹⁾ На ґрунті нашого міста — говоримо се на підставі знаного нам рукописного матеріалу — Вірмени не фігурують як монополісти торгівлі східними товарами, не оперують такими капіталами та не провадять купецьких трансакцій у такому розмірі, як їх земляки у Львові, одначе — се річ певна — не уступають їм у торговельнім хисті, проворности, знаню людських потреб, забаганок, словом людської натури, взагалі у природнім таланті до купецтва. Задля сих прикмет мусіли цінити їх всі і веюди, а сама звістка, що в даній місцевости осядуть, була певною ворожбою її економічного розвитку. Без належної свободи для своїх інтересів, обмежені у веденю ремісничої робітні чи купецької крамниці місцевими правами, що тільки знали визнаців державної віри, а малу свободу й опіку давали тим, що належали до иншої релігії — так нпр. трактували Вірмен львівські права ще в XVII в. — вірменські купці мабуть радо годились осісти там, де не було жадних обмежень, тим радше в тім місті, де згори заїварантовано їм протекцію можливого маїната. А саме такого опікуна найшли сї вірменські купці, що їм доля судила замешкати в Бродях, в особі великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольского. Щоб зробити своє місто промисловим та торговельним, Конєцпольский видає в р. 1638 письмо, яким заявляє, що бере під свою протекцію славетних Марка Сергіовича, Миколу й Захарія Марковичів та велить їм звербувати до свого міста купців та ремісників, яким прислугувати будуть свободи й прероґативи надані мешканцям Бродів²⁾. Сю панську їваранційну грамоту один із

1) Władysław Łoziński. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. We Lwowie 1902, ст. 266 і дальші.

2) Ся грамота гетьмана Станіслава Конєцпольского втягнена в мійські книги звучить: „Stanisław na Koniecpolu Koniecpolsky Casztellan Crakowsky, Hetman Wielki Coronny, Buzky, Barsky, Kowelsky, Płoskirowsky starosta etc. Oznaimuie komu to wiedzieć należy,

названих Вірмен, Марко Сергіович, вже як *civis et viceadvocatus iuris Armenici protunc Brodensis*, просить мійський уряд у р. 1641 втягнути в урядові мійські книги. Названі панські агенти мусіли, що правда, найти такі між своїми земляками в Язлівці й в другій вірменській кольонії Каменці Подільським купців, які були-б радо прийняли протекцію Конецпольского та на „прерогативи і вольности“ міщан Бродів, про що згадав був вел. гетьман коронний у знаній нам грамоті, не дуже то годились, коли Конецпольский був приневолений видати для Вірмен нову грамоту. Сею грамотою в дня 29 грудня 1643 р. потвердив він Вірменам, що поселились у Бродах, привілеї, права, вольности й свободи, які мали в давен-давна в своїй метрополії, тобто Язлівці. Сі привілеї конфірмавали потім син гетьмана Александер і внук Станіслав та король Ян Собеский у заступстві свого сина Якуба в р. 1690 ¹⁾. Похід військ Хмельницького через Броди був причиною, що значне число й вірменських купців покинуло місто. Бо не без причини Александер Конецпольский приказує в р. 1650 своему підстарості Грабінському виставити знаюму нам вже Вірменинови Захарієви Марковичови повновласть, аби звербував до Бродів купців вірменської й иншої народности та релігії ²⁾. Поселившись у сьому кварталі міста,

wszem wobec y każdemu zosobna iz wziąłem w protectią moje sławetnych Marka Serhiowicza y Mikołaja Zachariasza Markowiczow y onych za sług swoich rękodaynych przyjąłem, dawszy im to zlecenie, aby ludzi kupieckich także Rzemieśników rozmaitych, różnych narodów, do Miasta mego dziedzicznego Brodów zaciągali, w którym wszystkie wolności y praerogatiwy Miastu temu powagą seimową nadane służyć będą. Żądam tedy W. MM. abyście onemu w sprawach sobie przez mie zleconych idącemu y wracającemu się, także y tym, których on do Miasta mego Brodów zaciągnął, bezpieczeństwo drogi warowali, y wolno wszędzie z domostwem, kupcami, y z sprzętem do Rzemiosła należącym żadnego na nich nie wkładając ciężaru przepuszczali. A dla lepszey wiary przy podpisie ręki moiey, Pieczęć zwyczajna jest przyłożona. Dat. w Usciu die 11 Ianuarii 1638. Stanisław Koniecpolski. L. S.“

¹⁾ Barącz, op. cit. ст. 69—70.

²⁾ Пор. отсей документ, який виймаємо з актів. „Ad officium praesens veniens personaliter Famatus Zachariasz Armenus civisque iuratus Brodensis patefecit ac praebuit literas a Gno Dno Ioanne Grabińsku protunc subcapitaneo Brod., in quibus consensus pertrahendi extraneae nationis tum etiam variae religionis homines ad civitatem Brodi., petens illas actis suscipi et inferi, quarum tenor talis. Wszystkim wobec y każdemu zosobna, komu to wiedzieć będzie należało, wiadomo czynię, mianowicie panom Ormianom także y innym stanom reli-

де мешкали міщани польської народности в сусідстві фарного костела, Вірмени принаймні по кінець XVII в. затримали свою відрубність: судились після власного правничого кодексу, мали своїх війтів, лавників, удержували осібних священників, ходили на богослуження до своєї церкви, ховались на своїм власнім кладовищі. Маємо одначе один конкретний випадок, що Вірменин піддає ся під права міщан польської і руської народности. В р. 1650 Захарій Маркович „добровільно відступає, понехує й опускає вірменську юрисдикцію, а пристає до польської, зобов'язуючись при тім бути слухняним радцям та війтови та на їх зазив ставитись кожного разу, як се роблять мешканці релігії католицької і грецької“. Згодом подибати Вірмен на найвищих мійських урядах: у числі чотирьох радців чи консулів, ба навіть на війтівським кріслі. Так нпр. у р. 1694 консулом був Вірменин, названий на польський лад, Ян Асланович. Супроти вірменських купців українське населене міста носило в серці нелюбів і нетолерантність. „Ти не гідний бути війтом, бо ти не одного збавив шматка хліба, не одного несправедливо закував у кайдани; не повинен ти бути війтом, бо ти Вірменин, а Вірмени, Жиди, Цигани й Татари не мають своєї землі і віри“ — так „шкалював“, як читаємо в судовім позві, міщанин Іван Риндзюк — війтів син — як сам себе на суді назвав, Вірменина Якова Богдановича, під сю пору брідського війта, ідучи з ним на Україну відай у торговельних цілях у р. 1741. А вже-ж права, якими покористувались Вірмени в Бродях, мусіли бути далеко ширші і користнійші, чим ті, що їх мали прочі

giew różney: iż daię ten uniwersał moy Sławetnemu Panu Zachariaszowi Markowiczowi, Ormianinowi, mieszczanowi y kupcowi brodzkiemu iako człowiekowi z cudzoziemskimi ludźmi żyjącemu, aby we wszystkim ludzi tych ubezpieczywszy imieniem moim, którzybykolwiek zaciągnieni byli przezeń dla mieszkania do Brodów, którym ia obiecuię we wszystkim praw tych nie naruszyć według woley y rozkazania Iaśnie Wielmożnego Iego Mości Pana Alexandra na Koniecpolu Koniecpolskiego Chorążego Coronnego, Pereiasławskiego, Korsonskiego, Płoskirowskiego etc. Starosty, które są nadane Brodom od Przodkow I. K. M. y teraz potwierdzone przy szczęśliwey Coronatiew I. K. M. y nadane są niektóre puncta potrzebne każdemu stanowi kupieckiemu należące. Do tego ieszcze to obiecuię że tych Panów kupców, których zaciągnie Pan Zachariasz dla mieszkania do Brodów, biorę ich w opiekę pod ramię zamkowe, żeby nie byli podlegli żadnemu prawu pospolitemu ale w krzywdach ich powinien będę ich bronić y rozsądzać. Na co dla lepszey wiary y pewnieyszego świadectwa pieczęć z podpisem ręki moiey przyciskam. W Brodziech 10 Iulii A. D. 1650. I. Grabinsky.

мешканці міста. У р. 1694 міщанська депутація зі своїм бурмістром Францішком Шульцом на чолі заявила перед Якубом Собеским, що в той час був властителем Бродів, та висказала йому просьбу міщанства, щоби допоміг йому та дав ратунок у мійських фінансових клопотах. Між иншим делегати мусіли жалуватись перед королевичем на своїх сусідів вірменських міщан, коли Собеский у своїм листі писанім зі Жовкви до губернатора брідської твердині згадує попри инше й таке: що тикаєть ся Вірмен, які *gaudent immunitate* сях маєтностей, на яких у самому початку свого приходу в Поділя носелились, то повинні причиняти ся до спільних мійських видатків, бо прикупили собі більше таких домів, із котрих маєть ся платити мійські податки ¹⁾.

Першими Вірменами, що поселились у Бродах, був Янів Пірумович і його зять Аслан Емірович. В р. 1634 вони набули на власність реальність Яна Бялобжеского а рік опісля вписали контракт „донації“ заключений у Камінці Подільським у брідські мійські книги. Ся реальність лежала біля католицького фарного костела при до нині знаній вулиці кощельній. В р. 1636 Пірумович купив від Петра Рущкого реальність при козківській

¹⁾ Сей лист королевича до губернатора брідської твердині наводимо в цілости, бо представляє цікавий причинок для історії передовсім міста. Лист датований із Жовкви дня 1 січня 1694 р., а адресований до Яна Крушиньского — так звав ся губернатор. „Supplikowali do nas Mieszczanie Brodzscy ze wielkie cierpią uciemiezenie od przechodzących poslow kozackich nalezy tedy abyś WM. Pan tego dozierał, zeby kozacy nic sobie nadto więcy nie pozwalali tylko co usus kaze y Miasto z dobry woli swoiey wyswiadczy. Strony zas Ormian ktorzy gaudent immunitate tych dobr na ktorych in primordiis zescia z Podola swego osadzeni są, ale ze więcy domow sobie przykupili iuz cum onere zwyklych podatkow mieyskich z tych tedy tenentur przykładac się do mieyskich expensow powinni. Supplikowali y o tym ciz Poddani Nasi ze niektorzy Ichm. w Brodach albo w sąsiedztwie mieszkaiący czynią sobie sprawiedliwosc z Poddanych naszych brodzkich to osobliwie Wmm. zalecam abys omni modo tego przestrzegal y nie dopuszczal wszak kazdemu będzie satisfaktia z zamkowy sprawiedliwosci. Domy takze mieyskie aby takze w długach nie byli oddawane post excusationem Imm. concreditoribus przezco mieyskie podatki upadają pilno zalecamy moze byc inszą drogą kozdemu sprawiedliwosc. Uskarzali się naostatek ze nieiaki pan Kotelnicki tam mieszkaiący intrigue sie w rozne interessa a nie z pozytkiem Miastu y oprócz tego wiele roznym kupcom winien został doirzyc tedy Wm. masz aby tego więcy nie było y co komu nalezy aby była satisfaktia za czym P. Bogu Wm. oddaie. WMP. zyczliwy wielce Iakub Ludwik Krolewic“.

вулиці, яку сейчас і за ту саму ціну (200 зол. п.) відпродав своєму землякови Вірменинови Муратовичеви. Яків Пірумович, се один із чільніших купців, знаний далеко поза границями Польщі. Як виходить із протестації, що її подав Пірумович у р. 1639 до місцевого суду, то удержував він торговельні зносини з далеким Сходом. Того-ж року Пірумович „civis et advocatus iuris Armenici Broden.“ вислав був свого сина Миколу до Анґори для закупна товарів. В Текіртаку здивав ся з Миколою львівський вірменський купець Богос alias Тафрала. Приїхали до Яс і тут Богос підмовив митників, щоби приарештували Пірумовича. І справді забрали з возів між иншим дві бєдні (belni) чамлету, які одначе невдовзі назад звернули. Через сю перепону в торгівлі Яків оцінив свою шкоду на 2000 зол. або й більше. Якийсь час спільником Пірумовича був Жид Авраам Шльомович, а коли оба розійшлись, Авраам мав ще доплатити Яковови двома ратами 600 зол. пол. На ярмарку в Краківці Яків Пірумович має кількадесять штук випасених волів. Не одним товаром торгує і його зять Аслан Емірович. У р. 1642 нпр. Аслан посилає з поташом на торг до Казимира свого фактора. Тоді законтрактує він закупно 40 бочок чистого, доброго й невідозрілого поташу, який Асланови має привезти львівський купець Войцех Бочкович. З pozwу, який подав у р. 1646 Емірович, тоді вже віят вірменського права, дізнаємось, що торгував також дорогими матеріями. Григорій Самуїлович — так звав ся його довжник — прийшов був до Асланового магазину за атласом. Сторгував локоть по 6 зол. Всього атласу Самуїлович взяв 437 і чверть лікта на загальну суму 2600 зол. Коли одначе матерію приніс до себе і близше їй придивив ся, переконав ся, що Аслан його обдурив. Замість атласу венецького, якого жадав, Аслан дав йому гірший, фльорентийський атлас. В додатку деякі штуки — як ствердили се й присяжні — цілком погнили й без вартости. Та найшов ся таки земляк Аслана, що тогож року „хитро й зрадливо засїв ся на його добру славу між купцями та довів до втрати кредиту“. Аслан набрав був у згаданім горі році у краківського купця Піноцої товарів на 18.300 зол. Довідавшись про се Вірменин Микола Хадзейович, купець із Замостя, підійшов Асланового кредитора й за половину поданої ціни відкупив від нього мембран Еміровича. По недуже довгім часі Хадзейович був у Львові, де здивав Аведика, Асланового фактора, що вертав із Туреччини з товарами. Аведик побачивши в руках Миколи мембран свого пана, викупив його заплативши

цілу суму. Не мав Аслан щастя й до власної рідні. По смерті тестя оба сини небіщика, а Асланові швагри Микола і Кшиштоф та їх мати Анна Пірумовичі загарбали всю спадщину, не допускаючи до поділу Еміровича.

Один із Пірумовичів, що був вірменським єпископом, навіть в нечесний спосіб хотів відсунути від батьківської спадщини свою сестру Зофію та її чоловіка Аслана Еміровича. Августин де Нерзесович, нотар вірменського права, покликаний на свідка в процесі Аслана з шваграми заявив, що Пірумович єпископ намовляв його, щоби вписав у вірменські книги декларацію Еміровича й його подруги, буцім то вони вже дістали від батька приобіцяне придане.

З інших вірменських купців згадаємо ще про кількох. Марко Сергіович, що в р. 1642 був лавником вірменського права, торгує лосем та милом, Оліфер Пастернакович знов рибою (у р. 1642 нпр. вислав два вози риби до Варшави), а Шарак Вартерісович веде оживлену торгівлю з Туреччиною, з купцями у Львові та Іданьску. Вірменин Будах має клієнтів головню межі варшавськими шевцями, яким кредитує сафян не раз на дуже значну суму. Оліфер Фієньович, купець з Бродів і Теодор Буйна з Кременця висилають цілими лаштами пшоно до Іданьска. Оліфер закинув був раз своєму спільникови, що затаїв і присвоїв собі два лашти пшона, або 42 корців. В акті з р. 1642 маємо згадку про торговельні інтереси иншого Вірменина Якова Хачедуровича. Він торгує волами; на ярмарку в Краківці має їх раз 91 штук, які продає Петрови Целерови, купцєви з Познаня. Оган Кірковович не маючи готового гроша, а хочачи заспокоїти свого кредитора, купця з Персії Дзадур, що для еквєкції довгів від купців мусів нарочно приїхати до Бродів, сплачує йому довг 3000 тризлотових талярів бурштином. Мав сього бурштину три роди: дрібний, око вартости 3 талари тризлотові, середній, око по 5 талярів а головного по 7 талярів. Се був бурштин несоброблений. Крім сього забрав Дзадур трохи бурштину обробленого. Весь товар представляв вартість 4000 талярів, в кождім по 3 зол. пол. Згаданий вже нами Вірменин Микола Маркович має прим. в р. 1653 спільника Вірменина Вартириса Кіркововича, купця в Замостю. Маркович мав невеликий клопіт із зятями свого спільника, які по смерті Вартириса не хотіли з ним обрахуватись. Бож претенсія Миколи до спадкоємців Кіркововича представляла неаби яку дрібну вартість. У своїй протестації Маркович заявляє, що раз взяв від Варти-

рися, що торгував сукном: фалендишом і каразиею, в белях сього товару, продавав його разом зі своїм корінним товаром, але стратив, бо сукно зіснує цвільлю. Потім дав був самому Кіркоровичеві на ярмарку в Язлівці 1200 зол., його-ж фактори Зігартови в Стрию 1000 сафянів за 3000 зол., а вкінці через Павла Долгая, слугу угорського королевича Ракочія, передав був для Вартирися 760 талярів (в кождім по 3 зол. пол.), щоби купив шовкових коверців і „сіджене“ золотом оправлене. Впрочім знаємо ще про Марковича, що мав на людях багато грошей. Його довжником був нпр. в р. 1653 Яків Кшиштофович, купець у Замостю, що був винен Миколі 1300 зол. пол. Про брата Миколи Марковича, Захарія, можемо сказати, що був у ласці пана. На його приказ підстароста Ірабінський дав Захарієви даром під будову площу, що колись належала до міщанина Яна Табачніка. Захарій торгує милом. У р. 1661 протестував ся він перед лавницьким судом на місцевого міщанина Карпа по своїй професії адента ковальського куншту, що загвоздив йому коня, яким саме Маркович мав відвезти свій товар на ярославський ярмарок. Лавники реляціонували перед війтом: Захарій поправді навантажив цілий віз милом, два стоси мила в комнаті і скриня з тимже товаром у пивниці, усе в ладі, щоби забрати на торг, та клопіт, бо кінь окалічив.

Акти, які ми мали під рукою, не подають нам ніщо більше про торговельні операції вірменських купців. Крім самих призищ не можемо ніщо сказати про тих Вірмен, що жили при кінці XVII в. На місцевому терені бачимо їх ще в 1-шій пол. XVIII в. По страшній пожежі в р. 1742, яка пожерла мільйонне майно купців, Вірмени майже до одного вибрались із Бродів ¹⁾.

¹⁾ Barącz, op. cit. ст. 93—94.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає Іван Франко.

XXXIII. Хмельницщина (думи, пісні та вірші).

Чотири попередні студії (про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку і про кожаря) являють ся екскурсом у нашу народню та полународню творчість XVIII—XIX в., отже хронологічно відбігають від попередніх студій. Я помістив їх тут між иншим тому, що вони були написані перед усіма попередніми студіями і доси лежали в рукописі. Студію про кожаря мені довело ся тепер значно доповнити і поправити.

Після сего невеликого відскоку, спричиненого, так сказати, потребою часу, вертаю знов до другої половини XVII в. і розгляну тут у хронологічним порядку пісні, думи та вірші про українських гетьманів та козаків того часу, починаючи Богданом Хмельницьким і його товаришами. Кладучи в основу своїх студій поперед усього українські пісні, думи та вірші, я користую ся для перевірення їх історичної та літературної вартости також історичними жерелами, писаними та друкованими на різних мовах, і працями новочасних істориків. Значне місце в тих помічних матеріялах займуть польські вірші, писані, а по части також друковані сучасниками, які доси занадто мало були використані істориками Хмельнищини.

Значну скількість польських віршів опублікував і коментував я у своїй розвідці „Хмельницщина 1648—1649 років в сучасних віршах“, друкованій у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. XXIII—XXIV і поданого там матеріялу не буду тут

повторяти. Ряд спеціальних розвідок, що повинен складати сей розділ, розпочну деякими загальними увагами про козаків і Хмельницького перед його виступом на широку арену політичної діяльності при кінці 1647 р.

1. Козаки і Хмельницький перед р. 1648.

Маючи майже від самої половини XVI в. не мало діла з козаками, польська суспільність загалом досить слабо обзнайомлена була з походженням і побутом козаків. Переважав погляд, що се були „схлорі“, піддані польських панів, що цураючи ся роботи на панських ланах та при панських дворах утікали в степи, де займали ся головно розбоєм, а попри те ловами на диких звірів та рибальством. Ti, що жили близько заселених міст, привикали звільна також до хліборобської праці, хоча ненастанні напади Татар змушували їх жити раз-у-раз на воєнній стоші. Ось як характеризує Самуїл Твардовський жите українних козаків коло половини XVI в.:

Wszakżeż ci z nich daleko byli swowolnieyszy,
 Którzy morzu y pladze tamtey przylegleyszy,
 Ustawicznym rozbojem w polach się bawili,
 Lubo to wirozuby po Dnieprze łowili,
 Lubo ładem lisice strzelali i kozy,
 (Zkąd zowią się kozaki), to w tajemne łozy
 I trawy przypadając, kogo gdzie napadli,
 Turki li, Tatary li koczujące kradli.
 Do takiego w lekkości swego przyrodzenia
 Przykładając z zwyczaju oraz i ćwiczenia,
 Żyli jednak bez rządu i żadney zwierzchności,
 Prócz, gdy zima wstawiała, schodzili na włości.
 Na wiosnę zaś i nowe rozpary słoneczne,
 Jako muchy ożyli, i mając tamteczne
 I lasy i sposobność wszytkę do żeglugi,
 Wodą się opuszczali w ostrowy i ługi,
 Których tam jest nie mało, przez Dnieprowe progi¹⁾.

¹⁾ Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się, na cztery podzielona ciągi oyczystą Muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, opus posthumum, Calissii 1681, Część I, cr. 3—4.

Далі польський поет згадує, що король Степан Баторій дав тим козакам воєнну організацію, якою вони

Kontenci przestawali. I z tego początku
Wiele dokazowali w takim swym porządku
Na morzu y na ziemi. A dzieł ich dawniejszych
Tu nie licząc, co mogło naszych lat późniejszych
Turkom być straszniejszego, jako kiedy dali
Nad tysiąc mil w Azyę samą zaiędzali,
Wyścinali Trapezunt, Synop z gruntu znieśli,
I pod Konstantynopol nieraz sam podeśli,
Prętkością niesłychaną mury okurzywszy.
Ale nie mniej i ziemią bywali szczęśliwszy,
Nadewszystko z Osmanem, gdy nam wszystko czoło
I przedmur wytrzymali.

Автор натякає тут на славу битву під Хотином 1621 р., в якій козаки під проводом Петра Сагайдачного відіграли дуже важну роль. Може се відносити ся також до битви на Цецорі в р. 1620, в якій турецький комендант Скендер-паша по тяжких боях побідив польське та козацьке військо і в якій поляг польський гетьман Жолковський, а також чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, батько Зиновія (Богдана) Хмельницького, а він сам був узятий Турками до неволі¹⁾.

Для Твардовського, що на війну Хмельницького з Поляками дивив ся по троха власними очима, незрозуміле завзяте козаків проти Поляків.

Zkąd wam ta złość, o chłopi, i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie był że inny świat otwarty
I morze pozwolone, gdziebyście te byli
Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki y brzydkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów, nie mizerne brańce
W turmach przepadające i ciężkich robotach
Po Rodysach i morskich różno Galeotach,
Bracią swoje wyzwolić, albo jedney wiary
Z sobą wspólne narody, Serby y Bułgary,

¹⁾ Лѣтопись событій въ Юго-западной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго 1720, т. IV, Кіевъ 1864. Приложение, Записки Матвея Титловскаго 1620—21, ст. 157.

I cożkolwiek około Dniestru y Dunaiu
Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu? ¹⁾

У Твардовського, як і загалом у Поляків, була очевидно коротка пам'ять, бо пишучи ті, по троха навіть славянофільські рядки після погромів Хмельницького він не тямив мабуть, що одною з найважніших причин попередніх польсько-козацьких війн було власне те, що Польща не хотіла пускати козаків на море і навіть у Крим, аби не дразнити могутчої Туреччини, і воїла платити Татарам дань і руйнувати власні пограничні посілости та вирізувати тисячами не тільки уоружене козацтво, але також безоружних селян, аби тільки не дати розрости ся сему ненависному народови.

Переходячи до особи самого Хмельницького, вважаю потрібним висловити деякі загальніші зауваги про відносини двох галузей історичної науки, а власне тої, що називає ся історіографією в тіснійшій значіню і яку можна вважати або відтворенням розвою політичних та суспільних відносин з узглядненем більшого або меншого впливу визначних людських одиниць на розвій тих відносин, або відтворенем подій, доконаних визначними одиницями при помочи більших або менших народніх мас із узглядненем суспільного та політичного стану тих мас, — і тої, що називає ся французьким терміном традиціоністикою, а англійським фольклором і займає ся слідженням народніх традицій у найрізніших формах, себ то слідженням зображення минулого життя, відносин, вірувань і фантазійних витворів ріжних поколінь, збережених при помочи чи то устного переказу, чи писаного або друкованого слова. Вдумуючи ся глибше в відносини сих двох галузей історичної науки побачимо, що між ними не можна потягнути докладної границі. Бо коли історіографія в тіснійшій значіню змагає до відтвореня того, що ми привикли називати історичними фактами, то для осягненя сеї мети вона розпоряджає засобами або матеріальної натури (такими як моголи, шанці, замки, будівлі, зброї, убраня і т. и.), що творить т. зв. матеріальну культуру людського роду, або писаними, друкованими чи устними переказами та свідоцтвами, що майже всі, з висемком хіба таких як урядові реєстри, збірки законів, судові та цивільні акти та статистичні викази новіших часів, входять у обсяг також традиціоністики. Кожде людське оновідане про факт людського життя, а особливо про подію доконану більшою

¹⁾ Op. cit. ст. 1—2.

масою людей, містить крім фактичної основи домішку фантазії, і ніяке людське оповідане, хоч би найточніше і найтверезіше, не може передати ані одного т. зв. історичного факту у всій повноті його звичайно незлічених деталей та його звичайно укритих у глибинах людських душ та неловимих для ніяких ечостережень різнородних обставинах. Отим то кожда проба історіографії являєть ся або більша-менше поетичною конструкцією подій на основі більш або менше критично провірених (через порівняне деталей), доступних автореві свідоцтв, при чім у талановитого автора винукло виступають визначні історичні діячі на тлі їх окружєня, або більш або менше вірним представлєнем суспільно-політичних відносин, у якому за масою нагромаджєних для сього з конєчности деталей бліднуть або найже зовсїм щезають визначні історичні діячі.

Особа Богдана Хмельницького і ті суспільно-політичні рухи українського народа, в яких він відограв важну ролю, дійшли до нас у великій масі різнородних сучасних та пізнійших свідоцтв, із яких значна часть, прим. судові акти галицько-руських бунтівників, листи самого Хмельницького та його численних сучасників, урядові трактати, універсали та реєстри мають визначну історіографічну вартість, хоча й тут не треба забувати, що в листах, протоколах і навіть у трактатах та універсалах стрічає ся багато незгідного з дійсністю, що крім автєнтичних документів до нас дійшло багато пізнійших фальсифікатів, а всі історіографічні проби, писані або друковані чи то сучасними чи пізнійшими, подають масу деталей про один і той сам факт суперечних, та масу видумок, у яких дійсні факти перенєсєно з одної особи на другу або перемїнено до непізнаня.

Поклавши собі метою вяснити історичне та літературне значїне тих поетичних памяток зложєних нашою мовою ріжними людьми і в ріжних часах, що вяжуть ся з іменами Хмельницького та його товаришів, я уважаю потрібним сягнути глєбше в ту традиїоністичну історіографію і притягнути для провірєня її вартости як найбільше і як найхарактернійших свідоцтв, не маючи врештою претенсії ані потреби вичерпати всі свідоцтва, або дійти при кождім спорнім факті до зерна історичної дійсности. Моя близша мета, при помочи літературно-історичного порівнаня вложити критичний апарат для оцінки поетичних памяток нашої нації. Сей апарат може придати ся також спеціальному історіографєви, охороняючи його від помилок, які неминуче випливали

в користування матеріалами більше традиціоністичними ніж історіографічними.

До таких, більше традиціоністичних ніж історіографічних пам'яток нашого письменства треба зачислити головне жерело звісток про життя Богдана Хмельницького перед 1647 р., а власне т. зв. „Руську достовірну літопись“, що не дійшла до нас у самостійній формі, а тільки в формі виписок, dokonаних в р. 1770 козацьким полковим обозним Степаном Лукомським у Прилуках у його доповненню до перекладу оповідання польського письменника Матвія Титловського про дві війни Турків з Поляками в рр. 1620 і 1621. Сей переклад разом із доповненням Лукомського був опублікований у четвертій томі літопису Величка¹⁾. Не можна сказати, чи Лукомський у своїх виписках вичерпав увесь текст „Руської достовірної літописи“, та думаю, що задля її важности і невеликого об'єму, а також задля того, що вона фаховими істориками доси вважає ся зовсім затраченою, не від річи буде тут подати повний текст усіх виписок Лукомського, цитованих як узяті з тої літописи.

1. „1606 году Петръ Конашевичъ Сагайдачній, отозвавшись гетманомъ, хотячи своего щастія отвѣдати, ходилъ съ войскомъ запорожскимъ водними судами подъ Кефу, городъ турецкій; тотъ городъ своеавши и зъ неволѣ многихъ христіанъ освободивши, съ пребогатими користми изъ Чорного моря въ Украину возвратилъ ся, ради котрой знатной прислуги его Поляки зѣло его возлюбилы, и козаки, его весьма почитаючи, ему доброжелательствовали.

2. 1620 года гетманъ козацкій Самойло Кошка съ козаками, при гетманѣ коронномъ Жолковскомъ, во время султана турецкаго Османа Гордаго, на коварной, подъ видомъ мира съ Поляками, на урочищѣ прозиваемомъ Цоцьора войнѣ находилъ ся, но взятъ ли онъ Турками въ полонъ и выкупилиди его козаки изъ того полону, такъ якъ зѣновія Богдана Хмельницького, или ни, не извѣстно, токмо сіе за подлинно вѣстимо, что онъ гетманъ Кошка въ городѣ украинскомъ Каневѣ погребенъ, чего въ доказательство тамъ его гробъ свѣдителствуетъ.

3. Тогожь года по гетманѣ Кошкѣ избранъ козаками гетманомъ Бородавка, которій Кримъ воевалъ, однако его за непостоянство и за пянство его Петръ Конашевичъ Сагайдачній убилъ, и онъ Сагайдачній гетманомъ отъ козаковъ избранъ и отъ

¹⁾ Самойль Величко, *op. cit.* ст. 155—182.

короля Жигмонта III подтвержденъ, понеже его, якъ више сего сказано, не токмо козаки, но и всеѣ Поляки любили.

4. Михайлъ Хмельницкій, сотникъ козацкій, которій съ Чигирина съ козаками тамошними въ више реченій походъ былъ взятъ, тамъ же убитъ, а синъ его, Михайла — Зѣновій Хмельницкій съ нимъ, отцомъ, въ тотъ же походъ для присматриванія къ военному дѣлу былъ взятъ, онаго живаго непріятели въ полонъ взяли, однако по двухъ годахъ козаки плѣнникомъ же изъ той неволи его выкупили.

5. Михайло Хмельницкій родомъ изъ Украинскаго города Лисянки, и когда старинній городъ козацкій Чигиринъ отъ короля Польскаго вновь на староство переименованъ, и тое староство воеводѣ Рускому, Ивану Даниловичу Жолковскому жаловано, то онъ, Михайло Хмельницкій, пришедъ туда съдѣланъ былъ писаромъ для записки податей, изъ народа тамошняго оному старостѣ принадлежащихъ, въ которомъ званіи мало проживъ сподилъ сего сина Зѣновія, котораго отъ младихъ лѣтъ отдалъ въ наученіе: первѣе въ Кіевъ, а потомъ въ городъ, что надъ рѣкою Саномъ, въ Ярославле до Єзуитовъ, и тамъ въ наученіи проводилъ свои лѣта до совершеннаго возраста. Будучомужъ ему тамъ еще отрокомъ, приключилъ ся такой случай удивленія достойній: когда онъ около костела съ соучениками прохажался, то вихоръ изъ той компаніи его самого бѣгающаго ногами подхватя, трижды вокругъ онаго костела обнес, и на томъ мѣстѣ, изъ котораго подхватень, опять его поставилъ. Єзуиты сіе странное, небывалое приключеніе разніи ровно разсуждали, однакожь тѣмъ согласно заключили прорѣщая: будетъ де отъ сего отрока великое на костель Римскій гоненіе. И такъ онъ Хмельницкій Зѣновій окончивъ тамъ свои ученія къ отцу своему Михайлу въ Чигиринъ возвратилъ ся.

6. Тогожь 1620 года гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачній къ королю Жигмонту III. писалъ съ прошеніемъ, чтобъ унія изъ Русѣ была изнесена. Хотя король ему въ прошеніи его не отказивалъ, однако проводѣкая ничего не здѣлалъ. Однако гетманъ Сагайдачній тую унію такимъ образомъ опровергъ: святѣйшій патріархъ іерусалимскій Теофанъ ѣдучи изъ Москвы прибылъ въ Кіевъ, и за позволеніемъ короля Жигмонта нѣсколко времени прожилъ въ Кіевѣ. Гетманъ Сагайдачній яко ревнитель святаго благочестія, его, святѣйшаго патріарху, съ радостью принялъ и со сподручными своими, православными Руссами, онаго патріарха упросили, чтобъ онъ имъ православныхъ на мѣсто

унѣятскихъ владиковъ посвятилъ тѣхъ, коиъ они сами чеснихъ и умнихъ согласно избрали. Святѣйшій патріархъ, увидѣвшись съ эксархомъ престола апостолскаго Константинопольскаго, тогда въ Кіевѣ бывшимъ, тѣхъ особъ избраннихъ, а имянно: Іова Борецкаго на митрополію Кіевскую, а въ другіе епископства достойнихъ людей хиротонизовать. Когдажъ тотъ святѣйшій патріархъ изъ города Кіева въ Грецію отѣзидилъ, то гетманъ Сагайдачній за вѣдомомъ короля Жигмонта даже до граници волоской съ козацкимъ войскомъ его проводилъ, со всякимъ отъ всѣхъ благодареніемъ, и такъ, отъ святѣйшаго онаго патріархи получа со всѣмъ войскомъ благословеніе, въ домъ свой въ Кіевъ возвратилъ ся.

7. Часто упоминаемій свѣтлѣйшій принць Владиславъ, главній войскویй предводитель, по отшествіи Турокъ и Татаръ, заразъ своихъ больныхъ и раненихъ куда кому надлежало съ подѣ Хотина въ доми отпустилъ, а самъ съ виборнѣйшимъ и зъ дворовнимъ полскимъ войскомъ, а съ козаками всѣми, въ томъ числѣ съ болными и ранеными, въ старомъ своемъ лагирѣ остался, и перво, рады любонитства, всѣ непріятелскія укрѣпленія: рвы, окопи и другія мѣста осматривалъ, потомъ изъ своего онаго лагира просмердѣвшаго въ полѣ милѣ на свѣжее мѣсто лагиръ свой перевелъ, всякую предосторожность учредивши. Въ семъ новомъ лагирѣ съ генералитетомъ, съ полковниками и съ другими полскаго войска офицѣрами, при пушечной и мушкетной палбѣ разнихъ увеселеній употреблялъ, котораго увеселенія и козаковъ участниками здѣлалъ: ибо отпразднвалъ онъ къ нимъ, въ ихъ лагиръ, на вистрѣлъ съ лука отъ полскаго отстоящій, въ которомъ гетманъ козацкій Сагайдачній раненій лежалъ, разнихъ съ харчевими припасами, напитками, какъ то: волоскаго вина, меду питейнаго, горѣлки простой по нѣскольку десятковъ бочокъ; прислалъ гетманужъ Сагайдачному виборнѣйшихъ харчей, такъже разнихъ конфектовъ (или заидокъ) и большой ящикъ съ штофами серебряними, нестро визолоченими, водками аптекарскими наполненими, винъ разнихъ по бочкѣ, а венгерскаго, самого первѣйшаго, седмъ анталовъ, и свою палатку подарилъ. Междужъ тѣмъ, посѣщая само-персонално его, Сагайдачнаго, и увидя простой возокъ, ковромъ покритій, которимъ его раненаго везуть, подарилъ ему коштовную свою подѣ балдахиномъ коляску и лошадей пару съ шорами богатими, визолоченими, а сверхъ того потретъ въ семьдесятъ червонцовъ, на которомъ отца его, короля Жигмонта персона, съ одной сто-

рони рубѣнами, а съ другой гербъ корони полской: орель одноглавній, шафѣрами дорогими осипание, пожаловаль, на него самъ сложиль и, въ голову его поцѣловавши, къ ручкѣ допустиль, и при томъ такъ его, гетмана, какъ и все войско козацкое, подѣ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бывшее, тѣмъ обнадежилъ, что онъ для нихъ у короля, отца своего, испросить жалованье, которое и прислано къ нимъ бытъ имѣеть. И такъ съ нимъ, гетманомъ, какъ и со всеѣмъ войскомъ козацкимъ простился, однакожъ козаковъ 5.000 при хотинскомъ гарнизонѣ на время оставиль, а прочіихъ съ гетманомъ Сагайдачнимъ въ Украину отпустивши, самъ съ полскимъ войскомъ сегожъ октября 24 пошолъ въ Краковъ.

8. По прибитіи гетмана Сагайдачного въ домъ свой, въ Кіевъ, козаки съ нимъ изъ Хотина пришедшіи заразъ ему начали жаловатися на господъ полскихъ и на ихъ старостовъ или прикащиковъ, что они по отходѣ ихъ въ походъ къ Хотину, въ домахъ ихъ матерамъ, женамъ и дѣтямъ ихъ неспосніа обыди дѣлали, мучили и къ работизнамъ господскимъ ихъ принуждали. Гетманъ Сагайдачній за болѣзнію своею о тѣхъ козаціихъ обыдахъ докладивать королю до спободнаго вѣремени поудержалъ, однако принць Вѣладиславъ, за прибытіемъ своимъ въ Краковъ, его, гетмана Сагайдачного и козаковъ, храбріе ихъ дѣйства и вѣрніи услуги отцу своему, государу королю вѣло восхваляль, представляя, что достойними они за тѣ свои кровавіи труди великого награжденія. И такъ у его величества по обѣщанію своему исходатайствовалъ имъ доволное жалованье, которое къ гетману Сагайдачному въ Кіевъ и прислано, при грамотѣ королевской 1622 году, генвара 1 числа на полскомъ языку, такого на російскомъ діалектѣ содержания:

„Жигмонтъ третій, Божією милостію король полскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, кіевскій, жмудскій, волинскій, инфляндскій, смоленскій, черніговскій, готскій, вандалскій дѣдичній король.

Урожденному, намъ вѣрнолюбезному и искрено желателному Сагайдачному, войска запорожскаго гетману, со всею старшиною и съ цѣлимъ рицарствомъ козацкимъ украинскимъ, милость и поздравленіе наше королевское“.

Въ сей грамотѣ своей король Жигмонтъ, такъ его, гетмана Сагайдачного, какъ и всего войска запорожскаго непоколебимую къ нему, королю, и коронѣ полской вѣрность, а противъ непріятеля вѣри христіанской богатырскую козацію храбрость и дѣл-

ность весьма похваляя, права и волности ихъ стародаваніе отъ антецессеровъ своихъ, какъ то: отъ великаго Казимера, отъ Стефана Баторія и отъ другихъ королей полскихъ наданіе и утверженіе подтвердилъ, и при томъ подтвержденіи жалованіе, а имянно: на козаковъ съ ихъ старшинами такъ на тѣхъ, кои подъ Хотинемъ дѣйствовали, какъ и на оныхъ, кои съ Хмельницкимъ на Черномъ морѣ въ проискахъ воинскихъ находились, а кто съ нихъ убитъ или въ тѣхъ походахъ натуральною смертію умре, то на ихъ свойственниковъ, а всѣхъ на 50.000 челоувѣкъ, чрезъ подскарбія своего надворного, въ равній подѣлъ 400.000 таларей битыхъ, къ гетману Сагайдачному въ Кіевъ, а ему, гетману и старшинѣ войсковою 400.000 червонцовъ на подѣлъ, подъ разсмотрѣніе его, гетмана, прислать. Самому же ему, гетману знамя свое королевское и булаву, цѣною же 1.000, а портретъ въ 500 таларей битыхъ пожаловалъ, и впредь такъ его, гетмана, какъ и все войско Запорожское украинское, во всякихъ ихъ нуждахъ и прошеніяхъ своею королевскою милостію и благопрізнаніемъ обнадежилъ.

9. Тогожь 1622 году февраля 15 Сагайдачній листомъ своимъ королю Жигмонту III. за присилку на войско козацкое, подъ Хотинемъ и на Черномъ морѣ съ Хмельницкимъ бывшее, съ старшинами ихъ, такъ же и ему, гетману и старшинѣ войсковою денежнаго жалованія, а особливо за знамя и за булаву и за портретъ всеноданнѣйше благодарилъ, чтобъ войско запорожское украинское содержимо и сохраняемо было при своихъ правахъ и стародавнихъ волностяхъ, отъ королей полскихъ имъ наданныхъ и утвержденныхъ. Да при томъ же онъ, гетманъ Сагайдачній жалился ему, королю, на господъ полскихъ, на Вишневецкихъ, на Конецполскихъ, на Потоцкихъ, на Калиновскихъ и на иныхъ, представляя, что они въ предвѣчной козацкой отчизнѣ власть свою широко распространяють, хотячи козацкую славу погребти въ пепелѣ, а ихъ, козаковъ, братію свою, королю, государю своему и коронѣ полской слугъ вѣрнихъ, въ подданство поработити. Къ тому же и сіе прибавилъ: не такъ де жалко козакамъ на тѣхъ господъ, какъ на ихъ прикащиковъ, паницъ и сусратцовъ, ни къ чему годнихъ, кои ни Бога не боясь, королевскихъ указовъ не слушающъ, какъ только козаки въ походъ подъ Хотинъ и на Черное море изъ домовъ выступили, такъ тотчасъ они женъ, дѣтей и матерей ихъ на всякія господскія работизни гонить, вязать и мучить начали, а козакамъ, изъ службы королевской съ ранами еще не улѣченными

и червей полними въ дома пришедшимъ, толь тяжкія своихъ мученія видѣть и слышать такъ было несносно, что едва и утерпѣть возмogli. Къ томужь сюда вѣсти приходять, что Татари Азовскіе, Кубанскіе, Черкескіе, вишедши, намѣреваются напасти на Украину, а безъ козаковъ, кои для обороны Украины всегда потребни и нужни стоятъ, противъ тѣхъ непріятелей весьма былобъ трудно. Того рады гетманъ Сагайдачній тѣмъ листомъ у короля Жигмонта наусерднѣйше просилъ, отъ такихъ лядскихъ напастей строгаго защищенія, представляя, ежели де козаки отъ того защищены не будутъ, то чтобъ отъ нихъ (какъ то уже пошмеруютъ или поговориваютъ) не возроста какаля новостъ, рады которой не толко господа, но и всѣ Ляхи сами на себе впредь нарекать и жалѣть будутъ принуждени. При семъ же онъ, гетманъ Сагайдачній, надѣясь себѣ уже близкой смерти, того доктора, котораго принцъ Владиславъ еще при Хотини въ лагирь для излѣченія его ранъ ядовитыхъ ему далъ былъ, къ королю Жигмонту съ глубочайшимъ благодареніемъ отправилъ.

10. Тогожь 1622 году, оній Петръ Конашевичъ Сагайдачній, славній гетманъ войска запорожскаго украинскаго, великій церкви православнія, каеолическія, апостольскія поборникъ и ревнитель, Кіевскаго братскаго монастыра ктиторъ и школь латинскихъ любитель, въ маи мѣсяцѣ въ Кіевѣ на Подолѣ жизнь свою на смерть переменилъ. Въ трапезѣ того монастыра тѣло его православнимъ митрополитомъ кіевскимъ, Іовомъ Борецкимъ честно погребено, съ неутолимымъ всего войска запорожскаго украинскаго и всѣхъ людей православнихъ плачемъ и риданіемъ.

11. По смерти гетмана Сагайдачнаго и прежде его смерти князя, воеводы и старосты, въ Кіевѣ и въ другихъ украинскихъ городѣхъ и мѣстахъ, церкви Божія православнія украинскія благочестно почитали, сами будучи православними, и народу благочестивому украинскому, найчачежь козакамъ никакихъ утѣсеній и озлобленій не дѣлали. Когдажь на Ляховицахъ псжевились, то отъ благочестивой, апостолской, кафолической вѣри отступивши, къ костеду римскому, по прошенію тѣхъ своихъ женъ, присоединились, и тогда церкви рускіе и православнихъ къ той же униі или присоединенію съ костедомъ римскимъ сядою приводить, а подданымъ своимъ великія труды и подати надагать начали. Къ томужь гетманъ коронній Конецполскій ради болшаго народа православнаго украинскаго отягощенія, по окон-

чаніи съ Шведами войны, въ кievскомъ воеводствѣ полское войско виведши на Украину, въ городахъ и въ селахъ на квартирахъ ровставилъ, кои постоялци еще тяжчайшіе народу православному украинскому обыды причиняли, какового народнаго отягощенія козаки не возмогли утерпѣть и, выѣстѣ собравшись, Ляховъ постоялцовъ такъ побѣдили, что оставшіеся въ живыхъ, куда кто улучивъ, разбѣглись.

12. 1628 году козаки, всѣ собравшись, гетманомъ себѣ знатнаго заслугами козака, именемъ Тараса, избрали. Гетманъ коронній Конецполскій, о семъ собраніи козаковъ послышавши, многую полскую силу на нихъ виправилъ. Козаки, при своемъ гетманѣ Тарасѣ, съ оними Ляхами подъ Переясловлемъ въ баталію вступивши, толикое ихъ число побили, сколько ихъ чрезъ многіе года во всей шведской войнѣ не побито. Сверхъ же того и золотое ихъ гусарское знамя за Днѣпромъ въ бору стрѣлбюю своего все подиравили и разбили; однако наконецъ Ляхи сказали, чтобъ имъ и Русѣ никакихъ обидъ не дѣлать, помирились.

13. 1629 году Богданъ Зѣновій Хмельницкій, при другихъ своихъ службахъ, двухъ Кантемировъ привелъ и отдалъ плѣнниками королю полскому, отъ коихъ король много о тайныхъ турецкихъ на Польшу замислахъ увѣдомился.

14. Въ тѣже и въ слѣдующіе времена Ляхи, желая козакамъ отмстить подъ Переяславлемъ надъ собою приключшуюся отъ нихъ побѣду, первѣе убогихъ людей податями и постоялцами начали жесточайше отягощать, а потомъ козаковъ знатнѣйшихъ тайно, а начальнѣйшихъ явно захватывая, различными смертми убивали.

15. 1631 году Іовъ Борецкій, православній митрополитъ кievскій, преставился и погребенъ въ монастырѣ кievскомъ Свято-михайловскомъ, а на мѣсто его посвященъ митрополитомъ кievскимъ архимандритъ печерскій, воеводичъ молдавскій, Петръ Могила, великій поборникъ греческаго православія и защитникъ вѣры благочестивія. Сей очистилъ церковь митрополитанскую святіи Софіи отъ Униатовъ.

16. 1633 году Сулима, гетманъ войска низоваго запорожскаго, въ моносилахъ или въ судахъ веселныхъ морскихъ, изъ Сѣчи по Днѣпру, чрезъ Босфоръ Киммерійскій въ Местическое или Азовское море запливши, прекрѣпкій въ Азїи городъ Азикъ или Азовъ взялъ. Сему гетману Сулимѣ король Владиславъ IV

голову отсѣкти повелѣвъ въ Аршавѣ, по жалобѣ на него, за взятіе Азова отъ Турковъ.

17. 1637 году козаки, чувствуя на себе отъ Ляховъ очевидную, всекрайнійшую гибель, опять собравшись, избрали изъ межъ себе Павлюка гетманомъ своимъ, пошли подъ Кумейки, гдѣ гетманъ полскій Николай Потоцкій съ Ляхами козаковъ оболстивши, декабря 6 числа побѣдилъ, а потомъ подъ Боровцею миръ съ ними заключилъ; но вскорѣ гетмана козацкаго, онаго Павлюка, лестно словивши, въ Варшаву его отослалъ, гдѣ Ляхи ему голову отрубили съ повелѣнія королевского.

18. Тогожъ 1637 году согласились 4.000 человекъ храбрихъ козаковъ, которіе часто помянутыхъ людскихъ утѣсеній болѣе нести не могли, искать своего щастія въ другихъ краяхъ; пошли къ Персіянамъ, чтобъ на войнѣ противъ Турковъ служить. Они прошли чрезъ кримскіе и нагайскіе орды со всякою осторожностію къ Дону, и имѣли на дорогѣ частой случай сражаться съ Татарами. Тамъ встрѣтились они съ 3.000 человекъ Донскихъ козаковъ, которіе приняли ихъ весьма пріятно, и при томъ освѣдомились о ихъ намѣреніи и походѣ; услышавъ причину онаго, представляли тамъ они имъ опасности похода чрезъ толь многіе народы и сомнѣніе свое, что найдутъ ли они у Персіянъ то, чего желаютъ. Они говорили имъ: „Мы де имѣемъ для васъ, браття, запасу довольно. Чего вы такъ далеко искать намерени, то найдете вы у насъ. Будемъ другъ другу вѣрни. Вотъ Азовъ! Когда мы возьмемъ этотъ городъ, то будемъ имѣть способной проходъ въ Меотическое или въ Черное море, гдѣ мы въ одинъ походъ можемъ столько взять добычи, сколько вы во всехъ кровопролитіяхъ сраженія у Персіянъ никогда не получите“.

Запорожскіе Козаки, посовѣтовавъ между собою, согласились на послѣдокъ на предложеніе Донскихъ, пошли они вмѣстѣ подъ Азовъ, гдѣ турецкій гарнизонъ, котораго отъ трехъ до четырехъ тысячъ человекъ было, ихъ предпріятію посмѣялись. Козаки начали тотчасъ въ землю врываться и продолжали день и ночь свою работу съ такою ревностію, что они при непріятельской стрѣлбѣ отъ яничаръ въ городъ вошли и непріятеля принудили отступить въ замокъ. Яничари находились тогда въ столь великомъ страхѣ, что и замокъ немедленно здали, хотя козаки толко четыре фалконеты при себѣ имѣли, которыми бы никакого пролomu учинить не могли. Они ограбили городъ и здѣлали тотчасъ

надлежащее учреждение: Донци овладѣли Азовомъ, а Запорожци съ добычами въ Сѣчь возвратилися.

19. З покликом на „Руську достовірну літопись“ подає Лукомський ще одно оповіданє про Богдана Хмельницького під р. 1639, яке тут подаю в перекладі на нашу мову: „1639 р. гетьман коронний Станіслав Конецьпольський боячи ся, аби козаки, до крайности роздратовані, не виходили з українських міст, і збираючи ся в Запорожі не множили ся та не мстили ся на Ляхах за свої кривди, скликавши найстарших у своєму війську прирадив спільно з ними, щоб запобігти козацьким замислам і виставити над першим горішнім порогом Дніпра місточко Кодак із замком, буцім то для того, що турецький султан жалував ся у польського короля на козаків, що ходять на Чорне море і нападають на близькі міста його держави, руйнують городи й села, а на правду тільки для згуби козаків. Збудувавши той замок гетьман посадив у ньому німецький гарнізон для його береження, а на Запороже виправив значну свою команду, щоб Ляхи пробуваючи там, переловлювали всіх, хто би з України йшов на Запороже, топили в Дніпрі, або в степах убивали всякими способами, тай самих Запорожців погубляли за найменші провини. Трапило ся раз гетьманови бути в Кодаці в супроводі Хмельницького, який як чигиринський сотник був при гетьмані зі своїми козаками. Проходячи поуз Богдана Хмельницького гетьман для дошкулення запитав козаків хвастливо: „Як вам, панове козаки, подобає ся сей Кодак?“ На се козаки мовчали, а тільки Хмельницький обізвав ся: „Що людські руки зробили, те й розвалити можуть.“ Чуючи таку смілу відповідь Хмельницького, Конецьпольський повзяв проти нього деяке підозрінє, але знаючи його довід і вірні заслуги для польської корони, що він у часі війни султана турецького Османа з Польяками і козаками, яка була під Хотином, на Чорнім морі бувши головним командантом, потопив у тімже морі більше як 20 турецьких кораблів із запасами, двох Кантемирів королеви Жигмонтови III. як полоняників доставив, від яких король довідав ся про лихі замисли султана на Польщу, і його, Хмельницького, поминаючи сенаторів, уживав до поради та повірював йому головну коменду морської фльоти, він, гетьман Конецьпольський не важив ся зробити йому, Хмельницькому, за сю відповідь ніякого лиха“. (ор. сіт. ст. 299—300).

Чи сей текст, переданий Лукомським, вичерпує весь зміст „Руської достовірної літописі“, се можна поставити під знаком

питаня, але супроти того, що вона фактично дає, се байдуже. Важніше питане, чи маємо текст літопису в вірній копії, чи може в більше або менше свобідній перерібці. Деякі признаки промовляють за тим, що Лукомський передав текст літопису досить вірно; до таких признаков належить татарська форма назви города Кафи (тепер Теодосія), що по татарськи називається Кефе. Також досить незугарний та невироблений стиль промовляє за давністю тексту. Натомість деякі великорусізи, що досить часто трапляються в тексті, приміром такі, як „подлинно вѣстимо“, „виступя въ походъ“, „податей“, „подхвятия“ і т. и., можна покласти на карб значно вже русифікованого українського письменника другої половини XVIII в. Один уступ літопису, який показує в її автора близьку знайомість з місцевостями Канева, а власне з тим, що за його часів на камівському кладовищі показувано гріб козацького гетьмана Сазійла Кущки, можна взяти за свідокство, що літопис був зложений у Каневі. Не підлягає сумнівови, що автором літопису був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч се традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди. Що до часу написаня літопису, то одиноке внутрішнє свідокство мали-б ми в уступі 5, в якому оповідає ся про чудесну пригоду Богдана Хмельницького біля єзуїтського костела в Ярославі. Се оповідане має для нас двояку вартість: одно те, що дозволяє звістку „Достовірної літописи“ про побут Хмельницького в Ярославі на науці в Єзуїтів віднести до ряду легенд, а друге те, що коли по звичайній психології твореня подібних легенд вони повстають *ex post*, треба догадувати ся, що й се оповідане, з рештою вандрівно-фольклорного характеру, причепило ся до особи Хмельницького аж по вчиненій ним заверусі 1648 р. Автору очевидно було цікаво подати на письмі дещо про жите славного вже козацького ватажка, про якого задля недалекого сусідства Канева з Чигирином він міг знати на певно тільки те, що Зиновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цоцорі, і що тодіж молодим парубком дістав ся до татарської неволі, з якої був викуплений козаками по двох літах. Усе више, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конєцпольским на Кодаці, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь. Перейду за порядком усі точки „Руської достовірної літописи“, прикладаючи до них те, що зроблено доси історичною критикою для їх оцінки.

Найстарший факт, про який згадує „Руська достовірна літопись“, здобуте козаками Кафи під проводом Сагайдачного, можна вважати фактом історично ствердженим, хоча можна сумніватися про те, чи Сагайдачний був тоді гетьманом, чи може правдоподібніше тільки атаманом Запорозької Січі¹⁾. Про гетьманство Сагайдачного треба сказати, що воно ніколи не було підтвержене королем. Гетьманом війська запорозького підписав себе Сагайдачний у письмі до гетьмана Жолквського з остатнього жовтня 1617 р.²⁾ Однак вже в письмі до того-ж гетьмана із 17 жовтня 1619 р. Конашевич підписує ся не гетьманом, а „starszy na ten czas“ запорозького війська. Так само не було ані часу, ані змоги Сагайдачному в вересні 1621 р. в часі хотинської війни узискати від короля затвержене свого гетьманства, osiąгнутого вибором запорозького війська. Взагалі треба зазначити, що запорозьке військо і вся його старшина аж до часів Хмельницького по душі польських державних законів і соймових ухвал усе стояли на нелегальнім становищі. Їх толеровано, поборювано, з ними пактовано, або їх каптовано, але ніколи не трактовано як легальну, державну організацію.

Далеко цікавіша друга відомість про козацького гетьмана Самійла Кушку, що буцім-то 1620 р. був з козаками при гетьмані Жолкевським на Цоцорі і там дістав ся до турецької неволі. В своїй цінній розвідці „Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ“³⁾ д. В. Науменко звів до купи історичні звістки про Самійла Кушку на ст. 218—221.⁴⁾ Не можна сказати, щоб сей звід був систематичний або критичний. Д. Нау-

¹⁾ Пор. М. Максимовичъ, Собрание сочиненій, т. I, Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ, ст. 359.

²⁾ Pisma Stanisława Żółkiewskiego, wydał August Bielowski. Lwów 1861, ст. 318, 322.

³⁾ Киевская Старина, 1883, т. VI, ст. 212—232. Для усуненя непорозумінь, які ваяуть ся з прозвищем сего козацького ватажка і також героя одної з найкрасних козацьких дум, якого одні називають Кошкою (з московська: кіткою), а инші Кишкою (сімя Кишок була в Білій Русі і в неї походив відомий митрополит Лев Кишка), не вадить тут зазначити, що „кушка“, се деревляний прилад уживаний косарями при кошеню, який вони носять за ременем і в якому держать кам'яну оселку намочену в воді, потрібну для підосрювання коси в часі кошеня. Сам Кушка під своїми польськими листами підписував ся Koszka.

⁴⁾ Новіший перегляд звісток в VII т. Історії України-Руси проф. М. Грушевського, с. 248 і далі.

менко починає дуже пізною і майже наскрізь фантастичною „Історією Русовъ“, у якій згадано про козацького гетьмана Деяна Кушку, котрого буцім-то козаки в р. 1598, скинувши з гетьманства Сагайдачного, вибрали гетьманом із сотника, і котрий того самого року недалеко города Акерману був узятий до неволі Татарами чи Турками. Далі приводить автор ряд козацьких літописців та істориків із XVIII та XIX в., що повторяють або сю звістку „Історії Русовъ“, або звістку про полоненє Кушки в битві на Цоцорі 1620 р. Науменко цитує відомість про се „Руської достовірної літописі“ як відомість літопису Величка, не зазначаючи виразно, що вона взята з жерела правдоподібно невідомого Величкови.

Супроти тих звісток, а також супроти не менше сумнівної вартости листу атамана Сірка до кримського хана, поміщеного в літописі Величка т. II, ст. 380, д. Науменко згадує також оба жерела безсумнівної історичної вартости, а власне 6 листів Кушки до Станіслава Жолкевского з років 1600—1602 і лист кошового Гаврила Крутневича із 24 марта 1602 р., в яким згадано про смерть Самуїла Кушки; ці листи містять ся в виданю „Listy Stanisława Żółkiewskiego 1574—1620“, Kraków 1868, і були вказані вже видавцями „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, т. I, ст. 227. Друге жерело, вказане Науменком, се т. зв. Боркулабівський літопис, опублікований Кулішем у першій томі його „Матеріяловъ для історії возсоединенія Руси“, Москва 1877, ст. 45—88. З огляду, що д. Науменко подає тільки один короткий цитат із того літопису на ст. 220, наведу тут оба уступи, в яких згадуєть ся Кушка.

„Року 1600 панове волынские, панове литовские, также козаки запорожские, змовивши ся и знявши ся вси въ купе Волохи отгамовали, войска Могиллови побили, армату отняли. Воевода Молтянский втекъ изъ Мигалемъ. Троха не поймали, и много за нимъ гонили ажъ до границы Молтянское. Троха ся было успокоило. За то была дана козакамъ лежа у Києве. Гетманомъ былъ Самуель Кошка. Лежали у Гомли, въ Речицы, въ Рогачове, у Баркулабове на пристанстве, ажъ уехали“ (ст. 75).

„Тогожь року 1601 были у Швецыи козаки запорожские люду четыре тысеци. Надъ ними былъ гетманомъ Самуель Кошка. Тамъ же того Самуїла убыто, а поховано у Києве. Нижли тамъ у Швецыи козаки запорожские ничего доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, только зъ Швецыи утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую

шкоду чинили, и место великое Витебскъ зоевали, злата, сребра множество побрала, мещанъ учтивыхъ порубали, и такъ шкоду, содомию чинили горше злыхъ неприятелей альбо злыхъ Татаръ“ (ст. 77).

Із сих свідощв, безсумнівно автентичних, бачимо виразно, що Самійло Кушка вмер у початку 1602 р., не був мабуть у татарській або турецькій неволі, і хоч був атаманом, не гетьманом (у листах він підписував себе, так само як Хмельницький іще в червні 1648 р. в листі до короля „старшим“ війська запорожського), а що до своєї воєнної діяльності на Білій Русі, де був писаний Боркулабівський літопис, заслужив собі на назву не чесного та хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника.

На скільки правдива звістка Боркулабівського літопису, що він був похований у Києві, не можна сказати нічого певного; тут літописець занотував тільки з наслуху, і можливо, що поклав Київ замість Канева. В таким разі фантастичну записку „Руської достовірної літописи“ про полонене Самійла Кушки 1620 р. Турками на Цоцорі треба вважати льокальною канівською легендою, що повстала значно пізнійше, десь у 40-их роках XVII в., рівночасно з легендою про довголітній полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне освобожденє з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних жерел мусіла виробити ся серед українського козацтва в тих же 40-их роках XVII в. і тодіж, а не вчаснійше дала початок відомій кобзарській думі про втеку Самійла Кушки з товаришами з турецької неволі.

Третя точка „Руської достовірної літописи“ під тим самим 1620 р. подає кілька фактів, які на перший погляд виглядають поплутаві, одначе новійшими дослідями потверджують ся в значній часті. Найстарший козацький літописець, який користував ся „Руською достовірною літописю“, Григорій Грабянка¹⁾, оповідає про ті факти під р. 1621 ось що: „Но между симъ въ р. 1621,

¹⁾ „Дѣйствія презвѣльной и отъ начала Поляковъ кривашой, небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ Поляки за найаспѣйшихъ Королей польскихъ Владислава, потошь и Казимира въ року 1648 отправовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого не оковченной, въ розныхъ лѣтописецовъ и изъ діаріуша на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу трудовъ Грегорія Грабянки собраннай и самобитныхъ старожилонъ свѣдѣтельстви утвержденная року 1710“, видане в Києві „Временною комісією для разбора древнихъ актовъ“ в р. 1854 п. з. „Лѣтопись Григорія Грабянка“.

егда Османъ, царь турецкій, избивши на Цоцорі полскую силу, прійде въ годъ на полскую землю зъ неіщетними силами, тогда Жикгмонтъ, кроль полскій, послалъ еина своего Владислава з полскими войсками противу Турковъ. А занеже далече болшія сили турецкія бяху паче полскихъ, того ради въ крѣпкомъ обстояніи и тѣснотѣ полское войско бѣ отъ Турковъ. Тогда Жикгмонтъ посла по козаки за пороги, призывая их на помощь и мзду сребромъ и свободою дати общеваая. Петръ же Сагайдачній, убивши Бородавку гетмана за непослѣх для ратунку королевичови за пянствомъ, принялъ на себе повторе гетманство і собралъ шесть тысячъ козаковъ реестровихъ и запорожскихъ такожде виборнихъ, поїде королевичу на помощь подъ Хотѣнъ яко найскорѣй, и пробивши ся чрезъ войско зъ великою турецкою шкодою, ста при королевичу во облеженю. Идеже егда брани прійде время, поставлено бѣ войско запорожское на предѣ, на него же огонь і мечь Турки испустиша и всю свою силу, але оперли ся аки о муръ крѣпокъ. И бисть того дне сѣчь великая, и много тогда паде турецкой сили, козацкой же и полской мало, тако Богу защищающу отъ поганъ христіяни. Намедшей же ноци, Туркомъ спящимъ, козаки впадоша въ обози ихъ и всю ноцъ убиваху Турковъ по наметахъ. И егда бисть утро, узрѣвши Турки безчисленнихъ своихъ побитихъ, возвѣстиша царю своему. Ужасе ся сердце его, и начатъ просити мира у Владислава королевича, и сотвори ся миръ вѣчний. За что Сагайдачній у кроля и у Рѣчи Посполитой зъєдналъ милость и свободу великую народу Малоросійскому. И когда би гетман сей запорожскій Сагайдачній зъ козаками Туркамъ и Татарамъ не воспятилъ, то би Турки въ Россіи і Полши зъ церквей й костеловъ для коней стояла поробили“.

Як бачимо, Грабянка взяв звістки „Руської достовірної літописи“ про Бородавку і Сагайдачного *in crudo* і прикрасив їх оповіданем про хотинську побіду, держаним більше в біблійнім стилі, ніж відповідно історичній правді.

Новіші досліді¹⁾ вияснили ряд фактів, зібраних у тій записці „Руської достовірної літописи“, що доконали ся на протязі рр. 1619—1621. Їх вихідною точкою можна вважати умову польських комісарів з козаками над Растваницею, заклю-

¹⁾ I. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej*, 1889; П. Жуковичъ, *Сейшовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей*. Третій выпускъ (1620—1621), 1906; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII, 1909.

чену 8 жовтня 1619 р., яка викликала між козаками роздвоєне, при чім значна партія незадоволених замість дотеперішнього гетьмана Петра Сагайдачного вибрала Якова Неродича Бородавку, який на перекір змаганням миролюбного Сагайдачного літом 1620 р. попровадив Запорозжців на Чорне море. Сагайдачний із гетьмана на якийсь час став полковником, і в тій ранзі супроводив єрусалимського патріарха Теофана в цвітні 1621 р. з Києва до Молдавії.

Під Хотин у липні 1621 р. ішли козаки під проводом Бородавки, коли тим часом Сагайдачний з єпископом Курцевичем, з поручення Іова Борецького їздив у посольстві до короля в Варшаву. Він приїхав з поворотом 21 серпня до польського табору за Дністром, але козаків не застав іще на місці; гетьман Бородавка 8 серпня переправився з козацьким військом через Дністер біля Могилева, і замість іти просто під Хотин, почав пустошити Молдавію. Ще 21 серпня Поляки не знали, де стоїть козацьке військо. Пробираючи ся до козацького табору Сагайдачний наткнув ся на табір турецького відділу, від якого ледво втік; під ним забито коня і його самого ранено кулею в руку. Се стало ся 26 або 27 серпня. Скоро тільки одначе Сагайдачний появив ся в козацькім таборі, козаки зкинули з гетьманства Бородавку і вибрали його гетьманом. Відперши дня 30 серпня напад 5.000 відділу Татар і продираючи ся ще дві доби немов крізь огонь турецьких відділів, Сагайдачний мабуть вечером 1-го вересня злучив козацьке військо з польським. Дня 9 вересня козаки відрубали Бородавці голову, правдоподібно без участі в тім Сагайдачного; так бодай можна судити з записки в дневнику опублікованім Амброзієм Грабовским, де читаємо: „Tegoż dnia Zaporożcy Brodawkę, który nimi w niebytności Sahajdacznego regimentował, ścięli dla tego, że nimi źle rządził“. Проф. Жукович силкуєть ся (ор. cit. ст. 182—3) реабілітувати пам'ять сего ефемерного запорожського гетьмана, признаючи йому заслугу навіть у відновленю православної єпархії патріархом Теофаном. Супроти сего все таки певне значіне має „Руська достовірна літопись“, та її свідoctво, що Бородавка був убитий „за непостоянство і за пянство“.

Четверта точка подає відомости про батька Хмельницького і першу появу Богдана Хмельницького на історичнім ґрунті. В її достовірности не маємо причини сумнівати ся, і з неї можемо прийняти за певні історичні факти, що 1) батьком Зиновія Богдана Хмельницького був Михайло Хмельницький,

2) що той Михайло був убитий у битві на Цоцорі, в якій брав участь разом із чигиринськими реєстровими козаками, і 3) що його син Богдан у тій самій битві був узятий до неволі, в якій пробував два роки і з якої викупили його козаки не грішми, а обміною за якогось татарського бранця. З тої остаточної відомости випливає само собою, що Богдана взяли в неволю Татари, а не Турки, і що він ті два роки пробув у Криму, а не в Константинополі.

Клясичним доказом правдивости сих звісток служить лист Хмельницького до короля Яна Казимира, писаний у таборі під Зборовом дня 15 серпня 1649 р., надрукований у оригінальнім польським тексті 1864 р. в збірці Якова Міхаловского „Księga pamiętnicza“ під ч. 143, ст. 431—2. Наводжу з сего листу в оригінальнім тексті найважнійший уступ, що має автобіографічне значінє: „Widzi Pan Bóg, że ja najniższym podnóżkiem będąc N. Majestatu WKMcі, z dzieciństwa lat moich, urodziwszy się Urodzonym Chmielnickim (се можна розуміти: шляхтичем) do tych sędziwych lat moich (виходило би з тих слів, що Хмельницький мав тоді коло 60 літ) nie byłem w żadnej rebelliej przeciwko Majestatowi WKMcі. Jakoż to znaczy wierna moja usługa jeszcze pospołu z sławnej pamięci niebożczykiem rodzicem moim Michałem Chmielnickim, podstarościm czehryńskim, który na usłudze śp. Ojca WKMcі jako i wszystkim Rzpltej na Cecorze głowę swą położył, gdzie ja przy niebożczyku ojcu mym srogie więzienie przez dwa roki przecierpiałem. Gdy mię Pan Bóg z tej niewoli wyzwolić raczył, zawszem bywał wiernym przy wojsku Rzpltej, i teraz Bogiem świadczę, że bym bardzo rad, aby się krew chrześcijańska więcej nie lała“ (op. cit. ст. 431).

З того, що Хмельницький називає свого батька podstarościm, а не сотником, виходило би, що Михайло Хмельницький був адміністраційним урядником при чигиринським старостві, а не воєнним старшим, яким пізнійше був його син. Із того, що Хмельницький запевняє, що по своїм виході з неволі завсїди служив вірно Річи посполитій, можна догадувати ся, що він ніколи не був членом Січи Запорозької, в якій служба з польського погляду була негальною.

В звязку з тою звісткою про дволітню неволю Богдана Хмельницького стоїть також оповіданє турецького історика Хаджі Саад-ед-Діна про прийатє Хмельницьким ісламу, перекладене на польську мову І. І. Сенковским, яке подаю тут у перекладі

на нашу мову. В другім томі літопису того історика на ст. 377 читаємо: „В місяці Мугарремі р. 1065 (падолист і грудень 1652) прибув до Царгорода один мусулманин з листом від гетьмана коваків до одного муфтія (турецького духовного), запевняючи, що він близько знайомий з гетьманом, мав нагоду розмовляти з ним сам на сам і пізнати його найтайніші наміри. З його запевнень і признань самого гетьмана стало відомо, що той хоробрий, діяльний і дуже оглядний та дотепний козак був колись у Константинополі бранцем одного урядника султанської флоту і жив у дільниці Касім-паша, відки втік у супроводі кількох інших осіб із свого народа недовіроків. Значний рід, особиста хоробрість і незвичайний розум вивели його ступнево на гідність найвишого начальника. Та що в часі своєї неволі він прийняв музулманську віру, то й тепер, стоячи на вершку достоїнства, заховав усе прихильність до ісламу, і коли не признає ся до того прилюдно, то тільки тому, аби володіючи над умами своїх недовіроків, тим легше міг прислужити ся оттоманській державі. Сильно взявши в руки найвищу власть над козаками, він відкрив свої наміри кримському ханови, і бачучи ся з Іслям-Іраєм, коли сей не хотів вірити щирости його признаня, переконав його вповні відправленем разом із ним вечірньої молитви і читанем Корану звичаєм правовірного мусулманина. Ся його проба переконати хана про його вірну належність до раз прийнятої віри пророка наразила його на небезпеку утрати життя; бо козаки, що склали його дружину, почувши про сей поступок свого гетьмана, почали бурити ся і грозити йому смертю. Переляканий перспективою страшних наслідків, які могло би се потягнути за собою, постарав ся як найшвидше заспокоїти тривогу своїх недовіроків присягою, виконаною після їх обряду, збудованем церкви і виконанем у їх присутности всього того, що могло переконати козацьку юрбу про незмінну приналежність його до християнської віри. Се вдало ся йому дуже добре. По тім випадку він написав лист до муфтія і повірив його знайомому мусулманинови, якому разом із тим поручив донести про все те турецьким властям. В листі гетьман запевняв, що має під своєю властью більше як 100.000 хоробрих і добре узброєних вояків на услуги падишаха і жде тільки його розказу, щоб міг ділом доказати свою прихильність до ісламу“¹⁾). Легко догадати ся, що се опо-

¹⁾ I. I. S. Sękowski, Collectanea z dziejopisów tureckich rze-
czy do historyi polskiej służących, t. I, Warszawa 1824, ст. 201—206.

відане, не вважаючи на його ніби документальну форму, не має історичної основи і повстало тільки наслідком звісток про успіхи Хмельницького при помочи Татар у рр. 1648—50, про які кримський хан ніколи не забував повідомляти турецького султана (пор. *Collectanea* I, ст. 200—201).

Пята точка подає деякі ближші подробиці про обох Хмельницьких. Навівши свідоцтво польського історика Весназіяна Коховського, який Михайла Хмельницького виводить із жмудської землі, Лукомский наводить супроти того відмінне свідоцтво „Руської достовірної літописі“, по якому Михайло Хмельницький був родом із Лисянки і служив т. зв. провентовим писарем при дворі чигиринського старости. Тим чигиринським старостою мав бути воевода руський Іван Данилович Жолкевський. Ся відомість о стілько недокладна, що ніякого руського воеводи Івана Даниловича Жолкевського не було, а був руський воевода і якийсь час також чигиринський староста Іван Данилович. Невідомо, від коли й доки він був чигиринським старостою. Про те можна прийняти за певне, що власне при ньому служив Михайло Хмельницький і дослужив ся до уряду підстарости. Що міг осягнути такий уряд при дворі польського магіната, се можна вважати доказом його шляхецького роду.

Можна припустити, що в р. 1619 обставини змінили ся о стілько, що чигиринське староство перейшло в посідане Станіслава Конєцпольского, який у тім році був іменованій польовим гетьманом (М. Грушевський, *Історія Укр.-Руси*, т. VII, ст. 442). Із цитованих у дальшій розділі свідоцтв побачимо, що літом 1620 р. чигиринським старостою був зягь коронного гетьмана Станіслава Жолкевского, який до помочи йому в війні з Турками припровадив між иншим і чигиринську сотню реєстрових козаків, у якій був також Михайло Хмельницький зі своїм сином Богданом. Відомо, що Ян Данилович і Станіслав Конєцпольский оба були зятями гетьмана Жолкевского. Відомо також на певно, що Станіслав Конєцпольский брав участь у нещасливій для Поляків битві на Цецорі, в якій поляг коронний гетьман Станіслав Жолкевский, а польний гетьман Конєцпольский разом із 1800 недобитками польського війська дістав ся до турецької неволі, з якої вийшов аж по трех літах¹⁾. Вернувши з неволі Конєцпольский як польовий гетьман визначив ся

¹⁾ Wielka Encyklopedia powszechna ilustrowana, serya I, tom XXXVII. Warszawa 1904, статя Koniecpolski, ст. 602—5.

в кількох битвах з Татарами та козаками і вмер 6 мая 1646 р. в своїй маєтності Бродах, кілька тижнів після третьої женячки з панною Опалінською, і то вмер досить незвичайною смертю, як подає Єрліч, „od konfortatywy, którą zażywał dla młodej żony, a którą przesadzono, bo mu aptekarz na razy kilka był dał, co on razem zażył, i tak swego życia wiek dokonał“ (Latorisiec, t. I, ст. 49). Нема сумніву, що при його дворі служив також Богдан Хмельницький весь час від свого повороту з неволі аж до його смерті, пробуваючи весь той час у ненарушеному посіданню дарованої його батькови маєтності Суботів. Що поміщене в тій самій точці оповідане про шкільну науку Хмельницького в Ярославі у Єзуїтів і чудесну пригоду його біля ярославського костела треба вважати пізнішою видумкою, може не самого автора „Руської достовірної літописи“, се було зазначено висше. Більше віри заслугує свідoctво Коховського, цитоване далі, що Хмельницький відбув шкільну науку „in gymnasio Kijoviensi“, себто в київській братській школі, заснованій 1616 р., в якій від самого її початку крім церковно-славянської та грецької вчили також польської та латинської мови.

(Далі буде).

Економічна політика російського правительства супроти України

в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора.*

Кінець XVII і перші три десятиліття XVIII в. характеризують ся значним розвитком торгівлі лівобічної України, особливо торгівлю в заграницю, головню коли по нещасливій мазепинській справі настають часи релятивного спокою. Поминаючи вже таку сприяючу для сього обставину, як свобода торгівлі в заграницю, на се склали ся ще й інші причини, які так сказати примусово викликували торговельний рух. Між ними очевидно перше місце займає той рішучий відтепер напрямок, який взяло українське господарство, а саме на кінець XVII, початок XVIII ст. припадає інтензивний перехід до грошового ховяйства, що досі було припинене непокоями і замішаннями в українськім житю в XVII в. А сей перехід знов таки був викликаний як натуральним розвитком стану річей, так — особливо від часів Скоропадського починаючи — і деякими посторонніми для ховяйства причинами, що тим не менше виявили сильний натиск на такий перехід. На такий рішучий поворот в сторону інтензивного ховяйства вказує страшна погоня серед висших верств українського суспільства за землею в часі гетьмановання Скоропадського. Якіж се були причини, крім вказаного природного розвитку ховяйства, які надавали йому далеко більшого розмаху і сили, ніж би се впливали в стадії, в якій се господарство в данім моменті находило ся?

На нашу думку тут передовсім вплинуло нове політичне положення гетьманщини, а з тим і зміна режиму, які наступили по мазепинській катастрофі. Новий петрівський режим поруч з страшними репресіями, що посилали на так або инакше причасних, а то й зовсім не причасних людей, і зведенне української автономії до minimum-а замкнули для українськодо суспільства, головню для вищих його клас всякі можливі дороги і способи для проявлення енергії молоді суспільности в виїмком одної можливости: устроювати (кожному з окрема і цілій „політичній“ класі) свій добробут по найкращому своєму розумінню. Старшина знова і загалом державська класа — зрештою ті поняття майже накривають ся¹⁾ — йдучи за інстинктом самоохорони, а по друге і свідомо підчас політичної заверюхи переконавши ся, що для самозбереження найбільше надійним способом служать не які-б там не були права, котрих безсяльність в тім напямі показала ся аж надто наглядно, а особисте матеріальне забезпеченне, — пішла вповні на зустріч змаганням російського правительства. З відсіля, про що ми вже згадували, погоня за земельною власністю — погоня, котрій на зустріч ласкаво йшло і російське і місцеве правительство. Петро зараз по мазепинській катастрофі гойною рукою роздавав на право і на ліво не тільки цілі села а й волости, в яких нераз було по сто і більше сіл і присілків (напр. Почеп і Ямполь Меншикову²⁾, користаючи ще і з тої обставини, що під іменем „измѣнничихъ маѣностей“ опинив ся в його руках богатий земельний запас; роздавано не стільки місцевим людям, скільки Росіянам і всякого рода чужим заволокам, які під сню нещасливу пору збігли ся на Україну з усіх усюдів, головню з Балканського півострова³⁾. Очевидно місцева старшина, щоб видержати конкуренцію з тими зайдами і собі зачала облягати місцева гетьманське правительство з жаданнями надачі маѣностей. В результаті ми бачимо, з зробленого потім підрахунку,

¹⁾ В. Барвинскій, Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв. Харьковъ, 1909, с. 133.

²⁾ Московскій Архивъ министерства юстиціи, Дѣла правительствующаго Сената до раздѣленія на департаменты, № 3568, лл. 74—78. Спецѣфикация о городахъ Почепѣ и Ямполѣ и о принадлежащихъ к нимъ селахъ и деревняхъ и протчихъ угодіяхъ. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I, с. 274—294.

³⁾ Для роздачі в тім часі правительством маѣностей особливо чужим, див. Барвинскій, *op. cit.*, с. 79—83.

що з загальної суми розданих на Україні 155 сіл і присілків з 4550 дворами до гетьманства Апостола включно, на часи Скоропадського припадає 122 села з 3703 дворами, з чого сам гетьман роздав 66 маєтностей¹⁾. Очевидно, що така концентрація земельного капіталу, а разом з ним і робучих рук з одного боку, а з другого вказане в горі інтензивне зайняте господарством, викликали глибоку зміну в дотеперішнім розкладі національного багатства: в пропорції до концентрації продукційних засобів такеж скуплення добутих з землі безпосередно і посередно через різні „промисли і заводи“ продуктів, що в свою чергу викликало потребу їх збуту, себто сильніший ніж досі торговельний рух з заграницею. Та крім тих, так сказати „позитивних“ причин торговельного руху були не менше, коли не більше важні причини „негативні“ з погляду українського суспільства: потреба грошей і взагалі засобів на удержання цілого корпусу російського війська на Україні, в який входило 10 драгунських полків полишених Петром 1708 р. тут на постійний побут, не вважаючи на просьби гетьмана Скоропадського вивести їх і свої в тім напрямі обіцянки. Удержання чужим коштом цілого корпусу війська, яке крім того забезпечувало край від повторення якої небудь „измѣны“ і запобігало всякого рода „шатостям“ представляло занадто великий plus в політиці Петра супроти України, щоб він мав слухати просьби і пунктів безсилового гетьмана. На сей новий тягар, що наче сніг звалив ся на голову гетьманщини²⁾, не звернено досі

¹⁾ Див. мою статю: Україна в першій половині 1738 р., „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1906, т. I, с. 79.

²⁾ Російські війська появляють ся на Україні майже від хвилі перемисловської унії і були тут підчас замішань на Україні за Виговського, потім в часі боротьби правобережних гетьманів з лівобережними, причім зазначили свою присутність рядом насильств на місцевій людности, так що жалоби на них появляють ся майже одночасно з їх появою на Україні (див. напр. статю про се Н. Оглобіна „Розмыскъ 1666 г. о злоупотребленіяхъ московскихъ ратныхъ людей въ Малороссіи“ в „Кіевск. Старині“ за 1895, XII, с. 271—306). Тількиж тоді вони стояли гарнізонами по значніших городах, як напр. 1668 р. було 12000 в Київі, Ніжині, Полтаві, Миргороді ітд. (П. Собр. Зак. I, 376), а в части по окраїних городках, як Камінне ітд. Як же стояла справа з їх удержанням? Дехто, як напр. В. Барвінський (ор. cit. с. 233), М. Слабченко (Малорусскій полкъ, Одесса, 1909, с. 193—4), очевидно схиляють ся до тієї думки, що і раніш вже від Брюховецького давати припас російським гарнізонам було обовязком українських посполитих і покликують ся на обіцянку тогож гетьмана в 1664 р. уодіжувати московських „ратныхъ людей“ (П. С. зак. I, 368) і на та-

в нашій історіографії належної уваги, або радше не придано йому значіння, на яке він заслугує. А значінне се було величезне по своєму впливу на різні сторони українського життя. Поминаючи політичну вагу сього факту побуту російських військ розквартированих між населенням, ми вкажемо лишень на його значінне в фінансово-економічнім житю краю.

І так російське військо удержувано даючи йому „провіант і фураж“ в натурі т. зв. „порціями і раціями“, або платячи грішми, зібраними для сього з людности. Справа ся була на стільки тяжким ударом для фінансів гетьманщини, що від тепер удержання російських полків і звязаних в тим інших обставин, а головно надужить з боку російських військових властей стає одним з основних „політичних“ питань в зносинах гетьманів в російським правительством; вона затроювало жите гетьманським правительством, особливо Скоропадському, на що він нераз жалував ся¹⁾. Не входячи в подробиці організації провіантовання російського війська і стадій, які воно переходило в 1710-х до 1740-х рр.²⁾, досить буде

квій же указ в 1667 р. (П. С. в. I, 413, Барвинській, оп. cit. ib.). По нашому се лишень що найбільше може вказувати на такий хвилявий стан річі; Брюховецький багато наобіцяв Москві такого, чого Москва навіть не рішала ся заводити, як передчасного, і чого за наступних по пім гетьманів не було. До таких справ не введених тоді в жите аж до 1709 р., на нашу думку треба віднести і кормлення „ратныхъ людей“, на що зрештою вказує і донесення в 1668 р. каменського воєводи Булгакова царю, де він жалуєть ся на брак приписів і виразно говорить, що „твоего великаго государя жалованья хлѣбныхъ запасов и соли... неприслано“ (А. М. Ю. столб. бѣлгородскаго стола, № 629, л. 25—27).

¹⁾ Напр. Харьківський Історич. Архив. Дѣла Малороссійской коллегии, № 30566 чорновик листа Скоропадського до Головкина. Розуміть ся фінансовою стороною далеко не вичерпувало ся усе значінне постою російського корпусу військ на Україні для українського життя. Про се я вже дещо згадував м. и. в моїй статі Україна в першій пол. 1738 р. (Зап. Н. Т. ім. Ш. 1906 р., кн. I), і ще може доведеть ся про се говорити. Тут лишень зачіплено справу о стільки, на скільки вона потрібна для освітлення порушених мною питань.

²⁾ Тут скажемо тільки коротко, що гетьман в порозумінню з командантом корпусу (як напр. Скоропадський з фельдмаршалом Борисом Шереметевим — Сборникъ Имп. русс. историч. общества, т. 25, с. 322, ген. Боуром, Апостол з відомим Вайсбахом) на основі владжених командантом „пунктів“ робив „Росписаніє, с якихъ малороссійскихъ полковъ и по сколко и на якіє опредѣленніє консистенти указніє безъ заплати, а сверхъ указнаго числа за заплату по настоящимъ торговимъ ценамъ провіантъ и фуражъ получаютъ с обывателей и гдѣ имъ („консистентамъ“) винтерквартироу состоятъ“ (напр. Румящев. Музей, Архивъ Малоросс.

навести кілька цифр, які достатньо характеризують ту нову повинність. І так удержання російського війська (1733 р. напр. 6 драгунських полків і 3-х піхотних) обходило ся річно приблизно в 107500 порцій і 107022 рацій плачених то натурою то грошми, а найчастійше комбіновано одну систему з другою¹⁾, коли се перевести на гроші, то виходить, що населенню російське військо коштувало 147000 руб. Очевидно, що раніш, коли стояло в гетьманщині 10 кінних полків, то се коштувало значно більше²⁾. Крім того колегія заграничних справ порішила в червні 1728 р., основуючи ся на указі з 1723 р., що з українських доходів гетьман повинен платити сербському гусарському полкови, що виносило коло 12000 р. річно грошми і раціями і порціями 1573 р.³⁾, а крім того чугуївським козакам і калмикам, їх вдовам і сиротам річно 6684 р. 64 к. грошми і натурою 2149 четвертей жита і стількиж вівса⁴⁾. Туди очевидно ми не зараховуємо кошту на удержання компанійських полків. Треба при тім мати на увазі, що ся данина, крім платні гусарському полкови і чугуївцям, яким плачено з військового скарбу, збирала ся окремо від звичайних подат-

актовъ, № 429) і розслан по полках, де місцеві власти робили такеж „рописаніє“ для полка, а для виконання його були покликані спеціальні для того полкові і сотенні комісари, які по скіпченню року з'їздили ся в усіх полків звичайно в Ніжин для виготовлення „калькуляції“, себто вирівнання рахунків між поодинокими полками (див. X. Ист. Арх. Д. Мал. Кол. № 2622 „Діаріумъ року 1732 отправляючихъ ся писемъ и всякихъ дѣлъ, в свералной войсковой канцеляріи приключаячихъ ся, л. 57; № 591 те саме за 1733 р. тільки під заголовком: „Журналь или краткая записка отправляючихъ ся до е. і. в. от ясновельможного господина гетмана и кавалера Данила Павловича Апостола доношеній, також.. листовъ, в полки его ясновельможности указовъ и всякихъ універсаловъ 1733 году“, л. 5). Загалом в переписці гетьманського правління провіянтованне консистентів і звязані з тим справи займає львину часть (напр. ів. № 2622, лл. 28, 39, 43, 83, 127 і passim; № 591, л. 60, 65 і др.). Ар. Мин. Юст. Дѣла правит. сената до раздѣл. на департ. № 3568, лл. 64, 84, 102; № 3569, л. 147, 150, 272—274, 277 і passim (переписка Апостола з колегією іностранн. д. 1727—1733 рр.). Про консистентів, порції і рації, їх величину ітд. див. ще в інтересній книжці В. Барвінського, с. 223—229.

¹⁾ Румянцевскій Музей, Арх. малоросс. актовъ, № 429; Барвинскій оп. сіт. с. 224.

²⁾ Вичислено на підставі даних в згаданім „Рописанію“. Рум. музей, іbid.

³⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на ден. № 3568, л. 301. ⁴⁾ іbid. л. 102.

ків до військового скарбу, що йшли своєю чергою. Очевидно, що через таке ослаблювання скарбу на сторонні для гетьманщини видатки, терпіли місцеві потреби¹⁾, для заспокоєння яких гетьманам Скоропадському і Апостолови приходило ся установляти нові податки²⁾, неважаючи на те, що в тих часах супроти демагогічної агітації російського правительства проти старшини і гетьманства такі міри були дуже непопулярні і для гетьманського правительства не користні. Та подані в горі цифри що йно тоді виступлять в правдивім світлі, коли ми їх порівняємо з іншими, а власне з цифрами цілорічних доходів військового скарбу, збираних на підставі дотеперішньої податкової схеми в гетьманщині і то по максимальній скалї, бо в часах відомої Малоросійської колегії. І так по словам табелі представленої Веляміновим сенатови зібрано в гетьманщині в 1722 р. усього 45527 р. 19 к., в 1723 р. — 85854 р. 49 к., в 1724 р. — 241342 р. 89 к., в 1725 р. по вересень 63141 р. 40 к. а по відомости представленій колегією Наумову, резидентови при новому гетьмані, за цілий сей рік — 173055 р. 28 к., за 1726 р. по тійже відомости 121997 р. 34 к.³⁾ Значить, що для ослабленого недавньою російсько-шведською війною краю без усякої перехідної стадії податок зразу що найменше подвоїв ся. Не треба забувати, що при відомій безпардонности колегії і при дуже упрощеній схемі побору, податки були вишрубовані до останнього напруження) а за гетьманства Скоропадського і раніш вони далеко не доходили до тієї висоти⁴⁾. Одно слово до

¹⁾ Напр. компанійським полкам неплачено заслуженим цілими літами, Х. Ист. Ар. Д. М. К. № 2622, л. 138; № 591, л. 17—18, 43.

²⁾ Так напр. Скоропадський звів новий податок, а власне „пчоляну десятину“ в Переяславськїм і Лубенськїм полках (А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на департ. № 3569, лл. 31—38), по иншим звісткам, які дав Полуботок Велямінову 11/8 1722 р., пчоляну десятину заведено тільки в Переяславськїм полку (Харьк. Ист. Арх. Д. М. К. № 2628). Гетьман Апостол був змушений разом з генеральною старшиною і з полковниками 9/6 1732 запровадити на низшу полкову адміністрацію і суд новий побір в рядових козаків, міщан і посполитих в свободних маєностях (А. М. Ю. Дѣла Прав. Сен. до разд. на деп. № 3569, лл. 207—211; Х. И. А. Д. М. К. № 2622. „Діаріушъ“ л. 176—177).

³⁾ Див. мої статі: „Причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.“, Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. 61, с. 7; „Матеріяли для історії гетьманщини“, ib. 1908, кн. VI, с. 72. Також А. М. Ю. Дѣла Правит. Сената по малоросійской экспедиції, кн. 53/1780, л. 122.

⁴⁾ Малоросійська колегія через те так ослабила фінансові сили

старого укладу українського життя з його обов'язками, які він надав на суспільство, ввійшов новий фактор, зовсім по своїй природі чужий давньому — а таким безперечно треба признати систему постійного війська — з своїми вимогами ставленими до тогож суспільства, при чому невигоди і обов'язки впливаючі з старого устрою не тільки не усували ся, але навіть почали збільшувати ся, особливо в першій половині 1720-х і в 1730-х рр. Правда, нові тягарі головно спадали на плечі найнижшої верстви суспільства — посполитих, одначе з огляду на просту економічну неможливість одної тієї верстви винести сей тягар, правительство гетьманське було змушене притягнути до обов'язку удержування консистентів і основу старого українського устрою — козацьку верству¹⁾. В 1720-х роках крім того, що Малоросійська колегія до плачення податків притягнула і висні верстви (не даючи розуміть ся полєкш посполитим і козакам), наступили відомі „каналні“ роботи при ладожськїм каналї, „низові“ походи сулацький, гиланський ітд., які знова налягли головно на козаків і на старшинську верству (крім старшини придїленої в певнім числі до козацьких відділів в „низовім“ походї приймав участь спеціальний відділ бунчукових товаришів²⁾). З економічного боку головну ролю грала тут ся обставина, що в часї „каналних“ робіт і походів треба було удержувати ся власним коштом, при чому в супереч природї земського війська так роботи як і походи трївали цілими літами³⁾, значить на удержанне треба було брати з собою замість запасів живности, гроші, або відповідний товар, за який можна було виручити гроші. Коли не було своїх, треба було позичити

податників, що не диво, коли опісля в гетьманство Апостола установлена рос. правительством в 1728 р. „канцелярія зборів“ приклала до людности податкову норму колегії, то за 1729—1733 рр. назбирало ся залеглостей на 143457 руб.! (Х. И. А. Д. М. К. № 591, „Книга протоколовъ канц. зборовъ“, лл. 341—347).

¹⁾ Напр. Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросійскихъ актовъ, № 429. Причїм козаків притягано „ставячи двохъ козаковъ противъ одного посполитого“, як поясняє гетьман Апостол (ib.).

²⁾ Про каналні роботи, походи див. мою статю: „Причинки до історії відносин...“ с. 4—5 і Радакової — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XII, с. 1—20.

³⁾ Напр. як видно з листа гетьмана до Головкина (24/8 1729 р.), часть козаків посланих в „низовий“ похід 1725 р. була тут і досї — до 1729 р. (А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. экспедици, ки. 66/1793, л. 616).

і в результаті ми натрапляємо на численні процеси головно між старшиною з приводу довгів для згаданих походів¹⁾. Одне слово потреба переходу до системи грошового господарства давала себе відчувати, бо жите ставило вимоги в с'їм напрямі. Головними-ж чинниками такого хоз'яйства торгівля і промисел.

Навівши деякі висше згадані причини, що на нашу думку викликували живіший торговельний рух, ми очевидно не маємо тим сказати, що українська торгівля з заграницею (а про таку власне говоримо) починаєть ся що йно від Скоропадського; навпаки український торговельний рух з заграницею і раніш був доволі значний. особливо в часи релятивного спокою за Мазени, так що опісля Скоропадський поневолі полемізуючи з Мазепинськими універсалами, після переходу сього останнього на сторону Карла XII, м. и. говорить в універсалі з 8/12 1708 р., що Україна під Московщиною „пришовши по першихъ войнахъ въ спокойное, квѣтнучое и щастливое положение помножилася зданіємъ церквей Божіихъ и святыхъ обителей и роспространилася въ города, мѣста и села, и урожаєми земными, купецкими гандлями во всякій изобиловали (!) достатокъ“²⁾. Полишаючи на боці питанне, кому належала заслуга того „квѣтнучого“ стану України — я про се скажу дальше — всеж таки видно, що торгівля на стільки була важним чинником в економічнім житю гетьманщини, значінне котрої очевидно на стільки було загально зрозуміле, що гетьман вважав можливим ужити її як один з першорядних аргументів в політичній полеміці, на рівні з „церквами божими і урожаєм земним“. Та ми будемо говорити про ті часи, коли на нашу думку переміна обставин зачала витворювати особливі умови для заграничної української торгівлі.

На жаль недостача скільки небудь серіознійших праць про торгівлю в тих часах в нашій історичній літературі³⁾ не

¹⁾ Про процеси за згадані довги, пороблені бунчуковими товаришами ітд., особливо „на низовий“ похід, див. напр. Х. И. А. Д. М. К. № 2622, „Діаріушъ“ л. 22, 215, 278; № 591 „Журналь“ л. 191 і раніш. Значковий товариш стародуб. полку Кирило Коповаленко жалував ся Апостолови, що коли в похід взяв з собою барило горівки, як і другі, „щоби шинкувати „пропитати ся“, то полковник Дуров заборонив їм шинкувати, бо для сеї привіз свою горівку (Х. И. А. Д. М. К. № 2272).

²⁾ Бантышъ-Каменскій, Матеріалы для отечественной исторіи, т. II, Москва 1859, с. 198.

³⁾ Скільки небудь судільного нарису про торгівлю гетьманщини

дозволяє докладніше означити величину вивозу українських і ввозу заграничних товарів в гетьманщину, ані означити вартості того обороту. Але інтензивність того руху, торговельні дороги, місця збуту і нарешті роди вивожених з України товарів на підставі відомого опублікованого досі матеріялу і архівальних даних можна представити.

І так заздалегідь можна ствердити, що незважаючи на недавню „шведську руїну“ українська торгівля з зараницею пішла доволі інтензивно, особливо в першій половині гетьмановання Скоропадського приблизно до 1715 р., від коли посипали ся на неї удари з боку, звідки сього найменше можна би сподівати ся. Передовсім треба сказати, що гетьманщина, так експортом як і імпортном, особливо по своїм продуктам, становила зовсім окремих економічний терен, торговельно не залежний від Московщини, куди не могла, або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі і своєї промисловости, як також з огляду на слабо розвинену промисловість не могла з відтіля спроваджувати потрібних їй товарів. За те так одним як і другим була тісно звязана з західніми німецькими країнами, а почасти з Польщею, а власне кажучи, з пограничними білорусько-литовськими землями, і туди йшли головні торговельні шляхи. Українське купецтво ходило з своїми товарами по здавен давна утертим сухопутним дорогам: через Польщу (Волинь) до Шлезка і до Іданська а по части через литовські землі до Кенігсберга. Свого часу по здобутю Азова Петро I видав був указ в досить категоричній формі, щоби українські купці ходили з товарами до Азова, а в інші городи не заходили¹⁾, і се перший відомий нам випадок активного вмішування правительства в українські торговельні справи і перша проба реґляментації торгівлі по з гори уложеним кабінетним плянам. Досі правительство ста-

з зараницею в тім часі ми незнаємо. Принагідні звістки і дані для сеї справи розкинені в різних працях пок. Лазаревського, як „Описание Старой Малороссіи“ 3 томи, „Села Конотопскаго уѣзда“ і п. Плохинского, „Иноземцы въ Старой Малороссіи“ і т. д. З повійших праць великий уступ у Барвінського „Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ“, с. 133—135 і наконець у М. Слабченка „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Одесса, 1909, с. 256—277, причім подано багато вказівок на літературу, що так або инакше зачінає дотичне питання.

1) Полное Собрание Законовъ, т. IV, № 1826.

рало ся лишень забезпечити свою торгівлю від конкуренції української, заборонюючи ввозити в Росію тютюн і горівку¹⁾. Та ся проба на разі очевидно не мала ніяких наслідків, і на ній не настоювали. Не мале значінне мусіла мати торгівля з півднем, головню з Кримом через Запорожє, в якій велику участь приймали і самі Запорожці, даючи заразом купцям сяку таку охорону перед розбійничими нападами. Та становище Запорожє до Мавели в 1708—1709 рр. стягнуло на нього страшний гнів з боку російського правительства зруйнуванням Січі і приходом її під протекцію кримського хана а заразом викликало найострійшу заборону входити в які би то не було торговельні зносини з Запорожцями²⁾ і страшні репресії за такі зносини³⁾. Се очевидно в значній мірі мусіло ослабити торговельний рух в сю сторону і з тим більшою силою направити його на захід через Польщу. Насуваєть ся тепер питанне, які товари були в обороті тої торгівлі, хто нею займав ся і на конець які могли бути розміри того торговельного обороту? І так до Шлезка, а власне до Вроцлава, Гданська і Королевця пруського ходили з волами, юхтом, воском, лосем, салом, олієм, щітиною, ревенем, почасти з ганісом („ганьшиг“), вовною, горілкою і тютюном (з тими останніми товарами головню до Королевця⁴⁾), до Слуцька, Вильна, Хвойник, Злобина, Бихова і Могилева „и до инныхъ держави лядской городовъ“⁵⁾ в тютюном, ганісом, рибою, сіллю, горілкою, нарешті чужоземні торгові агенти, головню з білорусько-литовських земель купували

1) Ц. С. З. т. I, № 607; потім що до тютюну ся заборона була повторена в 1719 р. в погрозово непослушним конфіскації рухомого і нерухомого майна. Те саме потверджено в 1725 р. в додатком, що не можна ввозити тютюну в Великоросію ані продавати нікому для такого ввозу „кромѣ тѣхъ, кому по указамъ повелено будетъ. Х. И. А. Д. М. К. № 6286. Лѣтопись занятій Археографической Комисіи, вып. XVII, с. 129—130, № 178.

2) Лѣт. зап. Ар. К. вып. XVII, с. 123, № 134.

3) 9 червня 1721 р. прислано Скоропадському грамоту про „наказаніє“ полтавців Семена Кирильченка і Андрія Пархоменка за торгівлю в запорожцями (Лѣтоп. зап. А. К. вып. XVII, с. 142, № 260). Кирильченко і Пархоменко за торгівлю мукою дійсно понесли „жестокое наказаніє“ кнутом і засланням в Сибір, при чому другим наказано поступати так само (Х. И. А. Д. М. К. № 971).

4) Реєстръ купцовъ полку чернігвского, хто якими товарами торгует и в якія стороны свои гендлѣ отправует, року 1741 новерия й д. споряджений. Х. И. А. Д. М. К. № 3216.

5) *ibidem*.

на місці в значній кількості збіже і тютюну, а навіть, хоч рідко, і воли¹⁾). Нарешті окреме трохи місце в тім списі вивожених продуктів займає конопля, один з першорядних по кількості експорту продуктів; її вивожено головню річними дорогами до Риги і торгівля нею найскорше піднала реґляментації з боку росийського правительства, дальше салітра, смольчуг і поташ, що теж скоро були виїняті з продажі росийським правительством²⁾). Торговля всіми тими продуктами була сконцентрована в північних (Стародуб, Чернігів) і середніх (Ніжин і Київ) полках з виїмком торгівлі волами, яку вели південні а по части і середні (як ніжинський полк) полки, дякуючи господарським умовам, при яких була можлива годівля волів на широку скалю.

По тим скупим даним, які маємо, можна міркувати, що серед тих продуктів на першій місці по своїй цінності і організації стояв експорт волів заграницю до Шлезка і Іданська. І так напр. в 1711 р. миргородський полковник Апостол з кількома „опошнянськими и лубенськими обивателями осмь сотъ и килкадесять“ волів виправили до Іданська³⁾), по тодішнім цінам вартости коло 16000 руб., напр. в 1715 р. заграничний шляхтич Михайло Цибульський, ошмянський ловчий, закупив в Смілі 80 волів⁴⁾), в 1718 р. Кандиба, один з богатих державців в ніжинськїм полку продав в тімже Іданську 300 „добрихъ воловъ за 6000 руб.“⁵⁾). В тій торгівлі волами коли не перед вели то широку участь приймали самі гетьмани, що само собою зрозуміле, коли взяти під увагу, що вони були власниками най-

1) Див. інтересний „Екстрактъ в чолобите стародубовских мѣщанъ Юва Іванова и Михайла Дойнеки поданномъ господину гетману декабра 1 дня 1728 году“. Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. актовъ, № 300 (на 36 венум. картках). Дуже інтересний процес на тлі торговельних операцій між чернігівським полк. Павлом Полуботком і заграничним шляхтичем Цибульским.

2) Так напр. Петром I було заборонено ставити нові буди для добування поташу (Лазаревскій, опис. стар. Малор. I, с. 108).

3) Вѣденіе кривдѣ купцамъ малороссійскимъ в Полци различными способами починенныхъ в прошлыхъ годахъ, посланное в государственную иностраннихъ дѣлъ Коллегію, мар. 24 д. 1720 року подчасъ бытности полномощного посла полскаго, воеводи мазовецкаго папа Хомотовскаго в Санктъ Петербургу. А. М. Ю. Дѣла Прав. Сен. до разд. на департ. св. № 3568, лл. 183—185.

4) Екстрактъ в чолобите стародубовских мѣщанъ. Румянцевскій музей, Арх. малоросс. актовъ, № 300.

5) А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи т. II, с. 189—190.

більшого комплексу маєностей, а крім того, як побачимо далше, дякуючи своїй виїмковій позиції, мали особливі привілеї заграницею, а у себе не платили індукти оплат на перевозах і греблях. І так напр. в 1732 р. гетьман Апостол посилає одну партію волів до Шлезка, при чім „відкритим листом“ наказано иншим шафарам, щоби подождали в своїми волами коло Дніпра, поки їх не наздожене отаманський шафар¹⁾. Другу партію 200 штук посилає одночасно до Іданська з увільненням від плачення за них індукти ітд.²⁾. Те саме бачимо в наступнім 1733 р. — теж кількома партіями, при чому одна складаєть ся з 270 штук, і в ріжні місця³⁾, а старшина (як напр. ічаский сотник Стороженко)⁴⁾ теж не відстає в сій справі від „рейментаря“. Все те лишень ффрагментаричні звістки, які не дають навіть приблизного поняття про величину сеї торгівлі, але на скільки вона була важна то бачимо з того, що не тільки російське правительство скоро звернуло на неї увагу з тим, щоби її використати для скарбу, але навіть деякі вельможі старали ся робити на тій торгівлі інтереси. Так напр. в 1709 р. відомий „лицар промислу“ Меншіков просив миргородського полковника Апостола і переяславського Томару накупити йому за 1000 руб. волів для того, щоб їх перепродати в Іданську⁵⁾. Само правительство давало такі поручення своїм резидентам при гетьманах і відомим з тої торгівлі Українцям⁶⁾, поки в другій пол.

¹⁾ В „Діаріуш-і“ генер. канцелярії по днем 9/6 записано: „Давь откритий лист шафарамъ, которіє до Шліонска воли женут, чтоб оны в волами своими на семь боку Кієва не спѣшно постигали, понамистъ в волами его ясневелможности Захарій Собецкій до них настигнет“ (Х. И. А. Д. М. К. № 2622, „Діаріуш“, л. 120).

²⁾ 2/7 заготовано видачу пашпорта гетьмановому шафареву Костенецькому, в якому прописано і заборону брати від його „взятки“ від 200 штук волів гнаних з Глухова до Іданська на Лоїв на перевозах і греблях, і такаж заборона екзакторам і їх „факторам“ брати індукту, бо воли — гетьманські (ibid. л. 141).

³⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 591. „Журналь или краткая записка“, л. 158, 167.

⁴⁾ 6/7 пашпорт шафареву панского сотника Григорія Стороженка для проходу в волами до Іданська а з відтіля до Королевця пруского „та евож сотника доягами для dopravки на Квасовскому“ (ibid. 215).

⁵⁾ А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 31/1758 л. 1 і дальше, л. 48 і дальше.

⁶⁾ Моя статя: Причинки до історії відносин... с. 38—39. Лазаревскій, Описаніє Стар. Малор. II, с. 202; Барановъ, Архивъ Сената, III, №№ 11159, 11275, 11749 і др.

1730-х рр. з початку примусовою позірною куплею, а опісля просто насильним забиранням у людности волів, не тільки призначених на продаж, а й необхідно потрібних для козяйства¹⁾, не вбило цілковито тієї торгівлі на Україні. Як ми сказали вище, експорт волів, може одинока між другими галузями торгівлі був менше більше правильно зорганізований і в тій організації приймала участь і брала за неї певну відповідальність і офіційна власть на Україні — гетьманське правительтво. Річ в тому, що головні місця збуту для того товару або не були в границях безпосередно сусідньої держави (Вроцлав), або як Іданськ, лежали як раз на протилежнім кінці тієї держави і з раці великого віддалення представляли такі самі недогідности. Очевидно, що переведенне живого товару через таку велику в додатку, заграничну просторонь, представляло чи малі труднощі, а навіть небезпеки, особливо з причини неспокою, який панував в Польщі, про що дальше буде сказано. Розуміється, що українське правительтво, яке набирало ся з найбільше заінтересованої в сій торгівлі старшинсько-державської верстви і само в особах своїх членів було в тім заінтересоване, повинно було звернути на се увагу і на спілку з рівнож заангажованими в сій справі польськими чинниками постарати ся про виробленне якихсь норм, які-б хоч сак так забезпечували правильний хід тій торгівлі. Якій були норми сеї організації? Ми маємо документи, які доволі ясно освітлюють сю організацію, що в головнім зводила ся до конвойовання (оружної охорони) через Польщу провадженого товару. Ось як представляє сю справу один з заграничних агентів в листі до правителя України кн. Шаховського в 1736 р. „В минулих роках — пише він — за часів бувших українських гетьманів і за гетьмана Апостола підскарбії коронні польської держави по старому звичаю (по давньому обикновенію) присилали на Україну своїх людей, щоби вони з українськими купцями, котрі щорічно женуть на продаж воли до Іданська і Шлевка, заключували контракти про конвій тих купців під підскарбеською протекцією. І по заключенню таких контрактів на Україні зі згаданими післанцями польських під-

¹⁾ В 1735 р. напр. наказано закупити до 20000 волів, в 1736 — 1000, в 1737 купити 29284 штук а взято безплатно 22000 пар, а трохи пізніше прийшов наказ зібрати до 44000 штук, в 1738 р. 23000 штук — обідуючи заплату, в якій розуміється ся, нічого потім не вийшло, *ibid.* і Барвінський *op. cit.* с. 220—221.

скарбіїв за виданням на таке роблення контрактів давними українськими гетьманами універсалів завжди в минулих роках воли українських купців під протекцією підскарбіїв в цілости були до Іданська і Шлезка проваджені. Відповідно до старого звичаю і теперішній польської держави підскарбій надворний Ян Канти Мошинський прислав мене з другим доданим мені чоловіком Іваном Бінковским на Україну до київського губернатора Володимира Петровича Шереметєва з писемною просьбою, щоби по давньому звичаю і нині мені можна було зробити контракт в справі конвою під підскарбєською протекцією тих українських купців, які захотять в сїм році гнати волів до Іданська і Шлезка. Для заключення такого контракту видано мені і блянкет підписаний польським підскарбієм надворним коронним Мошинським і з підскарбєською печаткою. І хоч згаданий... Шереметєв по представленню йому писемної просьби дав мені і моїм людям пашпорт для роблення контрактів про конвій з українськими купцями, що бажали-б провадити воли до Іданська..., але що українські купці без видання з генеральної військової канцелярії такого (в такій силї) універсалу, який за давніших гетьманів з тої канцелярії для заключування контрактів про конвій видавано, боять ся такий контракт робити лиш на підставі самого пашпорту, виданого мені Шереметєвим, проте підписаний атент підскарбія шляхтич Баранський просив Шаховского видати йому такий самий універсал, який в сій справі видавали бувші гетьмани¹⁾. Як бачимо з сього, то сій торгівлі офіціально патрунували з одного боку гетьманське правительство, а з другого боку польські скарбові власти, які були заінтересовані нею з огляду на доходи, які давав державному і королівському скарбови сєй транзит. Само собою, що такий конвій підскарбія не обходив ся купцям даром. Інші дані вповні потверджують представлєнне сєй справи Баранським, а навіть подають деякі інтересні деталі тих контрактів. І так

¹⁾ X. И. А. Д. М. К. № 30419. Для характеристики, як управа України Росіянами не корисно відбивала ся на ріжних справах, можна бачити і в сїм випадку. „Гетманское правленіє“ зложено в сїм часі в Борятинского, Гурєва і на придачу в Андрія Марковича (Шаховский був в тім часі в Москві), не зважаючи на резолюцію Шаховского поступити так „какъ прежде о таковых чинено было“, знайшло місію Бараньского „сумнительною“, і звернуло ся до Шереметєва за доказами, що „овы (підскарбія) за тѣмъ а не за другимъ какимъ дѣломъ в Малую Россію прибыли“ (ib.).

щоб контракт мав юридичну силу, то значить на випадок якої страти, давав перед судами право відшкодування чи радше пошукування шкоди на винуватцях, треба було для заключення його офіційного дозволу гетьмана, а з другого боку офіційних зобовязань чи то власти чи поодиноких осіб, які брали на себе згаданий конвій. Треба зазначити, що конвій очевидно давав на стільки гарні прибутки, що за право конвою перед гетьманом старалися не тільки польські підскарбії, але й інші особи, головню пограничні польські магнати, які конкурували між собою і з підскарбїями, що не завсіди виходило на добре українським купцям. Так напр. знаємо, що кілька літ перед 1711 р. і в тім же році конвою підняв ся подкоморій коронний Любомирский¹⁾, в 1719 підскарбій Пребендовский²⁾. Не виключене було позволенне гетьмана одночасно кільком робити на Україні контракти в справі конвою. Так напр. в 1732 р. мерецький староста Антоній Сапіга вдав ся до гетьмана з просьбою через поручника Бітнера „о конвоєваню воловъ до Гданска под его протекцію і по егож контракту з сотниками дєвицькимъ и конотопским и прочіими малоросійскими купцями учиненномъ“³⁾. Гетьман згодив ся на його проханне і видав полки „к панам полковникам універсали, по которихъ бы они панове полковники всѣмъ купцямъ, которіе воли для продажи в Гданскъ похотят отправлят(и), о конвоєваню воловъ под протекцію... пана Сапіги предложили, дабы выправляли воли подлугъ учиненного імъ, паномъ Сапѣгою, з сотниками конотопским и дѣвицьким и прочіими малоросійскими купцями контракту“⁴⁾, а Сапігу про се сповіщено. Одначе підскарбії були дуже сильними конкурентами і не давали собі так легко забрати „конвою“; в два місяці після сього позволення читаємо в „Діаріуш-у“: „Листъ отвѣтный до подскарбія великого коронного Францѣшка Маѣимѣлѣяна Оссолѣнского по двомъ листамъ его з Варшави адресованнимъ з присилкою денегъ двох сотъ талярей бытих, якіе взяти были от ета воловъ его ясновельможности комиссаромъ оного Оссолѣнского в скарбъ королевского величества и рѣчи посполитой, и з доложеніємъ в тих

¹⁾ Вѣденіе кривдъ купцямъ малоросійскимъ в Полци... А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183.

²⁾ *ibid.* л. 185.

³⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 2622, „Діаріушъ“... під днемъ 24/2 1732, л. 28, 37.

⁴⁾ *ibid.*

Оссолѣнського листах такимъ, що и впрод завжди ежегодно сто волонь его ясневелможности от платежа до скарбу листа уволенни бытъ мѣють; в которомъ листѣ его ясневелможности оному подскарбію Оссолѣнскому за присилку означених денегъ и за декларацію о уволенію ста волонь от мита бладарствуетъ з предложеніемъ, что по требованію пана Хорковскаго, капитана и генералнаго конвоя оного подскарбіеваго (команданта?) виданъ з войсковой генеральной канцеляріи універсалъ в полки рейменту ясневелможнаго, дабы, хто пожелаетъ з кунечества воли свои провадит до Шліонска или до Гданска для сѣбняженя, провадили бы под протекцію оного подскарбіа“¹⁾. В наступнім 1733 р. вже хто инший постарав ся дістати право конвою. В „Журналі“ під датою 17/2 читаємо: „універсалъ во всѣ полки отпращенъ въ таковой силѣ, дабы, если кто пожелаетъ до Гданска воли свои гнат, провадили-б под протекцію... пана Івана з Довоїна Солдогоуба, подскарбіа великаго и писара земскаго великаго князства литовскаго, при опредѣленному от его (подскарбіа) конвою пану Александру Совѣчу Корсаку, подстолѣмъ воеводства новгородскаго и содержателю пограничныхъ коморъ, забыраючи трактъ на ловскій перевозъ“²⁾.

Як бачимо з наведених виписок, супроти заграничних агентів³⁾ виступали на Україні і договорювали ся з ними контрагенти, як напр. сотники дівницькій і конопотський⁴⁾. Гетьман

1) Х. И. А. Д. М. К. № 2622. „Діаріушъ“, л. 85.

2) Х. И. А. Д. М. К. № 591. „Журналь“, л. 50.

3) Крім великих підприємців в роді висше згаданих, що організували конвій для великих транспортів волів, не бракувало очевидно і дрібних підприємців, що брали „під протекцію“ одного двох купців й давали їм конвій. Так напр. в 1728 р. дізнаємо ся про польського шляхтича якогось Сорбѣвскаго, „которій не знать гдѣ затратилъ малороссійскаго чоловіка, подъ протекцію зъ волами взятого“, в якого гетьман наказав взяти в сього приводе „ассекюрацію и въ заставу шкатулку з денгами“ — а самого пустяти. (М. Судіенко, Матеріали для отечеств. исторіи т. I, Київ 1853, „Журналь“ с. 18). В кілька місяців потім з заарештованих грошей згаданого шляхтича гетьман задержати лишень 200 р. поки не доставить „затраченого“ чоловіка (ib. с. 68).

4) Дівницьким сотником був тоді Яків Селецькій, а Конопотським Осип Костенецькій. Що до сього останнього, то очевидно торговельні подорожі до Гданська з волами були його так сказати спеціальністю. Напр. в 1728 р. гетьман Апостол давав йому з Москви доручення, „чтобь онъ будучи сего лѣта въ Гданску (куда самъ желаетъ для покупки товаровъ и спроданя волонь ити) покупалъ до двору ясневелможнаго покупки за денги ясневелможнаго-жъ по спроданю тамъ въ

же не тільки давав санкцію на контракт, але навіть означав дорогу, куди повинен йти транспорт, се очевидно в залежності від того, хто в данім разі брав на себе конвій. Щоби вже покінчити з тією справою, скажемо, що такі контракти, як видно, роблено зимою або з початком весни (март-цвітень), а воли гнали з кінцем червня і з початком липня. Ми навмисне задержали ся над сею справою довше, щоби в браку даних, якіб безпосередно означували вартість сеї галузи української торгівлі, хоч обхідною дорогою вказати на її значінне.

Так само трудно, без цифр, якими можна-б означити скількість вивозу або хочби продукції, сказати, які товари і продукти по волах займають перше місце в вивозі за границю. Тут передовсім треба завважати, що вивіз з України за границю обіймав так безпосередні сирові продукти рільного хозяйства як і продукти, що можна-б їх назвати товарами хозяйського промислу, а дальше сюди входили товари, які українське купецтво діставало зі сходу через Росію. При тім значна часть так деяких товарів як і рільничо-господарських продуктів продавала ся таки в Польщі. Отже по словам меморіялу вроцлавських купців — де був головний ринок збуту українських купців — поданого в 1714 р. через маїстрат цісарському правительству, а опісля в 1722 р. підчас переговорів переданого цісарським послом російському правительству, спис товарів привозених з України до Вроцлава представляв ся дуже солідно. Припускаючи, що порядок в переліченню товарів вказує на більшу або меншу скількість експорту поодиноких товарів, подаємо його так, як уложили вроцлавські купці. І так Україна торгувала з Вроцлавом: „крім рогатої худоби всякого рода юхтом, українським воском, українським салом, всякою доброю і простою „рухлядью“ (allerhand feiner und gemeiner Rauch oder Poltereuwahren), ревенем (Rhebarbara), рачачими очима (Krebsaug), бодяном, салітрою, клеєм, чаєм, тютюном, бобрами (Castorium), китайкою всяких колірів, перськими камнями ітд.“¹⁾,

Кгданску его панскпхъ воловъ“. Крім „покупок“ про які йому „будеть обявлено отъ ясновельможной паней“ — сам гетьман доручав купити для себе доброго коня „шланака“ і рушницю. (М. Судієнко, Матеріали для отеч. исторіи, т. I. „Журналъ“ с. 62).

¹⁾ Московській Главный Архивъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6. Дѣло по предложенію цесарского чрезвычайного посланника графа Кинского о возстановленіи бреславской комерціи (без пагінації).

Менш більш такий ряд вивожених туди головних продуктів, але очевидно добуваних на Україні, подає в своїм зівнанню в колетії заграничних справ в 1722 р. і київський міщанин Федір Вишневський, вичисляючи вивожені до 1714 р. до Шлезка з України „товары, которые там охотно покупають: юхть болшую (а лехкая тарь в продажу нейдеть), сало, щетину, пенку, воскъ, ревень“¹⁾. Як бачимо, Вишневський вчисляє ще між експортовані товари щітину і пеньку (коноплю), хоч що до сеї останньої, то наслідком недогідности возити її сухопутними дорогами, її розмірно небогато йшло в Шлезк, але транспортовано річними дорогами до Риги, про що вже було згадано. Розуміть ся, що сей спис не вичерпує усіх вивожених за границю товарів. На жаль ізза недостачі матеріялу ми не розпоряджаємо про більшість сих продуктів особливо товарів ніякими даними, на підставі яких можна-б децю більше сказати про торгівлю ними. Деякі звістки, хоч теж на стільки ффрагментаричні, що на підставі їх не можнаозначити навіть приблизної скількості експорту, маємо і про інші продукти українського хозяйства, як тютюн, горівка ітд. Серед них в експорті безперечно поважне місце займав тютюн. Се насамперед тому, що в тім часі плянтацією тютюну займали ся на Україні на широку скалю і то не тільки старшини і державці, але й ширші верстви суспільства, а головно козаки²⁾, які теж зай-

¹⁾ *ibid.*

²⁾ Тютюн управляли на Україні в давна і на нього був наложений спеціальний податок т. зв. „табачная десятина“, яку з початку платили лишеъ посполіті, а Малоросійська колегія розширила її на всіх). (А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3569, лл. 31—38. „Вѣдомость, якіе в полках и почему збори з статей в рѣшительномъ пунктѣ показанных собираются и якая в которомъ полку онихъ зборовъ разнь“). Міркуючи потому, що Малоросійська колегія напр. в 1723 р. зібрала тієї десятини коло 10000 пудів (9345), у всіх десяти полках збирали тютюну не менше 100000 пудів, вартости 70000—80000 руб. по тодішнім цінам. Очевидно сі дані далеко не точні, бо в цифрі зібраної Мал. Колегією десятини могли бути з одного боку залеглости з попереднього, а з другого боку не зібрані залеглости і за самий 1723 рік. З цифр дальших років теж нічого не можна певного вивести, бо колегія в наступних роках старала ся збирати тютюнову десятину грішми по 60 коп. за пуд, а зібрану натурою рознікала між зборщиків таки, стягаючи від них за се гроші. (Х. И. А. Д. М. К. № 6286). Указом Камер-колегії в 1725 р. нерозпродані останки накавано післати в каззонні склади для розпродажі в київській, смоленській, московській, нижегородській і азовській губерніях і провінціях. Міркуючи по останкам, які в тої десятини полишали ся в місцевих полкових складах, то найбільше тютюну саджено в полках ніжинським і лубенським (Румянцевській Музей, № 5756).

мали ся і торговлею ним, дальше заборона вивозити його в Росію, нарешті розмірна легкість збування його, звичайно в Польщі таки в руки жидів. В „реєстрѣ купцовъ полку чернігѣвского“ в „крамарів і гендльових“ людей — себто дрібнійших купців тютюну постійно фігурує на першому місці, як торговий артикул¹⁾. Так напр. в 1715 р. чернігівський полковник Полуботок продає польському комерсантови Цибульському 575 пудів тютюну по 4 зол. пуд, значить вартости коло 460 руб., в 1719 стародубські міщане Йов Іванович і Мих. Дейнека продали „в литовських краях“ тютюну приблизно за 600 руб., отже приблизно 709 пудів²⁾, в 1729 р. гурт козаків (коло 20-ти людей) різних полків (чернігівського і ніжинського), вивіз на ярмарок коло 1800 пудів, вартости 1500 руб.³⁾. І все то вже в тих часах, коли українська торгівля з зараницею наслідком різних причин значно підупала. Після тютюну безперечно перше місце займає давний продукт українського „промислу“ — горівка. Горівчаний промисл був далеко більш розвинений ніж всякі інші, а між ними і управа тютюну, але здаєть ся в відповідній до продукції пропорції не йшов за границю. Gross горівки консумовано на місці і поставлявано російському скарбови для військ, для шинків при „канальних“ роботах ітд. і то на значні суми⁴⁾. При вичислюванні товарів вивожених за границю перед 1714 роком у різних купецьких партій горівка займає третє або четверте місце і то вивожено її лишень в части до Королевця а більше продавано в литовсько-білоруських землях⁵⁾. Всеж таки напр. в 1716 р. згаданий Цибульський купув у Мокрієвичів в Чернігівщині 30 куф по 10 талярів битих,

1) Напр. „Мы крамарѣ и гендлювіе люде, жителѣ чернігѣвскіе Иванѣ Снковичѣ, бурмистрѣ з синами..., крамарѣ Левонѣ Речкуцкій, Демьянѣ Давидовичѣ ітд... ходили прошлихъ розовѣ з тютюнамы, ганушомѣ, вовною і горѣлкою до Слуцка, до Вилна, до Хвойныкѣ ітд.“ „Мы гендлювіе люде и крамарѣ, жителѣ Березинскыє... ходили прошлихъ годовѣ з тютюнамы, ганушомѣ, вовною, пшонамы и горѣлкою до Кромевца пруского, до Выляна, до Столицовѣ і пристаны до Слуцка, а крамарѣ до Хвойныкѣ ітд.“. Те саме писали „гендлювіѣ люде и крамарѣ“ менські і киселівські (Х. И. А. Д. Ш. К. № 3216).

2) „Егтрактѣ в чолобите стародубовскихъ міщанѣ“... Румянцевскій Музей, № 300.

3) Х. И. А. Д. М. К. № 1449.

4) Див. м. и. мою статью: „Причинки до історії відносин рос. правит... Записки Н. Тов. ім. Ш. т. 61, с. 39.

5) Х. И. А. Д. М. К. № 3216 „Реєстрѣ купцовъ“.

Полуботок продає йомуж 100 куф горівки по 18 талярів битих¹⁾. Побіч горівки важне місце займає вивіз збіжа, в яким приймали участь крім старшини теж козаки і посполиті. В 1719 р. напр. один з польських комерсантів купував збіже по части для себе а по части для вільковського старости Юрія Саніги у Борковських (в чернигівськiм полку) осьмачка по 2 талари битих і у селян і козаків осьмачку по 1 руб. 10 коп. і закупив його сілшки, що прийшло ся для перевозу найняти 300 підвод, зрештою по більшій части самих таки продавців²⁾. До речі сказати як мало цінило ся збіже в гетьманщині і як радо позбували ся його видно з величезної ріжниці ціни на його: збіже куплене тут найзисшою ціною 2 талари битих, осьмачка отже максимум 2 руб., коштувало в тім самім часі в Слущку 6 руб.³⁾. А вартість українських товарів, які обертали ся в 1710-х рр. в Польщі витебський воевода Казимир Поцій оцінював „на мiлiон і більше“⁴⁾. А Поцій близький сусід України, через котрого маєности йшов один з торговельних українських шляхів, мусів бути добре освідомлений про сю торговлю.

(Далі буде).

¹⁾ Румянцев. Музей, Архивъ малоросс. актовъ, № 300.

²⁾ *ibid.* ³⁾ *ibid.* ⁴⁾ *ibid.*

С т у д і ї

над галицько-українськими граматиками ХІХ в.

Науцсав *Михайло Возняк.*

Д О Д А Т К И.

Чотири листи Івана Могилянського до митрополита Михайла Левицького.

1. Лист.

Resp. 9. Maja 1823.

Excellentissime ac Reverendissime Archi-Praesul!

Початок листу про спровадження вина з Угорщини.

Dziękuję Waszey Excellencyi za udzieloną mi wiadomość o Gramatyce ruskiej in fini będącej. Prosiłbym pokornie o udzielenie mi na czas krotki dzieła Pana Koeppen. Ja moją gramatyczną ramotę już ukończyłem. Z odpisywaniem tylko nieskończona mozoła. Niezręczni kopisci poprawnych unikając błędów nowe tworzą, dla tego się iuz raz czwarty odpisuie. W oddzielnych notach do teyże Gramatyki smiałem bydz innego zdania od X. Dobrowskiego i innych co do niektórych przedmiotow. Zapobiegając surowey a często bezzasadney krytyce postanowiłem rzecz o narodzie i języku ruskim w sposobie odpowiedzi na załączone pytania poprzedniczo w niemieckim języku wyiasnić. To samo po rusku mieysce przedmowy do Gramatyki zastąpić by mogło. Materyały odpowiedzi mam iuz po największey części gotowe. Poważam się tylko prosić o zdanie Waszey Excellencyi; azali pomienione theses w tey formie pozostać mogą, i czyli wywod historyczny o narodzie ruskim nie obrazi kogo? — Istnieie narod Czeski, narod Węgierski >< dla czegożby nie można ożywiać pamięci o narodzie ruskim, ktorego exystencya самостоятел'ность niegdyś na podobnych historycznych i politycznych polega zasadach — Uwaga po pytaniach następująca właściwie nakoniec należy (,) przypadkiem tylko przez odpisującego umieszczona. Po świętach doręczę Excellentissimo Domino exemplarz pomienioney Gramatyki.

Nie można bez żalu wspomnieć zejscia s. p. X. Prowincyała Hryniewieckiego. Był to niewyczerpany zbiór tradycyi i wiadomosci rzeczy naszych. Waszey Excellencyi najlepiej może będzie wiadomo (,) czy nie zostawił co w rękopisach. Szkoda(,) gdyby takowe w celiach Bazyliańskich butnieć miały. Gdzie się też rzadkie owe duże dzieła obracają? Gramatyka Smotryckiego z przedmową i Xiązka in 4-to zawierająca w sobie kilka rozpraw pro i contra, dotyczących się obrządku i Hierarchij naszej. Ostatnie to volumen s. p. tak wysoce cenił, że go na godzinę z rąk pozwolić nie chciał. Czyżby pomniki te dostaną się iakim sposobem do xięgobzioru Excellentiae Vestrae.

Pragnąłem temi czasy służyć osobiscie Waszey Excellencyi i razem złożyć dzięki za otrzymany drogi mi z wielu miar upominek 250 Ryn. WW. przez Ferwalteryę Spaską titulo wynagrodzenia wiadomych szkod złożonych, lecz zatrzymuie mnie w domu expiracya possessyi, bo właśnie teraz zbywam się reszty bydła, zboża >< Raczy przeto Excellencya Wasza przyjąć niniejsze wyrazy szczerey wdzięczności i zy-

czenia (,) ktore przy bliskiey uroczystosci z odglosem Cerkwi S. Христоюъ воскреся łącząc zostaię z naygłębszem uszanowaniem Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Archi-Praesulis unizonym i przychylnym słuğa Mogilnicki. z Drozdowic 30 kwietnia 1824.

Zur Gramatick der slavischen Sprache in Galizien.

Die Verschiedenheit der Ansichten und Meinungen (,) welche (besonders) die Auswärtigen Schriftsteller als kompetente und unkompetente Richter, über das ruthenische Volk und dessen Sprache in Galizien geäußert haben, bewog ihn Referenten die Beantwortung nachstehender Fragen bloß nach glaubwürdigen geschichtlichen Daten und öffentlichen Urkunden zu versuchen und die Würdigung dieses Versuches jedem unbefangenen Kenner der slavischen Litteratur zu überlassen.

I. Ob ein ruthenisches Volk (*natio ruthena*, *narod ruski*) existirte?

II. Welche Bestandtheile des ehemahligen Königreichs Pohlen sind unter dem Nahmen *Russia* (*Kraie ruskie*) (,) deren Bewohner *Natio ruthena*, *narod ruski*, genannt werden (,) begriffen?

III. Ob das ruthenische Volk einen integrirenden Theil des ehemahligen pohlnischen Reichs, oder einen integrirenden Theil des eigentlichen (*sic*) pohlnischen Volkstammes ausmachte?

IV. Welche Theile hievon sind nach der 1-ten und 2-ten Theilung Pohlens unter die Regierung des österreichischen Kaiserhauses gerathen?

V. Ob die ruthenische Nation ihre eigene Sprache hatte?

VI. Darf die ruthenische Sprache mit der alten slavischen Sprache (in Kirchenbüchern) vermengt werden?

VII. Ist die ruthenische Sprache als Sprache im eigentlichen Verstand, oder als Dialekt, oder sogar als ein Gemengsel oder Provinzialismus zu betrachten?

VIII. War die ruthenische Sprache jeh Hof(,) Regierungs und Kirchensprache, oder bloß die Sprache des gemeinen Landvolks?

IX. War diese Sprache seit jeher von der pohlnischen unterschieden?

X. Kann die ruthenische Sprache mit Recht als ein Dialekt der ehemahligen russischen (großrussischen) Sprache angesehen oder gar mit derselben vermengt werden?

XI. Was ist unter der Benennung russische (großrussische (*język rossyjski*)(,) kleinrussische (*język małoruski*)(,) weißrussische (*język białoruski*) Sprache oder Dialekt zu verstehen?

XII. Giebt es außer der russischen (großrussischen)(,) kleinrussischen(,) weißrussischen auch eine neurussische Sprache, wie dieses in der Vorrede zu Buchmayers (? Puchmayers) Lehrgebäude der russischen Sprache S. XIII — angenommen wird?

XIII. Warum die ruthenische Sprache nicht eine gleiche Bedeutung und ihre Litteratur nicht eine gleiche Höhe mit ihren Nachbar — und Schwestersprachen der pohlnischen und russischen (großrussischen) erreichen konnte?

XIV. Nach welchen Ansichten und Grundsätzen wurde die ruthenische Sprache seit Revindikazion in Galizien behandelt?

XV. Ist der den Ruthenern, den Pohlen und den Russen (der) völlig unbekannte Ausdruck: Rusnack, Rußnack(en) mit welchen einige neuere deutsche Schriftsteller das ruthenische Landvolk Galiziens zu benennen pflegen, richtig und sachgemäß?

Die Erledigung dieser Fragen enthält nur Andeutungen derjenigen Gründe, welche die hier ausgesprochene Uiberzeugung des Referenten bewirkten, weßhalb sie keineswegs als eine ausführliche und erschöpfende Abhandlung zu betrachten ist. Die Absicht des Referenten geht schlechterdings dahin, die Aufmerksamkeit der Sachverständigen auf einen ihrer vielleicht aus mehreren Rücksichten nicht unwürdigen Gegenstand zu lenken, und manches schiefe Urtheil über das oft verkante ruthenische Volk und dessen Sprache zu berichtigen. Im Bewußtseyn seiner geringern Kräfte und der Ungübtheit eine literarische Fehrdede zu bestehen, nimt Referent im Falle(,) dieser Versuch zur öffentlichen Beurtheilung geeignet wäre(,) die folgenden auf alles menschliche Wissen, Thun und Lassen anwendbare(n) Grundsätze in Anspruch:

1-tes Nihil in intellectu, quod non est in sensu. Dieses auf das Urtheil über die Beschaffenheit einer lebenden Volkssprache angewendet, hieße so viel; als: Man kann weder über ein Volk, noch über dessen Dialekt blos nach Vermuthungen oder nach einigen hier und da aus Büchern ohne Wahl und Prüfung geschöpften Stellen, oder nach Wahrnehmungen einer flüchtigen hier und her Reise gehörig absprechen. Man muß in dieser Absicht Jahrelang unter den Sprachgenossen leben und weben — die Geschichte des Volks nicht außer Acht setzen — mit einem Worte: man muß das Volk, und den Dialekt genau kennen, bevor man ein Urtheil fällt. 2-tes Nemo condemnatur nisi auditus — mag sich auf die Stellung des Referenten gegen den Rezensenten und auf die Bereitwilligkeit des ersteren dem le(t)zteren vorläufig über die etwanigen Anhaltspunkte Rede und Antwort zu geben beziehen. —

2. Лист.

Excellentissime ac Reverendissime Archi-Praesuli Łaskawe wyrazy Excellentissimi Domini z 24 p. m. były mi powodem dokładniejszego studium wiadomości o Przemyckich Biskupach. Chcąc sprawdzić poczet Stebelskiego wypadalo przeyrzeć, pokombinować i powyciągać szczegolne data. To przy wiadomym Excellencyi Waszey stanie aktow tutezyszych nie dało się rychło uskutecznić. Załączam rezultat sledztwa mego. Data czerwonym atramentem pisane oznaczają różnicę między tym i wykazem Stebelskiego. Sprawdzając data, spisywałem szczegoly o kazdym Biskupie(,) na które w aktach trafilem. Nie są one Historią Biskupow, lecz tylko zbiorem materyalów do Historii — Zbawienne i chwalebne jest ze wszecch miar postanowienie Jasnie W. Chełmskiego opisania dzieiow Hierarchii naszey. Skoro Excellencyi Waszey zdawać się będzie, że zebrane powyższym sposobem materyaly przydać się mogą JW. Chełmskiemu, tobym ich zbiór powoli kontynuował.

Wiem ia (,) że drobne niektóre szczegóły nie mają miejsca w ogólnych dziejach Hierarchii, mogą przecie zawsze służyć dziejopisowi do uwag nad pojedynczemi osobami — Stebelski (,) ktorego się JW Chełmski trzymać myśli (,) nazywa Biskupow, Metropolitow, Patriarchow Nieunitow, Pseudobiskupami >< Moim zdaniem nazwisko: P s e u d o wcale nieprzyzwoite. *Ψευδω* reg. act. z greckiego znaczy decipio, fallo. Ani Stolica Apostolska, ani Rząd Polski nie nazywali tym sposobem Biskupow nieunitow. Będąc Pseudobiskupami w właściwym znaczeniu tego wyrazu, nie mogliby po przyjęciu Unii bez nowej konsekracyi zostać i nadal Pasterzami. Podobnych temu nazwisk pełno w Stebelskim. On to w II Rozd: Chronologii na l. 187 i 188 Teofana Patryarchę (Schizmatyka) oszustem, zdrajcą (,) mantaczem >< nazywa. Innego wcale zdania musi bydz ten (,) kto czytał listy Zygmunta III, Xcia Biskupa Krakowskiego (,) Podkanclerzego Koronnego, Xięcią Zbaraskiego >< do rzezonego Teofana pisane. Rząd Polski i Stolica Apostolska Inaczy uważali owczesne Rusinow rozdwoienie. Sam tylko Rusin Rusina znienawidził, potwarzał i gnębił, et inter duos litigantes ><.. Czy niewypadałoby temu pisać dzieie Hierarchii zaniechać podobnych wyrazow?... Ten sam Stebelski opisując Biskupow, po naywiększey części czas tylko ich nominacyi i smierci przytacza. Takie wiadomosci dobre są do Schematizmu (,) lecz nie do Historii. Szczególniejszą opieką Opatrzności, większa nierownie liczba Pasterzy zostawiła pamiątki godne wspomnienia i nasładowania. Obowiązkiem iest przeto dzieiopisa takowe troskliwie zbierać i wyszczególnić, a s a m ę tylko nieczynność bytem i smiercią naznaczyć — Nieswiadomy naostatek termini (,) ad qvem JW Chełmski dzieie swe doprowadzić zamysła, życzyłbym sobie na moment przynajmniej bydz mu w tey mierze a Consiliis. Radziłbym, prosiłbym go, aby ie az do terazniejszego Pasterza rozciągnął. Delikatność Waszy Excellencyi będzie nie iaką przeszkodą w udzieleniu temuz J. W. Chełmskiemu datow dotyczących się osoby i rządu Pasterskiego Diecezji Przemyslskiej. Szczęśliwym bym się mienił otrzymałszy łaskawe pozwolenie Excellentissimi Domini komunikowania rzezonych datow J. W. Chełmskiemu. Uskutecznienie tey chęci, ad mea pia et ardentia vota należeć będzie, dopoki Waszey Excellencyi osobiscie służyć nie będę — Ze zdrowiem moim niestety! pochwalic się nie mogę. Ciało cierpi, niepodobna(,) aby i umysł nie cierpiał. Po nowym roku układam sobie bydz we Lwowie, zasięgnąć tamosznych lekarzy pomocy, i razem służyć Excellentissimo Domino, zostając z naygłębszem uszanowaniem Excellentissimi ac Reverendissimi Domini przychylnym i unizonym sługą Mogilnicki.

20 Grudnia 1824 z Drozdowic. p. s. Dzieło: O Jedności >< oddaę na pocztę pod firmą konsystorską in Schulsachen.

3. Лист.

Excellentissime ac Reverendissime Praesul! Za pozno dopełniam przyrzeczenia nadesłania Excellencyi Waszey przyłączonych datow ściągaających się do pytania o tytułach do funduszu Rel. Przez wzgląd na wiadome okolicznosci i szczerą chęć piszącego racz Excellentissimus Dominus zwłóce i nieudolności łaskawie przebaczyć — Załączam odpis

przedmowy do dzieła o *Свѣщенствѣ*. Rzecz uwagi godna, że pisma S. Jana Chryzostoma u nas staraniem i nakładem Panów świeckich wydawane były. Widać to z prologu rzeczzonego dzieła, mianowicie z listu Alex. Bałabana Starosty Winnickiego i Rotmistrza wojsk K. do Tysarowskiego Biskupa Lwowskiego. Dziewięć lat później (1624) drukowano w Kijowie inne dzieło Chryzostoma *Толкованіе на дѣяніа*, kosztem pana Ruskiego Konstantyna Dołmaty. Przedmowa(,) ile się tyczy rzeczzonego Dołmaty (,) tak iak w poprzedniczym dziele popularnym dialektem ruskim napisana. W samym zaś tekście przekładu słowianszczyzna nie-równie czystsza i swobodniejsza od Grecyzmow(,) iak w dziele O *Свѣщенствѣ*.

Po długim namysle nolens volens wybieram się do Trenczyna dla uleczenia niemoży ręki, właściwie mówiąc dla spodziewanej ulgi w cierpieniach reumatyzmowych. Za każdym ich powrotem powtarzam doswiadczenie Poety:

Vidi ego quod fuerat primo sanabile vulnus
Dilatatum longae damna tulisse morae.

Obligowałem JX. K. Sozanskiego o wyrobieni(e) mi Pasu presydialnego. Takowy otrzymałszy radhym 12 lub 13 następującego m. z Przemysła ruszyć — Mysląc o własnem, życzę i błagam Waszey Excellenteyi synowskim czuciem o swoim nie zapominając zdrowiu, i tę poradę (,) na korey się wszelkie inne w tém zyciu opieraiają układy i dzieła, wyższym nad wszelkie kłopoty umysłem ocalać — z naygłębszym uszanowaniem Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Archipraesulis przychylny i uniżony sługa Mogilnicki.

Z Przemysła 26 Maj 1825. p. s. Dzieła: Saulus et Paulus, Concilium Tridentinum z wdzięcznością odsełam, i Piaseccii praxim Epālem Exllntissimo Dño komunikuję.

4. Лист.

Praes. 13. Julii 1828.

Excellentissime ac Reverendissime Domine Archi-Praesul! Dla różnych przeszkod nie mógłem wcześniej dopełnić woli Excellentissimi Domini co do pytania o pretendowanym wyborze Biskupow z klera zakonnego. Załączone votum informativum tyżące się jedney tylko części przedmiotu do rozwiązania podanego, pod łaskawy sąd Excellenteyi Waszey pokornie składam. Brak źródeł posiłkowych i wykrywaiąca się z wiekiem podobno nieudolność dokładniejszego wyvodu rzeczy nie dozwoiliły. Powołane znakami kanony i ustawy wyiałem z starych ruskich częścią pisanych częścią drukowanych *Номоконововъ и законниковъ*. Dwa pierwsze kanony Trullanskiego szostego powszechnego Soboru na język niemiecki w tekście przełożyłem. Jeżeliby podobny przekład reszty był potrzebnym, raczy Excellentissimus Dominus rozkazać, i niniejsze usiłowanie moje łaskawie przyjąć w dowod gotowey zawsze chęci moiey(,) z którą jestem przy wyrazie naygłębszego uszanowania Excellentissimi ac Reverendissimi Domini Archi-Praesulis przychylnym i unizonym sługą Mogilnicki.

9 Lipca 1828 z Przemysła.

5. Просьба Лозинського о дозвіл на друк граматки з 1837 р.

Loebliches k. k. Bücher-Revisions-Ammt! Für das hier vorgelegte Werk erhielt Gefertigter von Einem Löblichen k. k. Bücher-Revisions-Ammte noch am 13-ten July 1833 Z. 493 das Imprimatur. Weil das Werk bis auf den gegenwärtigen Tag ungedruckt blieb, und seit dieser Zeit in manchen Sachen die Meinung des Verfassers sich geändert hat, so hielt er es für nöthig, vom neuen zu überschreiben und Einem Löbl. Bücher-Revisions-Ammte vorzulegen. Er bittet also gehorsamst um ein gnädiges Imprimatur für die hier in dupplo vorgelegte Grammatik der ruthenischen Sprache. Beym Zurücksenden geruhe Ein Löbliches Ammt an der Adresse beyzulegen über C z e h y n i e i n M e d y k a. Medyka den 2-ten November 1837. Joseph Łozinski g. k. Pfarrer zu Medyka.

Просьба вклеєна перед рукописею граматки. Університетська бібліотека в Львові BN. 599 1. P. 25.

6. Конкурс з 1840 р. на українсько німецьку граматку.

N. 52538.

Die hohe Studienhof Commission hat zufolge Dekretes vom 18-ten Juli 1840 Z. $\frac{3689}{760}$ in der Absicht der hierländigen ruthenischen Bevölkerung die Erlernung der deutschen Sprache möglichst zu erleichtern, und den Unterricht in dieser Sprache an den hierländigen Volksschulen thunlichst zu befördern, mit Rücksicht auf den Umstand, daß keine zum Schulbuche geeignete ruthenisch — deutsche Sprachlehre besteht, und das Bedürfniß einer solchen allseitig anerkannt wird, die Verfaßung einer ruthenisch-deutschen Sprachlehre nach dem Muster der für Böhmen und Krain bereits eingeführten böhmisch-deutschen und krainisch-deutschen Sprachlehre zu genehmigen und demjenigen(,) welcher ein zum Unterrichte in den Volksschulen geeignetes Elaborat liefert, ein Honorar von 300 Fr. K. M. zu zusichern befunden.

Diese hohe Verfügung wird unter Einem mit der Aufforderung zur öffentlichen Kenntniß gebracht, daß diejenigen(,) welche sich der Verfaßung des fräglichen Lehrbuches nach den obangedeuteten Modalitäten unterziehen wollten, den Entwurf deßelben längstens bis Ende Juni 1841 bei dem nächsten gr. kath. Consistorium zu überreichen haben.

Daßelbe hat übrigens die demselben allenfalls bekannten für eine solche Leistung insbesondere geeigneten Individuen von den Bestimmungen des obbezogenen hohen Hofdekretes in die Kenntniß zu setzen und dieselben zur Verfaßung und Vorlegung des Entwurfes einer solchen Sprachlehre in dem obfestgesetzten Termine aufzufordern.

Nach Verlauf dieses Termins sind die überreichten Elaborate gehörig begutachtet hieher vorzulegen.

Lemberg am 19-ten August 1840.

7. Оцінка Куземського конкурсних виробів.

Auf die hierortige Aufforderung vom 8 ten 7-ber 1840 Zahl $\frac{923}{sch.}$ haben folgende Individuen ihre Elaborate der ruthenisch deutschen Sprachlehre eingesendet:

1. Żukowski Johann Lemberger Vorstadtpfarrer ad SSAA. Petrum et Paulum.

2. Błoński Cyrill Pfarrer in Szeszory.

3. Mogilnicki Anton Pfarradministrator in Chutar und

4. Ein Elaborat ist anonym.

Mit hoher Gub. Verordnung vom 21-ten 7-ber 1841. Zahl 64260 sind dennoch zur Würdigung anher mitgetheilt worden die Elaborate des:

5. Lewicki Joseph Pfarrers in Szkło.

6. Dobrzański Anton Pfarrers in Walawa und

7. Łoziński Joseph Pfarrers in Medyka.

Mogilnicki hat nur einen einzelnen Bogen eingesandt,

Błoński die Hälfte, und obgleich der erste unterm 17 Aug. 1841.

Z. ³⁶²_{sch.}, der letztere auch unterm 17 Aug. Z. 299 wegen weiterer Ein-sendung betrieben wurden, so hat keiner der hierortigen Aufforderung entsprochen, und es scheint, daß beide die weitere Ausarbeitung aufgegeben haben.

Żukowski's Ausarbeitung kann nicht gebraucht werden. Die in derselben gebrauchte Sprache und Schreibart ist ganz fremd und anstößig — und die Benennungen ganz nach dem Polnischen rücksichtslos modulirt,

Łoziński war in seiner Ausarbeitung nicht mehr glücklicher als Żukowski — ist schon im 1-ten § unverständlich, und in der eingenen Schreibart nicht ganz fest.

Bei Vergleichung der anonymen Ausarbeitung mit der mittelst der Landesstelle anher gelangten der des Lewicki, hat sich ergeben, daß diese beide sich Wort für Wort gleichen — und eigentlich nur zwei Abschriften einer und derselben Ausarbeitung seyn, von denen eine dem Przemysler und eine dem hiesigen Consistorium vorgelegt worden ist.

Es verb(1)eiben somit nur eigentlich die Elaborate des Lewicki und Dobrzański zu würdigen.

Beide haben sich nach dem deutschen Vorbilde gerichtet, mit stetter Rücksicht auf die ruthenische Mundart.

Die Darstellungsart des Dobrzański ist kurz und bündig, und die in derselben gebrauchte Sprache ist sehr gut, und so beschaffen(,) daß dieselbe in allen Gegenden der hiesigen Diözese von jedermann leicht und anstandlos verstanden werden kann; jedoch hat sich derselbe mehrfach gegen den grammatikalischen Gebrauch versündigt, und die deutsche Sprachlehre selbst nicht überall erschöpfend behandelt. Dann fehlt der II Anhang des deutschen Schulbuches ganz weg.

Lewicki hat die Grammatik (,) was die Regeln anbetrifft (,) gut dargestellt, jedoch ist in einigen Fällen zu weitschweifig, wodurch das Buch voluminös erscheint, und in Berücksichtigung der Kinder, für welche es geschrieben ist (,) zu abschreckend; hat zwar den grammatikalischen Bau glücklich behalten, jedoch sehr oft solche Wörter gebraucht, die ganz unverständlich sind — und, wenigstens in den meisten Gegenden der hiesigen Erzdiözese, anstößig wären. Referent ist demnach der Mei-

nung der hkk Landesstelle zu berichten, daß das hiesige Consistorium dem Antrage des Przemysler Consistoriums hinsichtlich des Lewickischen Ausarbeitung beistimmt, nicht aber hinsichtlich der in derselben gebrauchten Sprache — und daß, wenn dieses Elaborat zum Druk befordert werden sollte, vorerst die Sprache oder besser gesagt, viele in derselben gebrauchten Wörte(r) abgeändert und manche Stellen weggelassen werden müssen. Kuziemski.

Conclusum: Die abzuändernden Wörter vorzumerken und bei der Sitzung vorzutragen. Ferner der h. Landesstelle zu berichten, daß man nächstens die Elaborate vorlegen werde.

8. Замітки Куземського до українсько-німецької граматики Левницького.

Vormerkung zu der ruthenisch deutschen Sprachlehre des Joseph Lewicki Pfarrers in Sklo.

In der Einleitung:

навчитеся besser научитесь.

Daher wäre in diesem ganzen Buche dieses Wort auszubessern.

ного jenes, ist hier nicht gebräuchlich besser *тоє — сіє.*

баръ натуральнъ ist nicht gebräuchlich, daher könnte es in diesem Satze entweder wegbleiben, oder statt dessen könnte gesetzt werden: *справедливо.* —

Die in den Einschließungszeichen im ganzen Buche vorfindigen Wörter als Synonyme angesetzt, könnten füglich wegbleiben.

§. 1. чередѣ буквъ Reihe der Buchstaben wäre in рядъ буквъ zu ändern. абѣце abzuändern in азбукою.

Die in der Anmerkung vorfindige Erklärung des deutschen Ä ist wegzulassen.

§. 3. Нѣкотрыя statt некоторыя.

подънесенныя besser возвышенныя.

змѣна гласныхъ Umlaute besser прегласныя.

§. 4. выразнѣ der Ausgang in ѣ ist hierorts nicht gebräuchlich besser in е выразне.

допѣро besser ащѣ.

§. 6. и до двое складаются kann ganz wegbleiben, weil gleich darauf folgt: *усягубляються, подвоятся.*

которыя besser которыя; überall im ganzen Buche wäre abzuändern.

роздѣленными trennbare besser раздѣляемыми und weiter: *нераздѣли-*

мыми.

§. 8. нѣтомѣсть besser нѣсто.

§. 10. вісней hat wegzubleiben.

§. 11. зо besser изъ.

Auf den deutschen Buchstaben finden sich als gleiche die ruthenischen angesetzt aber falsch, daher haben dieselben wegzubleiben.

§. 12. Ный statt сѣя und оныя больше hat wegzubleiben (,) denn es ist gut *многословными.*

§. 13. баръ много besser дуже много.

§. 15. слазуемое слово Bestimmungswort besser означающее.

§. 16. зъ коньця besser на конци.

вѣвѣаніе besser утѣваніе.

пѣвѣязи kann wegzubleiben (,) weil es: гроши angesetzt ist.

§. 18. Munterkeit рѣввость besser бодрость oder живость.

§. 21. kommt wieder ной vor.

§. 23. мовленю besser въ мовѣ.

та ихъ отъмѣнахъ besser и ихъ перемѣнахъ.

§. 26. но теперъ besser но мы.

- §. 28. Das eingeschlossene: периодах muß wegbleiben.
- §. 29. зважити можъ besser: видно. — предметъ besser предложение oder besser noch umschreiben durch: особу или рѣчь.
- §. 30. пієкнѣя besser краснѣя.
нумерь besser число.
- §. 31. теперь das deutsche: nun, kann hier gänzlich wegbleiben, oder statt dessen ansetzen: вѣзвѣтъ. — сотворилося besser состоятъ.
- §. 32. отъбѣнати und отъбѣннѣя besser перебѣнати und перебѣннѣя.
- §. 36. кравьѣ better краинѣ.
имя гатунковое Gattungsname besser имя нарицательное.
которыея робленіемъ чоботъ и черевиковъ забавляють besser которые чоботи и черевики роблять.
- §. 39. Die Zugabe: фалшивѣ... bis Ende ist wegzulassen.
- §. 42. неорожайна сторона besser пусте поле.
подвойномъ besser въ двойномъ.
- §. 50. зрозумѣня besser понятя.
- §. 51. вразный better еднакій.
- §. 52. ведло... besser: до другого смлененія належать.
- §. 53. Die Zugabe am Ende dieses §. kann wegbleiben.
- §. 56. Hügel пагорокъ besser горбокъ — жебракъ better дѣдъ oder убогій, жѣба better свѣтлиця.
- ad 3) ist nicht ausgedrückt: des sächlichen Geschlechtes.
- §. 57. der Hering седець es soll оседець heißen.
много viele, das beigesezte цимаю, kann hier wie überall in diesem Buche wegbleiben.
Beweis доказаніе better доказательство.
Groll воля(и)ръ better завятокъ.
Gespenst шпиръ better опиръ.
- §. 53. der Fink тиль es heißt aber яблиця.
der Soldat жомъръ better жолняръ.
der Affekt опалимость es ist schon страсть dabei, welches das deutsche: Affekt gut giebt.
die Ruin збуреніе better роввалены (! роввалины), разрушеніе.
der Vetter стрыкъ better стрый.
- §. 59. Fledermaus лѣтущая мышь better лиликъ, oder лѣтающая мышъ.
Hütte халупа better хата.
- §. 61. wieder kommt das noe vor.
- §. 65. перетолмачити better отдати.
шобы better абы.
- §. 67. im ganzen Buche kommt sehr häufig теперь vor, weil im Deutschen: nun steht, das ruthenisch(e) теперь kann füglich wegbleiben.
- §. 72. натомасть better мѣсто.
jener ной.
- §. 77. Steigerung стопнованіе better уравненіе.
- §. 89. трейдять dreißig better тридцать.
- §. 92. kommt wieder das Wort череда, better рядъ.
- §. 97. заступують better заступають, dann kommt wiederum натомасть, und шобы.
повтараніе better повтореніе.
вдѣляя better удѣляе.
- §. 101. Es wäre besser, wenn der Verfasser zuerst die Abänderrungsart der deutschen Fürwörter angesetzt hätte, und dann die ruthenische, denn so wie er es dargelegt hatte, kann das Schulkind glauben, daß die Deutschen bei den Fürwörtern sieben Endungen haben.
- §. 103. неопредѣлннѣя better неопредѣляющія. Auch hier gilt die nämliche Bemerkung wie ad §. 101.
- §. 107. gethan зробилъ und nicht сотворилъ(,) wie es in der Einschließung zweimal überflüssig steht.
jener ной.
- §. 111. рачей lieber nicht gebräuchlich(,) eher sagt man борше oder лучше. Auch hier kommt натомасть.

- §. 113. Auch hier kommt wo und noe vor.
 §. 116. Auch hier gilt die bei §. 101. beigesezte Anmerkuug.
 §. 117. ерозумѣлыми besser ерозумѣлими.
 §. 119. не образуются besser не походятъ.
 §. 121. Die diesem §. angehängte Anmerkung kann ganz wegbleiben; sie trägt zur Sache nichts bei, und vermehrt nur den Umfang.
 §. 123. умерти, сдѣти, besser умерти, сдѣти, — глядала besser глядѣла.
 §. 127. ist der Deutlichkeit wegen noch beizusetzen: на будущее (и будущее прос.).
 §. 131. пріймуютъ besser пріймають.
 §. 133. барзъ besser дуже.
 §. 138. дүрsten хотѣти пыти besser прагнути.
 lohnen нагородити besser надгордяти.
 stolpern пошибатися besser потянутися.
 §. 140. bleichen (,) verbleichen умерети besser умерти.
 freiben жерети besser жерти.
 kriech лязъ besser лязъ.
 schieben свалити besser сунути.
 scheiden деретк скору besser обдерати.
 schwimmen плавати besser плити.
 §. 150. ist wiederum das нсе
 §. 153. gestern, jetzt: вчераа (,) теперьна besser вчера, теперь.
 gar язь надто besser ажъ надто.
 §. 154. бѣжати besser бѣчи.
 wieder kommt hier нн vor.
 §. 155. statt нагоуѣсть auszulassen — besser das beiliegende мѣсто.
 §. 158. entweder, oder. Або — або — воля — воля ist nicht gebräuchlich, dieß воля — kann demnach wegbleiben
 §. 161. Subjekt und Prädikat: субъектъ, подлежащее, предикать (,) сказуемое es wäre besser und einfacher das Subject подлогъ und das Prädikat подлогъ (? предлогъ) zu nennen — und darnach wäre überall (,) wo diese zwei Wörter vorkommen, auszubessern.
 §. 162. Hauptsache головна рѣчь або: найважѣйшее besser wäre es gesagt: подставу.
 §. 164. einakter Satz положене голое besser простое (,) ausgebildeter: выробленое besser: полное.
 §. 167. Vordersatz предповѣдъ (,) Nachsatz доповѣдъ es wäre besser: предидущее положение — und послѣдующее.
 Wortfügung складаніе словъ besser сочиненіе.
 §. 1. zierlich зъ вывѣсами besser оздобе.
 §. 3. 1. тягненіе besser продолженіе.
 §. 4. 3. Любвѣть вашлхъ неприятели besser любите враги ваша.
 §. 4. вершлхъ besser стлхлхъ.
 kommt димало vor.
 §. 5. Von dem richtigen о акуратномъ besser о правлѣномъ.
 §. 11. Ehre воноръ — weil dabei auch честь steht, so ist воноръ wegzulassen.
 §. 14. der Köder гезки besser приманка.
 täuschen ослѣпляти besser прельщати oder обманивати.
 §. 17. der Leib бохеновъ besser бохонецъ.
 §. 23. das Vieh имѣня besser товаръ oder худоба (,) welches auch dasteht.
 §. 30. Pегула besser правило.
 §. 31. змѣлвня Verfehlung besser илѣвна oder ошлбка.
 §. 38. mit Geschäften ворудками besser упражненіями oder занятіями.
 §. 39. ich werde es thun: я то сотворю besser я то ероблю oder учиню.
 §. 41. Fragezeichen знакъ питаня besser вопросительный (,) wei in den übrigen Büchern, wie in dem kleinen Katechismus, bereits diese Benennung eingeführt ist.
 §. 43. kommt wieder димало und ворудокъ vor.

Im ersten Anhang.

die Ehre честь (,) das beigesezte воноръ hat wegzubleiben.
 der Heller цята (,) denn es steht nach мелюгъ.

die Hütte жалуба besser хата.
die Wahl обьраніе besser виборъ oder изборъ.

Im II Anhang.

ein wenig nachzusehen: троше поглядѣти besser поглядѣти.

auch hier kommt нмало sehr oft vor.

Zur Conscription до скрапцій — es soll конскрипцій heißen.

Freude въѣху besser уѣху.

Тое вьплатаніе besser тая вьплата.

засвѣтченіе besser свѣдѣнство або свѣдѣтельство —

Universal Erbe голо(в)ного дѣдича besser общимъ наследникомъ.

Kuziemski.

Anmerkung. Zu bemerken ist noch, daß der Ubersetzer sich zu ängstlich an die wörtliche Ubersetzung des deutschen Schulbuches hielt, wodurch die Verständlichkeit in Etwas ersch(w)ert ist.

В богатыхъ місцяхъ поглинив ся Левицький при своїхъ перьвѣсихъ висловахъ або вивѣ цілкомъ нови.

9. Полагода бажанихъ змін в рукописи Левицького.

Zur Zahl $\frac{559}{sch.}$ ex 1841. wurde unterm 1-ten Februar dJ. entschieden, daß die in der vom Lewicki Joseph verfaßten ruth. deutschen Grammatik vorkommenden, jedoch in dieser Diözese nicht gebräuchlichen Wörter vorgemerkt und in der Sitzung behufs der Auswahl der passenden vorgetragen werden — welches Verzeichniß sodann der h. Landesstelle vorgelegt werden sollte, wegen der weiter anzuordnenden Ausbesserung in dem Elaborate selbst. Diesem Beschlusse zufolge hat Referent die anstößigen Wörter verzeichnet, und zur Z. $\frac{70}{sch.}$ dJ. bei der Sitzung reassumirt. Mittlerweile erschien der Verfaßer Lewicki beim Referenten persönlich, und hat selbst nach der Weisung des Referenten die beanständeten Wörter ausgebessert, und gestand dabei, daß das diesem Consistorio anonym überreichte Elaborat auch von ihm herrühre — welches auch die vollkommene wörtliche Uebereinstimmung derselben bezeuget

Da somit jeder weitere Anstand zur Vorlegung dieser Elaborate behoben ist, so sind dieselben hohenorts mit Gutachten vorzulegen.

Kuziemski.

Conclusum cum voto. Daher unter Anschluß sämtlicher Elaborate, dann Rückschluß der Indorsatsweisung zd. ZZ. $\frac{419}{sch.}$ ex 1841 und mit Bezug auf die Exhibiten zu den ZZ. $\frac{258}{sch.}$ ex 1840 und $\frac{381}{sch.}$ ex 1841 an die Landesstelle folgender Bericht

10. Кінцева одінка конкурсних впробів для губерній.

In Erledigung des hohen Erlaßes vom 19-ten August 1840 Zahl 52538, dann vom 17-ten August 1841. Z. 50784 und unter Rückschluß $\frac{1}{3}$ des hohen Indorsats Auftrags vom 21-ten September 1841. Zahl 64260 wird Einer hohen Landesstelle in Ehrerbiethung berichtet, daß auf die in Folge der eingangserwähnten hohen Verordnung an die hiesige Erzdiözese ergangene Aufforderung nachstehende Elaborate der ruthenisch-deutschen Sprachlehre dem hiesigen Consistorio überreicht worden sind:

1-o des Żukowski Johann Lemberger Vorstadtpfarrers zum hl. Peter und Paul.

2-o des Błoński Cyrill, Pfarrers in Szeszory,

3-o des Mogilnicki Anton Pfarradministrators in Chutar, und

4-c ein Elaborat anonym, mit dem Motto: „Mit Gott, Kaiser und Vaterland“.

Indem man nun diese sämtliche Elaborate Einer hohen Landesstelle in der weiteren Anlage 2), 3), 4) und 5), vorlegt, findet man

vorläufig zu bemerken, daß das Elaborat des Błoński nur die kleinere Hälfte des Schulbuches umfaße, und daß Mogilnicki nur einen einzigen Bogen eingesendet habe. Beide werden zwar von hieraus noch in dem Monate August 1841 an die unverzügliche Einsendung der weiteren Ausarbeitung betrieben, haben aber der hierortigen Aufforderung nicht entsprochen, und scheinen sonach von der weiteren Ausarbeitung abgestanden zu haben um so mehr, als die bereits hingelangten Theile ihrer Elaborate nicht ganz glücklich ausgefallen sind.

Bei der Prüfung der beiden anderen Elaborate, so wie auch der diesem Consistorio mittelst Erlaßes vom 21. 7-ber 1841 Zahl 64260 zugestellten: des Lewicki Joseph Pfarrers in Szkło, Dobrzański Anton Pfarrers in Walawa und des Łoziński Joseph Pfarrers in Medyka hat es sich ergeben, daß

a) die in dem Elaborate des Żukowski Johann gebrauchte Sprache und Schreibart nicht zweckmäßig sey, daß

b) der Pfarrer in Medyka Joseph Łoziński in seinem Elaborate auch nicht glücklicher war, und dazu noch den ganzen II Anhang des deutschen Schulbuches weggelaßen habe, daß

c) obwohl der Pfarrer in Walawa Anton Dobrzański sein Elaborat in einer sehr bündigen und durchaus verständlichen Sprache verfaßt, er doch die deutschen Sprachregeln nicht überall erschöpfend behandelt, und auch den II Anhang übergangen habe; und daß

d) bei Vergleichung der beiden noch übrigen Elaborate, nämlich: des anonymen und des Lewickischen sich herausstellte, daß beide diese Ausarbeitungen mit einander ganz Wort für Wort übereinstimmen, folglich beide vom Lewicki herrühren, was auch derselbe mündlich gestand. Auch dieses Consistorium ist der Ansicht, daß von allen den genannten Elaboraten das des Lewicki Joseph das gelungenste sey, und stimmt demnach der Äußerung des Przemysler gr. kath. Consistoriums vollkommen bei, daß dieses Elaborat dem wahrgenommenen Bedürfniß gänzlich entsprechend sey, und somit in den hierländigen Volksschulen als Schulbuch mit Erfolg wird angewendet werden können.

Wenngleich aber die übrigen Elaborate nicht als vollkommen gelungen zu betrachten sind, so glaubt das Consistorium dennoch, daß die Verfaßer derselben für den an Tag gelegten Eifer zur Förderung des guten Zweckes, auch eine rühmende Erwähnung verdienen.

Lemberg den 18-ten März 1842.

Kuziemski.

11. Наділення конкурсовою нагородою Левницького.

Lemberger gk. Consistorium.

N-o 4000.

Mit dem hohen Studienhofcom(m)issionsdekrete vom 24. Dzembr 1842. Zl. 8600 ist das vom Skloer gk. Pfarrer Joseph Lewicki verfaßte Elaborat einer ruthenisch deutsche(n) Sprachlehre als Schulbuch für die erste und 2-te Klasse der Trivialschulen, wo die ruthenische Sprache her(r)schend ist, genehmiget, und dem genan(n)ten Pfar(r)er für jenes Elaborat eine Remuneration von 300 Fr. K. M. aus dem Schul-

bücherverschleißfonde bewilliget worden. Mit diesem Schulbuche dürfen nach Maßgabe des §. 321. der politischen Schulbefaßung arme Schüler auch unentgeltlich theilhaft werden. — Die Niederösterreichische Regierung wurde gleichzeitig von h. Orten angewiesen wegen Drucklegung dieses Lehrbuchs das Erforderliche zu veranlassen. Die Beilagen des Berichts vom 18-t März 1842. Zl. 72. /, folgen im Anschluße zur Verständigung der übrigen Bewerber zurück. Um übrigens der N. Ö. Regierung in Beziehung auf die Größe der zu veranstaltenden Auflage die nöthigen Daten bekannt geben zu kön(n)en, hat das Consistorium hin(n)en 14. Tagen die Zahl der erforderlichen Exemplare, für die in der unterstehenden Diözese befindlichen ruthenischen Schulen auszuweisen.

Lemberg am 28-t Jän(n)er 1843.

12. Консесторська куренда в справі граматики Вагилевича.

N-ro 543.

schol.

In der Buchdruckerei des hiesigen staupigianischen Instituts hat die durch Johann Wagilewicz verfaßte: Gramatyka języka maloruskiego w Galicji soeben die Presse verlassen, und ist in der Buchhandlung des besagten Instituts käuflich um 2. fr. Cm. zu bekommen.

Da dieses Werk zur gründlichen Erlernung der Landessprache förderlich sein dürfte, so wäre es überflüssig dasselbe noch besonders anzupfehlen.

Es steht somit zu hoffen, daß jeder, dem es an der gründlichen Erlernung seiner Muttersprache gelegen ist, sich beeilen wird in den Besitz dieser Grammatik zu gelangen.

Die Ehrwürdige Schulendistricts-Aufsicht hat die vorliegende Kundmachung in dem betreffenden Districte zu verlautbaren.

Lemberg den 20-ten August 1845.

13. Заяв львівської консесторії з 1844 р. до укладання шкільних підручників.

N-ro 420.

schol.

Durch die vorzügliche Sorgfalt der ehrwürdigen Ruratgeistlichkeit ist in den Pfarrgemeinden der Lemberger Erzdiözese der Wunsch nach Aufklärung geweckt worden. — Auf diese Art sind in der neuesten Zeit viele ordentliche Trivialschulen entstanden, und es ist zu hoffen, daß bei der fortgesetzten Thätigkeit von Seiten der ehrwürdigen Ruratgeistlichkeit die Anzahl der ordentlichen Schulen sich noch bedeutend vermehren werde.

Die vermehrten Schulen werden jedoch auf eine allgemeine Volksbildung keinen großen Einfluß ausüben können, wenn nicht an denselben, dem ersten Grundsatz der Erziehung gemäß, der Unterricht in und von der Volkssprache beginnt, und eine gründliche Erlernung derselben zum Grunde aller weiteren Bildung gelegt wird.

Von diesem Grundsatz ausgehend und auf den vielseitig ausgesprochenen Wunsch, hat das Consistorium bereits in seinen vielen

Erlaßen darauf hingedeutet und ausdrücklich angeordnet, daß in allen, sowohl Pfarr- als Trivialschulen der Unterricht in der ruthenischen Volkssprache vorzüglich besorgt werde.

Nun stellt sich aber der Realisierung dieser Anordnung der Abgang ordentlicher in der ruthenischen Sprache verfaßten Schulbücher entgegen.

Um nun diesem abzuhelpen, hat das Consistorium befunden, die gesammte ehrwürdige Ruratgeistlichkeit und das Lehrpersonale, insbesondere aber diejenigen unter denselben, welche um die Ausbildung ihrer Muttersprache und die Ausbreitung des Volksunterrichts vorzüglich besorgt sind und welche in sich hiezu den Beruf und die Fähigkeit fühlen, aufzufordern, die Uebersetzung ins Ruthenische nachstehender vorgeschriebenen deutschen Schulbücher, als:

1) des deutschen Nahmenbüchleins.

2) der Anleitung zur Rechenkunst zum Gebrauche der deutschen Schulen I. Theil für Trivial und Hauptschulen von 3. Klassen.

3) der Sammlung der nöthigsten Benennung sinnlicher Dinge nach Art des Komenius Bilderwelt für Anfänger in der deutschen Sprache.

4-tens der kleinen Erzählungen zum Gebrauche der Landschulen zu liefern, und

5-tens eine kurze ruthenische Grammatik nach Art der polnischen: początki Gramatyki języka polskiego zu verfaßen.

Die Uebersetzungen haben nachstehenden Anforderungen zu entsprechen:

a) dieselben müssen zwar wörtlich seyn, jedoch den ruthenischen Sprachgenius vollkommen behalten,

b) müssen klar, deutlich und faßlich, und die zuverfassende ruthenische Sprachlehre muß

c) bündig und jeder Weitschwelfigkeit entfernt seyn.

Als Muster für die in den besagten Elaboraten zugebrauchende Sprache und Schreibart, wird das mit dem Consistorial-Erlaße vom 18. Juny 1844. Z. 304. anempfohlene Lesebuch aufgestellt.

Der Termin zur Vorlegung der Elaborate wird auf den 1. November 1845. festgesetzt.

Die ehrw. Schulendistrikts Aufsicht hat somit die gegenwärtige Anordnung in dem unterstehenden Districke auf dem gewöhnlichen Wege zu verlautbaren, ihrerseits welche von der ehrw. Ruratgeistlichkeit oder dem Lehrpersonale des Districke zur Verfaßung der besagten Werke aufzufordern, und bis 15-ten Dezember l. J. dem Consistorium anzugeben:

a) welche Individuen von derselben zu Verfaßung der besagten Elaborate aufgefordert worden sind, und

b) welche von ihnen die Lieferung dieser Elaborate, oder nur eines von den benannten fünf Stücken und namentlich welchen zugesichert haben. —

Lemberg den 6-ten August 1844.

14. Глинський посилав львівській консисторії свою граматику.

Hochwürdigstes Konsistorium. Die kleine ruthenische Grammatik(,) zu deren Ausarbeitung sich der Gefertigte verpflichtet, wird einem Hochwürdigsten Konsistorium in Ehrfurcht vorgelegt ¹/. Ob die Veränderungen(,) welche der Gefertigte in der Schreibart gegen die der slavischen Sprache vorgenommen, der vom Hochwürdigsten Konsistorium bestimmten entspreche, kann der Gefertigte nicht bestimmt wissen, indem er keine Gelegenheit gehabt hat, das Buch(,) auf welches das Hochwürdigste Konsistorium als Muster gewiesen(,) zu bekommen. — Es scheint aber dem Gefertigten, daß durch eine solche Schreibart das Lesen und Schreiben der ruthenischen Sprache unendlich erleichtert werde; weil hier einem jeden Buchstaben sein eigener ausschließlicher Laut beigelegt wird, mithin alle die verschiedenen Regeln und Ausnahmen, welche bei der Schreibart der slavischen Sprache vorkommen, wegfallen — dieses muß ja die Absicht des Hochwürdigsten Konsistorium(s) seyn, durch leichte Erlernung von Lesen und Schreiben auf die Bildung des Volkes einzuwirken -- Darum trachtete auch der Gefertigte die Ausdrücke aus der (aus der) Volkssprache zu wählen, und es kennt ja der Gefertigte keine andere Sprache bei den Rutheniern, indem auch die gebildeten bei den Rutheniern keiner anderen Umgangssprache sich bedienen als der Volkssprache; es ist aber die erste und wichtigste Regel jeder Grammatik: Schreibe so(,) wie die gebildeten Leute sprechen — Sollten also diese Veränderungen und Ausdrücke vom Hochwürdigsten Konsistorium genehmigt werden, so ist der Gefertigte bereit auch noch die Übersetzungen der nothwendigen Bücher in dieser Weise vorzunehmen — darüber erwartet der Gefertigte in Ehrfurcht einen Becheid. Bohorodczany den 27-t August 1845. Th. Gliński gr. k. Pf. Bohorod.

15. Граматика Теофана Глинського з 1845 р.

Граматика мала руского языка для школъ парафіал'них в' Галицѣхъ.

Вступ.

Роздѣл I.

О писменахъ (азбуцѣ) складахъ, словахъ.

§. 1. Руска мова складає се такъ, якъ кожда инша мова зо слѣв. Кожеде слово має в' собі еден або бѣл'ше складѣв (силѣб), а в' кождѣмъ складѣ в' едно або бѣл'ше писмен (лѣтер).

§. 2. Писмена є велькѣ і малѣ:

Велькѣ писмена: А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж (S)¹), З, І, И, К, Л, М, Н, О, Ѡ, П, Р, С, Т, Оу, Ѣ, Ф, Х, (Ѧ), Ц, Ч, Ш, Щ, (Ъ), Ы, Ъ, Ы, Ю, Іѣ, Ѧ, Ѣ, (Ѩ), (Ѧ), Ѩ.

Писмена малѣ: а, б, в, г, д, е, є, ж, (s), з, і, и, к, л, м, н, о, ѡ, с, ш, ц, р, с, т, оу, ѣ, ф, х, (ѧ), ц, ч, ш, щ, (ъ), ы, ѣ, ѣ, ю, ѥ, ѧ, Ѩ, (ѩ), (ѧ), Ѩ.

¹) Увага. Писмена s, Ѧ, Ѣ і Ѧ, ино в' славен'скихъ писмахъ і книжкахъ уживаютъ се, в' рускѣй мовѣ безъ ныхъ обѣти се можна.

§. 3. З' тих писмен єдні є самогласні(,) бо се самы вимовити дадут: а, е, в, і, в, о, ѓ, ш, оу, њ, џ, ю, ш, љ, (ѣ) — решта писмен є согласні, бо їх самих невимовиш' н. п. б, в, г, г, д, і т. д. Додаѣ до самогласноѣ ѣ, будеш мати двоугласну: аѣ, еѣ, вѣ, оѣ, ѓѣ, іѣ, шѣ, љѣ, џѣ, юѣ, џѣ.

§. 4. Меже согласними є денекотрі тверді, бо се все твердо вимавлекат (для того по них нїколи меккі самогласні, е, ю, я і ѣ, не стоять): г, ж, в, х, ч, ш, щ, р. — Решта согласних і твердо і мекко се вимавлекати можут(,) если по них меккі самогласні, е, ю, я, ѣ, або ь стоѣт, н. п. дѣѣ корову, дѣѣ що корові, лудит, люди, мід, мідь (б, в, г, ш, п, ф, љ, ѓ), хоѣ властиве твердыми не сут (є), преѣ не мекнут і ь по них не стоѣт.

§. 5. Писмена рускі все єднако вимавлекати се повинни.

Роздѣл II.

О частех мови (паѣках).

§. 1. Мова складає се з' ріжних виразів (слѡв)(,) з' котрых кожде що єшого значит — слова вѣѣ подобного значєня становєт особливу часть мови (паѣку).

§. 2. В' рускім язѣцѣ є девєть розмаѣтих частєй (чаієк) мови: 1. Іме річи (сущєствитєл'євє). 2) Іме прикладнє (прилагатєл'єнє). 3. Іме числєтєл'нє або личбєвнє. 4) Зайємєк (мієтєімініє) 5. слово часєвє. 6. предіємєк (предлєг). 7. приєлѡвцє (нарічіє). 8. єпѡѣнєк (соѡє). 9. вєкєрєнєк (междєієтєіє).

§. 3. Перші пєтть частєі (паѣкєі) мови в' розмаѣтих відмінєх се уживаѡт, т. є. відмінєѡт се(,) рештє чєтєрє невідмінєѡт се, іно вєє єднаєкєвѡ стоѡт.

Чаєть (паѣка) I.

О відмінних частєх (паѣках) мови.

Роздѣл I.

О іємю річи.

§. 1. Іме річи означєє єсєбу або річ яку н. п. Павлє, єтѡл.

Річ або є живючє (живєтєлє) н. п. кѡѡ', куркє, або неживючє н. п. водє, камін'є, слєн'цє, дуб. Є она часєм в' саміѣ річи на єв'ітѣ, можнє ю видѣтє, дѡтквєтєє(,) порєхувєтє, н. п. кѡвѣ, з'вїздє, вїтєр; часєм єсєбє іно вїєтєв'єєє(,) якєі така річ будє на єв'ітѣ, а тєм часєм є тє іно примїєт єсєбєі або річи н. п. мудрєстє, вїєкѡєстє, єспрєв'єдлєв'єєстє.

§. 2. Імєнє річи можут бєтє трєѡкєго рєдє; або мужєєкєго, або жєн'єєкєго (жїнѡчєго) або н'єѡкєго. а) Мужєєкєго рєдє є вѣѣ

¹) В' славєн'єскім язѣцѣ денекотрі писмєнє розмаѣтє се вимовлєѡт(,) єсєблєвє и, і, ѣ, в, — и, вимовлєє се в' славєн'єскім на пѡчїтєкє слѡв як пѡл'єєкє і — пѡ самогласних як пѡл'єєкє іі, або як ѣ, пѡ согласних як пѡл'єєкє у — а в' двоугласних як і — і вимовлєє се в' славєн'єскім мєжєє согласними як пѡл'єєкє у, на пѡчїтєкє слѡв як і, а пѡ согласніѣ пєрєд самогласнѡю єсєблєвє пєрєд и як і — ѣ. пѡ согласних тєрдєх вимавлєєє се як і, — на пѡчїтєкє і пѡ мєкєких согласних як іі. в вимовлєєє се в' славєн'єскім як і, у, ш (в).

особи, з'віри і річи мужескі (самцѣ) н. п. брат, кѡв', дуб, стѡл. б) жен'ского роду є вѣсь особи, з'віри і річи жен'скі (самыцѣ) н. п. кухарка, корова, сливка, глина, миска. в) вѣсь енші річи, з'віри і особи, котрі анѣ самцѣ є анѣ самыцѣ, звут се роду нѣякого. н. п. лошѣ, тел'є, силѡ, дерво.

Аби лекше пѡзнати рѡд імен річи, уважати потреба, котроў вираз приймає до себе займок тоў, а буде мужеского роду — котроў приймає тая, а буде жен'ского роду — а котроў приймає тоє(,) буде нѣякого роду. н. п. тоў человек, тая жінка, тоє тел'є.

§. 3. Лычба (число) імен є двояка — або поєдынча, вели о еднѡў річи се мовит. н. п. кѡнь, рыба — або многа вели о бѣлше як єднѡў річи се мовит. н. п. конѣ, рыби.

§. 4. Імена річи відмінюєт се в' обох лычбах стосовне до розмаїтх питань; котрых є сѣм розмаїтх, для того і сѣм є розмаїтх відмін(,) котрі се спадками (падежами) називають.

1. спадок стоїт на питанє, хто або що?

2. " " " " чий? кого? чого?

3. " " " " кому? чому? чиюму?

4. " " " " кого? що?

5. " " если се кого кличе. н. п. Петре!

6. " " на питанє ким? чим?

7. " " " " в' ким? в'чим? о ким? о чим? на

ким? на чим? і т. д.

§. 5. Уміти відмінити іме річи стосовне до тих семох питань, значыт го спадкувати. н. п. 1. сп. хто ту є? брат Павло! 2! чия то хустка? брата Павла. 3. кому подати кнѣжку? брату Павлови, або братови Павлови. 4. когось видѣв? брата Павла. 5. кличучи мовит се, брате Павле! 6. кым се с'вѣдчыш? братом Павлом. 7. в' ким душаєш? в' братѣ Павлѣ.

§. 6. Не вѣсь імена єднаково се спадкуют. Три є форми відмінних спадкованя. До першої форми належат вѣсь імена мужеского роду — до другої жен'ского — до третої нѣякого.

§. 7. I. Форма спадкованя. — Мужескі імена річи єнакше се відмінюєт закончені на а, єнакше закончені на о, єнакше закончені на двѡєгласне(,) на мєккє согласне, на ч, ш, щ і на тверде согласне. Закончені на а н. п. слуга, тавада і т. д. спадкуют се так, як імена жен'скі на а закончені

закончені на о	на двѡєгласне лычба поєдынча	на мєккє согласне
1. сп. Павло	злѡдѣў	коваль
2. сп. Павла	злѡдѣя	ковал'є
3. сп. Павлови	злѡдѣєви, (іюви)	ковалеви
4. сп. Павла	злѡдѣя	ковал'є
5. сп. Павле!	злѡдѣю!	ковалю!
5. сп. Павлом	злѡдѣіом	ковалем, л'іом
7. сп. в' Павлѣ, ови	злѡдѣю, єви лычба многа	ковалы, лєви
1. сп. Павлы	злѡдѣѣ	ковалѣ
2. сп. Павлів	злѡдѣѣѣ	ковалѣѣ

3. сп. Павлам	злодѣям, юм	ковалѣям, ом
4. сп. Павлів	злодѣѣв	ковалѣв
5. сп. Павлы!	злодѣѣ!	ковалѣ!
6. сп. Павлами	злодѣями	ковалѣями
7. сп. в' Павлах	злодѣях, юх	ковалѣях

закончені на тверде согласне так се спадкуют

	лычба поединча		на ч, ш, щ,
1. сп. брат	бык	птах	ключ
2. сп. брата	быка	птаха	ключа, и
3. сп. братови	быкови	птахови	ключеви
4. сп. брата	быка	птаха	ключ
5. сп. брате!	быку!	птаху!	ключу!
6. сп. братом	быком	птахом	ключем
7. сп. в' брату, ъ	быку, ови	птаху	ключи, еви

лычба многа

1. сп. брати, те	быки	птахи	ключі
2. сп. братів	быків	птахів	ключів
3. сп. братам	быкам	птахам	ключам
4. сп. братів	быки	птахи, ів	ключі
5. сп. брати, тя!	быки!	птахи!	ключі
6. сп. брат'ми, тами	быками	птахами	ключами
7. сп. в' братіох, ах	быках	птахах	ключах ех.

Увага. I. тато і закончені на ю, на и, х, ч, р, мают в' 5. сп. заміст е, у, тату! боўку! бику! цару! паламару, ключу! міху! кромі чоловік, має чоловіче! явір, має яворе! костур, е. II. Імена живючих річєв мают 4-тиґ сп. так як II-тиґ. Неживючих так, як I-шаґ н. п. зломив плуг, викопав рѡв — кромі імен дерва, котрі так як живючих мают 4-тиґ сп. рѡвнѡв 2-му н. п. привіз дуба, зломив граба, зрубав явора, клина. III. Денекотрі мужескі імена, особливе всѣ збіорові(,) мают в' 2-гім спадку у і ю заміст а, є, я, н. п. дѡм, дому — гнѡв, гною — бѡб, бобу — мѡль, молю — кокѡль, кололю — борщ, борщу — кясѡл', кясѡлю. IV. Імена маючі в' остатнім складѣ о або е, в' дал'шнх спадках викидают ѣх: н. п. клубок, клуб(о)ка — день, д(е)не — пес, п(е)са — кромі: бог, трон, голос, ворог, горох, хлоп, тон, холод, город, берег, елень і т. д. V. Закончені на г перемінеют в' 5-тім спадку г на ж. н. п. бог, боже! ворог, вороже! а закончені на ц і денекотрі на к перемінеют на ч. н. п. палец, пал'че! хлопец, хлопче! чоловік, чоловіче — паробок, паробче! рєшта на к не перемінеют.

§. 8. II. Форма спадкована.

Імена жен'ські відмінеют се розмаїто подлуг законченя — в закончені на я по самогласнѡв н. п. шия(,) е закончені на самогласне мєхкє, і на тверде, также на согласне мєхкє і тверде.

на я на самогласне мєхкє тверде

лычба поединча

1. сп. шья	недѣл'є	кнѣжка
2. сп. шыѣ	недѣлѣ	кнѣжки

3. сп. шыѣ	недѣли	книжцѣ
4. сп. шыю	недѣлю	книжку
5. сп. шыю!	недѣле!	книжко!
6. сп. шыюв	недѣлев, ею	книжкою, ов
7. сп. в' шыѣ	недѣли	книжцѣ

лычба многа.

1. сп. шыѣ	недѣль, ы	книжки
2. сп. шыѣв	недѣль	книжок
3. сп. шыям	недѣлям	книжкам
4. сп. шыѣ	недѣлы	книжки
5. сп. шыѣ!	недѣль!	книжки!
6. сп. шыям	недѣлями	книжками
7. сп. в' шыям	недѣлек, люх	книжках

закончени на мѣхке согласне
на ч, ш, щ.

лычба поединча

1. сп. тѣнь	мыш	церков
2. сп. тѣни	мышы	церкви
3. сп. тѣни	мышы	церквѣ
4. сп. тѣнь	мыш	церков
5. сп. тѣне!	мыше	церкво!
6. сп. тѣнею, ев	мышею, ев	церковою, ов
7. сп. в' тѣни	мышы	церквѣ

лычба многа

1. сп. тѣны	мышы	церквы, ѣ
2. сп. тѣнеѣ	мышеѣ	церквѣв
3. сп. тѣнем	мышем	церквами
4. сп. тѣны	мышы	церквы, вѣ
5. сп. тѣны!	мышы!	церквы!
6. сп. тѣнями	мышами	церквами
7. сп. в' тѣнех, юх	мышех, ах	церквах.

Увага. І женскі імена маючі в' остатнѣм складѣ о опускают го в' дал'ших спадках н. п. церков, церкви, церквѣ і т. д. кромѣ мылость, бров, і всѣх імен виображенних; н. п. справедливость, високость, злость, мудрость, вѣрность, ветревалывость, чистость і т. д.¹⁾

III. Форма спадкованя замыкае в' собѣ імена нѣякого роду — енакше ідут :

закончени на о	на е	на є
	лычба поединча	
1. сп. колесо	поле	віме
2. сп. колеса	пол'є, я	вімя
3. сп. колесовы	полю, еви	вімю, іови

¹⁾ Увага. Звукле 5-тиѣ спадок законченых на мѣхке самогласне на е се кѣнит — н. п. зазул'є, має зазуле! недѣле(!) недѣле! і т. д. іно панѣ має 5-тиѣ спадок на ѣ для рїжницѣ від імя пан, котре має 5-тиѣ спадок пане!

4. сп. колесо	поле	віме
5. сп. колесо!	поле!	віме!
6. сп. колесом	полем, іом	віміом
7. сп. в' колесѣ	полю, и	вімю

лычба многа

1. сп. колеса	поля	вімя, вімена
2. сп. колѣс, есів	пѣль, полѣв	вімѣв, вімен
3. сп. колесам	полям	віміом, — нам
4. сп. колеса	поля	вімя, — на
5. сп. колеса!	поля!	вімя! — на
6. сп. колесами	полямы	вімями — нами
7. сп. в' колесах	полях	віміох, — нах

Здробнілі (жиючих) животних, теле, песс, поросє і т. д. так се спадекут: лычба повдынча. 1. сп. теле. 2. сп. телтя, є. 3. сп. телеть, ти. 4. сп. теле. 5. сп. теле! 6. сп. телетем, іом. 7. сп. в' телети, тю. лычба многа: 1. сп. телета. 2. сп. телет. 3. сп. телетем, іом. 4. сп. телета. 5. сп. телета! 6. сп. телетами. 7. сп. в' телетех, іох. Збіорові на є мостове, рогове, спас'не, стравне і т. д. так се спадкут. лычба повд. 1. сп. мостове. 2. сп. мостового. 3. сп. мостовому. 4. сп. мостове. 5. сп. мостове! 6. сп. мостовым. 7. сп. в' мостовім — многоѣ лычби немают.

Увага. око має в' мно. лыч. (ока) очы, очеѣ, иѣ, очом, ем, очы, очы! очамы, або очыма, в' очех, ох(;), денекотрі імена ино многу лычбу мают н. п. двері, ворота, нецкы, жорна, выли і т. д.

Родѣл II.

О іменах прилагател'них (прикладних).

§. 1. Слова, котрі приміют особи, або річи виражают (яка котра річ або особа є)(,) звут се імена прилагател'ні (прикладні)(,) бо се прикладают до імен річи, н. п. вода студена — наѣлекше по тѣм пізнати можна іме прилагател'не, же ным на питанє який, а, є, відповідаємо н. п. яка вода? студена.

§. 2. Імена прилагател'ні мают на кождыѣ рѣд єще закончєне н. п. в' мужєскім родѣ чорниѣ крук — в' женєскім чорна во роца — в' нѣякім чорне теле, і можут се стопнювати.

§. 3. Таких стопнѣв імен прилагател'них є тры: — Першиѣ степенє виражає(,) яка є річ сама не рѣвноача ю з' другими н. п. теле чорне. — Другиѣ степенє (выжшиѣ) ужыває се рѣвноачи яку річ з' другою, абы означыти(,) чи лѣпша чи гѣрша від другоѣ (же бѣл'ше приміоту має) н. п. тоє теле чорнѣѣше від тамтого. — Третиѣ степенє (наѣвыжшиѣ) виражає річ як наѣлѣпшу або наѣгѣршу від других (же наѣбѣл'ше приміоту має) н. п. тоє теле наѣчорнѣѣше зо всѣх.

§. 4. Стопенє другиѣ вироблєє се з' першого, перемініючи иѣ або ыѣ, а, є на іѣшиѣ або ѣѣшиѣ, а, є, н. п. мудриѣ, а, є, II. степенє мудриѣшиѣ, а, є, врасвиѣ, а, є, III. ст. краснѣѣшиѣ, а, є. Стопенє третиѣ вироблєє се з' другого додаючи слѣвце наѣ, наѣмудриѣшиѣ, наѣвраснѣѣшиѣ.

Другий і третій степені імен прилагател'них особливе тих(,) що від слів часових походять (іменсловів)(,) звикле в мові рускѣ через слова, лѣпше, налѣпше, гірше, наггірше виражає се н. п. маліованиѣ, II. ст. лѣпше маліованиѣ, III. ст. налѣпше маліованиѣ, — II. ст. гірше маліованиѣ, III. ст. наггірше маліованиѣ.

Много є імен прилагател'них(,) котрі не форемне степенѣ вироблюють н. п.

I. степенъ	II. ст.	III. ст.
добрѣ	лѣпшиѣ	налѣпшиѣ
злиѣ	гіршиѣ	наггіршиѣ
малиѣ	меншиѣ	наѣменшиѣ
великиѣ	біл'шиѣ	наѣбіл'шиѣ
глубокиѣ	глубшиѣ	нагглубшиѣ
високиѣ	вижшиѣ	наѣвижшиѣ
тежкѣ	тежшиѣ	наггтежшиѣ

§. 5. Спадковане імен прилагател'них(,)

	лѣчба повдынча	
1. сп. мудриѣ, а, е,	— іѣшиѣ, а, е,	наѣмудриѣшиѣ, а, е
2. сп. мудрого, оѣ, ого,	— іѣшого, оѣ, ого,	— іѣшого, оѣ, ого,
3. сп. мудрому, оѣ, ому,	— іѣшому, оѣ, ому,	— іѣшому, оѣ, ому,
4. сп. мудрого, у, е,	— іѣшого, у, е,	— іѣшого, у, е,
5. сп. мудраѣ, а, е!	— іѣшиѣ, а, е!	— іѣшаѣ, а, е,
6. сп. мудрим, ою, им,	— іѣшим, ою, им,	— іѣшим, ою, им,
7. сп. в' мудрім, оѣ, им,	— іѣшим, оѣ, им,	— іѣшим, оѣ, им.

лѣчба многа

I. ст.	II. ст.	III. ст.
1. сп. мудрі	— іѣші	наѣмудріѣші
2. сп. мудрих	— іѣших	— іѣших
3. сп. мудрим	— іѣшим	— іѣшим
4. сп. мудрих	— іѣших	— іѣших
5. сп. мудрі!	— іѣші	— іѣші!
6. сп. мудрыми	— іѣшыми	— іѣшыми
7. сп. в' мудрих	— іѣших	— іѣших.

§. 6. Іме прилагател'не з' іміом річи(,) до котрого се прилагає, в' родѣ, лѣчбі і спадку згаджити се мусит. н. п. чорна корова дає біле молоко — чорним волом наѣбіл'ше се наробити можна — чорні ворони лѣтають — з' чорних хмар малиѣ дощ буває.

Роздѣл III.

О імю лѣчбовім або лѣчбовнику.

§. 1. Імена лѣчбові виражають(,) кіл'ко річеѣ або осіб(,) о котрих се мовит. н. п. маю чѣтыри (чѣтыри) воли, дві коровы, трѣ телѣт.

§. 2. Імена лѣчбові є розмаѣті: 1. Грунтові (основател'ні)(,) котрыми рахуємо єден, на, о, два, дві, двоє, трѣ, трѣ, чѣтыри, ро, пет', шість, сѣм, вѣсьм, девѣть і т. д. 2. Порядкові виражають порядок(,) в' котрѣм що по чім наступає н. п. першѣ, другѣ, трѣтѣ, сѣтнѣ, і т. д. 3. Гатункові вилѣчють(,) кіл'ко гатунків є якоѣ річи н. п. двоякиѣ ячмінь, трѣяка вода, чѣтвераке збіже. 4. Неви-

разні, або н'які, що не виражають лynchби н. п. много, мало, кіл'ка, кіл'канаўцеть, кіл'кадесет, сила, тіл'ко.

§. 3. О спадкованю імен лynchбових.

Бден, а, о, также імена лynchб гатункові і порядкові спадкують се так, як імена прилагател'ні (мудриѣ, а, е) — решта так се спадкують :

	муж.	жен'ск.	н'як.	муж. і жен'.	н'як.
1. сп. два	дві	двоє	четыри	четверо	
2. сп. двох	двох	двоѣх	четырох	четверох	
3. сп. двом	двом	двоѣм	четыром	четвером	
4. сп. двох, два	дві	двоє	четырох, ри	четверо	
5. сп. —	—	—	—	—	
6. сп. двома	двіма	двоѣма	четырома	четверома, рою	
7. сп. в' двох	двох	двоѣх	четырох	четверох	

Як два, дві, двоє спадкує се: оба, обі, обое, обидва, обидві, обидвое — три, троє.

1 сп. петь. 2. сп. петіох. 3. сп. петіом. 4. сп. петіох (не жив.) петь. 5. сп. — 6. сп. пет'ма. 7. сп. в' петіох. Так се спадкують(т): шість, сѣм, вѣсѣм, девять аж до ста — як четверо спадкують се: петеро, шестеро, семеро і т. д.

Сто невідмінєє се, але натоміст уживає і відмінєє се: сотко, сотце — а то так, як іме річи н'якого роду, закінчене на о і е: 1. сп. двісте, двіста, дваста. 2. сп. двістох, двох сот. 3. сп. двістом, двом стом. 4. сп. двістох, двіста, е. 5. сп. — 6. сп. двістома, двома стома. 7. сп. в' двістох, двох стох — так се спадкують: триста, чотыриста. 1. сп. петь сот. 2. сп. петіох сот і т. д. іно се петь, шість аж до тысяч відмінєють, а сот се в' кождім спадку докладає. 1. сп. тисеч. 2. сп. тисечи. 3. сп. тисечі. 4. сп. тисечу. 5. сп. — 6. сп. тисечю, ою. 7. сп. в' тисечи. многа лynchба. 1. сп. тисечы. 2. сп. тисечей. 3. сп. тисечом, ам. 4. сп. тисечи. 5. сп. — 6. сп. тисечами, ома. 7. сп. в' тисечох, ах. Кіл'ка спадкує се як два — кіл'канаўцеть, кіл'кадесет, так як петь. — кіл'ко, тіл'ко, много, мало — невідмінєють се, і борше бы до прислѣвцѣв ѣх порахувати выпадало. — Раз має 2. сп. разу, 3. сп. разови, 4. сп. раз, 5. сп. — 6. сп. разом, 7. сп. в' разѣ — многа лynch.: 1. сп. разы, 2. разів, 3. разам, 4. разн, 5. — 6. разамы, 7. в' разях.

Роздѣл IV.

О містоімінню, (заімку).

§. 1. Слово(,) що заступає місце імя (річи, прилагател'ного і лynchбового)(,) zove се в' граматичѣ містоімінне (заміст імене, заіме, заімок).

§. 2. Містоіміння розмаїтє є 1. особыті. 2. державчі (притяжател'ні). 3. указуючі (указател'ні). 4. Питаючі. 5. відносител'ні. 6. непевні. 7. Возвратител'ниѣ себе.

§. 3. Заімки особыті є тіѣ, що місце особы заступають і катры є особы I-ша (,) котра мовит (,) II-га (,) до котроѣ се мовит (,) і 3-га(,) о котроѣ се мовит; так є тры особытих заімків — за першу особу я, за другу т и, за третю в ѣн, она, оно, в' многѣ лynchбі 1. мы. 2. вы. 3. оны.

Державчі заїмки(,) що власність признають — мѡѳъ, моя, мое — твоѳъ, я, є — своѳъ, своя, свое — наш, наша, е — ваш, а, е, іх.

Указательні(,) котрыми показуємо — тоѳъ, тая, тое, тамтоѳъ, тамта(я), тамто(є), — тот, тота, того, — тамтот, а, о — сесь (сеѳъ), сесе (сеса), сесе, — вѡн, она, оно, сам, сама, о.

Питаючі(,) котрыми се питаємо — хто? що? якыѳъ, а, е? чыѳъ, я, є? котроѳъ, а, е?

Відносительні, котрі учынок або прыміот до передноѳъ річи або особы відносет — в' рускоѳъ мові є два такых — що і котрыѳъ, а, е, н. п. конь(,) що се пасе, захорував ми був вчера.

Непевні (неозначені)(,) котрі нѣц певного не виражают: нѣхто, нѣц, хтокол'век, щокол'век, хтобудь, щобудь, нѣчыѳъ, я, є, кождыѳъ а, е, — жаден, а, е, — такыѳъ, а, е, — сякыѳъ, а, е, — овакыѳъ, а, е, — еднакыѳъ, а, е, — еднаковыѳъ, а, е, — веѳлякыѳъ, а, е, — еншыѳъ, а, е, — енакшыѳъ, а, е, — хтось, щось.

§. 4. Спадкован'є заїмкѡв.

I. Особыті

лычба псединча.

I. о.

1. сп. я
2. сп. мене
3. сп. минѳъ, мы
4. сп. мене, мѡ
5. сп. я!
6. сп. мною
7. сп. в' минѳъ, во минѳъ

II. о.

- ти
- тебе
- тобі, ты
- тебе, те
- ти!
- тобою
- в' тобі

III. о.

- вѡн, она, оно
- его, еѳъ, его
- ему, му, ѳѳъ, ему, му
- его, го, ю, го
-
- ным, нею, ным
- нѳм, нѳѳъ, нѳм

многа лычба

1. сп. мы
2. сп. нас
3. сп. нам
4. сп. нас
5. сп. мы!
6. сп. нами
7. сп. в' нас

вы

- вас
- вам
- вас
- вы!
- вами
- вас

- оны
- іх, ных
- ім, ным
- іх
- оны!
- нымн
- ных

II. Державчі

лычба пседынча

1. сп. мѡѳъ
2. сп. моего, моего
3. сп. моему, моему
4. сп. моего, моего (мѡѳъ)
5. сп. мѡѳъ!
6. сп. моім
7. сп. в' моѳм

- моя
- моеѳъ, моѳѳъ(!)
- моѳѳъ
- мою
- моя!
- моєю, моеѳ
- моѳѳъ

- мое
- мого, моего
- моему, моему
- мое
- мое!
- моім
- моѳм

лычба многа

1. сп. моѳъ. 2. сп. моѳх. 3. сп. моѳм. 4. сп. моѳх, моѳъ. 5. сп. моѳъ!
6. сп. моѳмы. 7. сп. в' моѳх. — так се спадкуют: твоѳъ, тво я, є —

свѣѣ, я, е, — як слова прилагател'ні спадкуют се: наш, а, е, ваш, а, е.

III. Указател'ні лычба поед.

1. сп. тоў	тая	тоє
2. сп. того	тоѣ	того
3. сп. тому	тоѣ	тому
4. сп. того, тоў	тую, ту	тоє
5. сп. —	—	—
6. сп. тим	тою	тим
7. сп. в' тім	тоѣ	тім

лычба многа 1. сп. тіѣ. 2. сп. тих. 3. сп. тим. 4. сп. тих, тіѣ, 5. сп. тіѣ. 6. сп. тыми. 7. сп. в' тях — так се спадкуют: тамтоў, тамта, тамтоє, о і тот, а, о. лычба поед.

1. сп. сеў, сесь	сесе, сеся	сесе, сє
2. сп. сего	сеѣ	сего
3. сп. сему	сесѣў, сѣў	сему
4. сп. сего, сеў	сесю, сю	сесе, сє
5. сп. —	—	—
6. сп. сым	сею, сев	сым
7. сп. в' сѣм	в' сѣў, сесѣй	сѣм

лычба многа 1. сп. сесѣ, сѣ. 2. сп. сых. 3. сп. сым. 4. сп. сых, сесѣ. 5. сп. — 6. сп. сыми. 7. сп. в' сых.

лычба поед.

лычба многа

1. сп. вѣн	она	оно	оны
2. сп. него	неѣ	него	ных, іх
3. сп. нему	нѣў	нему	ным, ім
4. сп. него	ню	оно	ных
5. сп. —	—	—	—
6. сп. ным	нею	ным	ными
7. сп. в' нѣм	нѣў	нѣм	ных

сам, а, о, — так се спадкуют як слова прилагател'ні.

IV. Питаючі. лычба поед.

1. сп. хто?	що?	чѣў	чѣя	чѣе?
2. сп. кого?	чого?	чѣіѣго	чѣіѣѣ	чѣіѣѣго
3. сп. кому?	чому?	чѣіѣому	чѣіѣў	чѣіѣѣму
4. сп. кого?	що?	чѣіѣого, чѣў	чѣіѣю	чѣіѣе
5. сп. хто!	що?	чѣў	чѣя	чѣіѣе
6. сп. ким?	чим?	чѣіѣым	чѣіѣіѣѣ, чѣіѣіѣю	чѣіѣіѣѣм
7. сп. в' кѣм?	чим?	чѣіѣым	чѣіѣў	чѣіѣіѣѣм?

Хто і що немає многоѣ лычбы — чѣў має в' многоѣ лычбы 1. сп. чѣіѣ. 2. сп. чѣіѣх. 3. сп. чѣіѣм. 4. сп. чѣіѣх, чѣіѣ. 5. сп. чѣіѣ. 6. сп. чѣіѣмы. 7. сп. в' чѣіѣх. Яки ѣў, а, е? і котрыў (ѣў) а е? так се спадкуют як імена прилагател'ні.

V. Відносѣтел'ні. Котрыў (ѣў), а, е — так се спадкуют як іме прилагател'не мудрыў, а, е. Що так іде — 1. сп. що. 2. сп. щого. 3. сп. щому. 4. сп. щого. 5. сп. що! 6. сп. що ным. 7. сп. в' що нѣм.

VI. (Непевні) неозначені — нѣхто і нѣц або нѣщо так се спадкують як хто і що? — нѣчиѣ, я, е іде так як питаючиѣ, ниѣ, я, е? — В' заїмках хтокол'век, щокол'век, хтобудь, щобудь, хтось, щось, іно хто і що відмінеюте: когокол'век(,) комукол'век і т. д. когось, комусь і т. д. решта неозначених: кождиѣ, а, е, жаден, такиѣ, сякиѣ, овакиѣ, всѣлякиѣ, внишиѣ, внакишиѣ, а, е відмінююте так як імена прилагател'ні.

VII. Возвратител'ниѣ себе, котрим учинок на себе обертаєм(,) 1. сп. — 2. сп. себе се. 3. сп. собі, си. 4. сп. себе, се. 5. сп. — 6. сп. собою. 7. сп. в' собі.

Роздѣл V.

О словах часовых.

§. 1. Слово часове є тоѣ вираз(,) що виражає(,) що се дѣя, і час(,) в' котрим се що дѣє н. п. кухарка варит обід — тоє слово варит виражає ту(,) що се дѣє і коли се дѣє (час).

§. 2. Час(,) в' котрим се що дѣє(,) троякиѣ є. 1. теперішниѣ, виражає(,) же се тепер що дѣє. 3. перешлиѣ або минушиѣ, если виражає(,) же тоє(,) що се дѣє(,) вже переѣшло, минуло. 3. будучиѣ виражає(,) же се що дѣяти буде.

§. 3. Особи(,) котрі в' часѣ що дѣют(,) сут три(,) перша я, друга ти, трета вѣн, она, оно — в' многѣх личбі мы, вы, они.

§. 4. Тіѣ особи можуть бутн, або мужескі, або жен'скі, або нѣякі (мужеского, жен'ского, нѣякого роду) н. п. я ішов, ти ішла, оно ішло.

§. 5. Слово се відмінеє подлуг розмаѣтих способів (наклонениѣ) — таєих способів або наклонениѣ є три. 1. способ означениѣ (наклонение изъявитель'ное)(,) если особи їх(,) личба і час означені є н. п. мы пашемо, они ходыли. 2. способ неозначениѣ, если анѣ особ, анѣ їх личби пізнати неможна, н. п. писати, писавши, пишучи, читати, нѣхто ту незнає(,) хто пише, читає, і чи єден чи много. 3. способ розказуючиѣ (повелитель'ное)(,) если розказ виражає н. п. сѣдаѣ, пиши, читаѣ.

Увага. Способ звезуючиѣ (сослагатель'ное) в' нѣмецкѣм языку уживаниѣ, в' рускѣм через способ означениѣ се виражає додаючи слова спѣўні: бим(,) бись, би, аби, коби н. п. ябѣм му дав волів, кобѣм самому непотрѣбно.

Кромі тих способів є ще в' словах причастіє (імеслѣв). Причастіє виробеє се зо слѣв з' І-шоѣ особи личби поєд. додаючи в' часѣ теперішнѣм складу чиѣ, ча, че — а в' перешлѣм шиѣ, ша, е — в' сострадател'нѣм ниѣ, на, не — н. п. пишу є І-а особа часу тепер. додавши чиѣ, ча, че, буде причастіє часу тепер. пишучиѣ, ча, че, — в' перешлѣм часѣ має я писав — додавши до того шиѣ, ша, ше буде причастіє: писавшиѣ, а, е, — від способу неозначеного писати відкинувши ти, додає се складу ниѣ, на, не і буде причастіє сострадател'не — писаниѣ, а е, (іме прилагател'не).

§. 6. Слово часувати значит уміти го закінчувати подлуг тих розмаѣтих способів, часів, особ, родів і личб.

§. 7. Рѣжні є слова часові 1. слово чинне, дѣѣствител'не, виражає(,) же особа або річ щось робит (дѣє) н. п. пишу, кѣнь тѣгне,

вёл пасе. 2. слово сострадательне, виражае(,) же една річ від другої щось стражде (герит) доброго або злого, н. п. бувим ган'блениѣ від матери — сестра була люблена. — Слѡв сострадательних особливих нема в' рускѡѣ мові, іно се зо слѡв чинних переробюют. 3. слова нѣякі, виражают іно(,) же річ яка є, або єѣ стан, приміют, н. п. білѣе, чорнѣе дерево, тїѣ немогут се перемінети в' сострадательні. 4. слово заїмкове, чинность на самого дѣючого обертає (возвращає) н. п. бою се, хвалю се. 5. слово безособи єте, іно в' третѡѣ особи се уживає н. п. днѣе, свитає, темнѣе, гримит. 6. слово посилкове бути енші слова послілкує н. п. буду видѣти.

§. 8. Слова часові сут несовершенні(,) если виражают чинность не зовсім іще докѡнчену н. п. читавим книжку, писавим лист — другі є совершенні, котрі чинность зо всім закѡнчену виражают, н. п. перечитавим кнѣжку, написавим лист — часом сут єденственні(,) если виражают(,) же се іно раз єдин що стало н. п. ував (! ував) з'коне, встав рано — або виражают(,) же се що часто дѣяло н. п. вставав рано, падав з'коне.

§. 9. Часоване слова послілкового бут и. 1. Способ означенїѣ — час тепершнїѣ, лычба поєд. 1. о. я є (єт). 2. о. ты є, 3. о. вѡн є, она є, оно є (єт), лычба многа: 1. о. мы є. 2. о. вы є. 3. о. оны є (єт).

Час перешлїѣ. л. п.

1. о. муж. бувим	жен'.	булам	нѣяк.	булом
2. о. „	бувись	„	булась	„
3. о. „	був	„	була	„
			лыч. многа.	
1. о. булысмо	2. о. булысте	3. о. булы.		

Час будущїѣ. лыч. поєд.

1. о. буду	2. о. будеш	3. о. буде
	лычба многа	
1. о. будемо (будем)	2. о. будете	3. о. будут.

Способ неозначенїѣ, час тепер. бутї, будучї, час переш. бувши, часе будущї. будущї.

Способ розказуючїѣ, лыч. поє. 1. о. нехаѣ буду. 2. о. будь. 3. о. нехаѣ буде, лычба многа: 1. о. (нехаѣ будемо), (буд'мо). 2. о. буд'те. 3. о. нехаѣ будут.

Причастїє (їмєслѡв) ч. т. (сыѣ, суцѣѣ) іно в' славен'сїем язѣку се уживає — будучїѣ, а, є, час переш. бувшиѣ, а, є, час будущїѣ, — будущїѣ, а, є.

§. 10. Часоване слѡв несовершенних.

Слова несовершенні подлуг трѡх форм часуют се. До I. Форми належат слова, котрі у ію часу тепереш. першоѣ особи лычб. поєд. в' способі неозначенїѡм на ти неремнїюют — належат ту по наѣблшоѣ части закѡнченї на аю, ію, ыю, єю, ію, бу, ду, ну, зу, су, ту, также єднокладовї на ру перемінюют у на ти а перед р прив'маюут є н. п. жру, жергя — прѣ, перти — тру, терти — мру, мерти. прыклад: маю, мати, даю, дати — мыю, мыти — рыю, рыти — л'лею, л'лети — ум'ю, ум'ти — с'мію, с'міти — тл'ю, тл'ти — гребѣ, гребеты — кладѣ, класти — кленѣ, клєсти — плїну, плїсти

або плити — везу, взети — несу, нести — плету, плести. Увага. Закбнчені на ну, ду, ту перемінеют н, д і т. на с.

До П. Форми належат(,) котрі у і ю часу теперішного I. особи лych. поед. в' способі неозначенім на вати перемінеют — ту належат всѣ закбнчені на ую і юю н. н. купую, купувати, ган'цюю, ган'цювати.

До III. Форми належат слова, котрі у і ю часу теперіш. I. о. лич. поед. в' способі неозначенім на ыти, ыти, іти і ъти перемінеют — ту належат по наѣббл'шоѣ части закбнчені на ею, ою, жу, ру, чу, шу, шу, бю, вю, аю, лю, мю, ню, кю, н. п. клею, ъти — пою, поѣти — ржу, ржыти — лежу, лежыти — горю, (у) горіти — куру, рыти — рўчу, ыти — мўчу, ыти — страшу, ыти — троцу, ыти — бю, бити — вю, выти — слезю, ыти — молю, лити — ломю, ыти — гоною, ыти — ню, пыти — кю, кныти.

Увага. Закбнчені на жу, если перед ж мают д(,) в' дал'шбм часованою викидают ж н. п. суджу, судиш, судити — роджу, родиш, родити — закбнчені на шу, перемінеют по наѣббл'шоѣ части ш на с; а закбнчені на щу, щ, на ст, н. п. ношу, носиш, носати — пощу, постыш, постити, ч на т, н. п. кручу, крутыти. В' I. і III. Форми много неформне се часуют, котрых спыє при кбнци се положат.

§. 11. Прыклады часована подлуг трох форм.

I. Ф. П. Ф. III. Ф.

I. Способ означеніѣ.

Час теперішнѣ — лychба поздыча

1. о. маю	кукую	лежу
2. о. маєш	кукуеш	лежыш
3. о. маю	кукує	лежыт
	лychба многа	

1. о. маємо (маєм)	кукуємо, ем	лежымо
2. о. маєте	кукуєте	лежыте
3. о. мают	кукуют	лежат

Час перешлѣ — лychба поедыча

1. о.	{ муж. мавим(,) я мав купувавим, (ав)	лежывим, я ив
	{ жен'. малам „ мала купувалам, (ла)	лежылам, ла
	{ нѣяк. малом „ мало купувалом, (ло)	лежылом, ло
2. о.	{ муж. мавись, ты мав купувавись, (ав)	лежывись, ив
	{ жен'. малась „ ла купувалась, (ла)	лежылась, ла
	{ нѣяк. малось „ ло купувалось, (ло)	лежылось, ло
3. о.	{ муж. (вбн) мав купував	лежыв
	{ жен'. (она) мала купувала	лежыла
	{ нѣяк. (оно) мало купувало	лежыло

Час будучнѣ — лychба поед.

1. о. буду	{ мати	}	купувати	}	лежыти
	{ анати				
2. о. будеш	{ або	}	або	}	або
	{ мав				
3. о. буде	{ знав, ла, ло	}	купував, ла, ло	}	лежыв, ла, ло.
	{ анав, лав, лав, лав				

Лычба многа

1. о. будемо	{ мати знати або мали знали	} купувати } або } купували	} лежыти } або } лежыли
2. о. будете			
3. о. будут			

2. Спосіб неозначенив.

час теп.	мати знати	купувати	лежыти
"	маючи знаючи	купуючи	лежычи
час пер.	мавши знавши	купувавши	лежывши

3. Спосіб розказуючыв. лычба поед.

1. о.	мав		
2. о.	знав	купув	лежы
3. о.	неха в знав	нав купув	неха в лежыт
1. о.	мавмо	купувмо	лежым
2. о.	мавте	купувте	лежыт
3. о.	неха в мают	купуют	лежат

Причастив. час тепер. лычба поед.
 маючыв, а, е, купуючыв, а, е, лежычыв, а, е,
 так се спадкуют як імена прилагател'ні.

Час переш.

мавшыв, а, е, купувавшыв, а, е лежывшыв, а, е,
 дуже рідко се ужывае — натоміст ужывае се часто причастив со-
 страдател'не, або іме часове прилагател'не — знаныв, а, е, — ку-
 пованыв, а, е, — лежыныв, а, е, від того то причастив сострада-
 тел'ного всв часы сострада-
 тел'ноф формы се виробкут, додаючи часы
 слова посліжкового буті.

Час тепер.

знаныв, а, е, е купованыв, а, е, в лежыныв, а, е, в

Час переш.

знаныв, а, е	був	"	був	"	був
"	була	"	була	"	була
"	було	"	було	"	було

Час будущ.

знаныв, а, е	буду	"	буду	"	буду
"	будеш	"	будеш	"	будеш
"	буде	"	буде	"	буде

Спосіб неознач. бути знаныв, купованыв, лежыныв

спосіб розказ. 2. о. буд'. " " " " і т. д.
 3. о. неха в буде " " " "

§. 12. Часоване слів совершенних дѣе се по наўбѣлшоў части подлуг форм слів совершенних, особливе тых слів совершенних(,) котрі зо слів несовершенних через додаток прислѣвцѣвъ повстают — решта слів совершенних ідут подлуг IV. форми собі властивоѣ — до тоѣ IV форми належат всѣ слова заков'чені в' будущім часѣ на ну, а в' неозначенѣм способі ти приўмаючі н. п. плюну, плюнути — труну, трунути — крыгну, крыгнути — махну, махнути — кыну, кынути і т. д. Слова совершенні немают часу теперішнього. Прыклады часованя слів совершенних.

I. Ф.

Час перешлиў. лычба повд.

1. о. накрывим, лам, ом
2. о. накрывись, лась, лось
3. о. накрыв, ла, ло

II. Ф.

- перетан'цювавим, лам, лом
перетан'цювавись, лась, лось
перетан'цював, ла, ло

лычба многа

1. о. накрылисмо
2. о. накрылисте
3. о. накрыли

- перетан'цювалисмо
перетан'цювалисте
перетан'цювали.

Час будущиў. лычба повд.

1. о. накрью
2. о. накрывш
3. о. накрыве

- перетан'цюю
перетан'цюеш
перетан'цює і т. д.

як крью і тан'цюю, во всѣх решта

способах і часах се відмінюют.

III. Ф.

Час перешлиў. лычба повд.

1. о. відлежывим, лам, лом
2. о. відлежывись, лась, лось
3. о. відлежыв, ла, ло

- плюнувим, лам, лом
плюнувись, лась, лось
плюнув, ла, ло.

лычба многа

1. о. відлежылисмо
2. о. відлежылисте
3. о. відлежыли

- плюнулисмо
плюнулисте
плюнули.

Час будущ. лычба повд.

- відлежу, иш, ит.
лыч. мно. відлежимо, ите, ат

- плюну, неш, не
плюнемо, нете, нут

Час тепер.

- Способ неознач. відлежыти
відлежычи

плюнути

Час переш. відлежывши

плюнувши

- Способ розка- 1. о. нехаў відлежу
зуючиў] 2. о. відлеж
3. о. нехаў відлежат

- плюну
плюнь
плюне

- многа лычба 1. о. відлежмо
2. о. відлежит
3. о. нехаў відлежат

- плюн'мо
плюн'те
плюнут.

Прычастіє. відлежывшиў, а, е
відлежыниў, а, е

плюнувшиў, а, е
плюнениў, а, е.

§. 13. Часованє слѡв заїмкових двѣ се подлуг тых виложених форм додаючи в' кождім часѣ і способі слѡвце се, н. п. граю се, граеш се, грає се, граємо се, граете се, грают се, час пер. гравим се, гравис се і т. д. час буд. буду се грати, будеш се грати і т. д.

§. 14. Слова безособысті(,) котрих дуже мало в' рускѡѣ мові є, легко часувати подлуг виложених форм, н. п. двѣ, — час пер. двѣло, час буд. буде двѣти(,) способѡ неознач. двѣти і т. д.

§. 15. Крімє тых слѡв, що се подлуг више положених форм часуєт, много є в' рускѡѣ мові слѡв неформних особлыве в' закінченях I-шоѣ і III-тоѣ форми (в' II-гоѣ формі нема слѡв неформних). — Спыс ѣх ту се кладе:

беру, брати
бору, бороти
біжу, бігчи
веду, вести, вів
возму, взєти (соверш.)
вежу, вєзати
вю, (звиваю) вити
вію, віяти
гну, гнути
горну, горнути
дѣю, дѣяти
жду, ждати
жену, гнати
жну, жити (жати)
зову, зву, звати
колю, колоти
клену, клєсти
кажу, казати
кладу, класти, клав
краду, красти, крав
краю, краяти
кую, ковати
маію (маієм), маѣти
мелю, молоти
мекну, мєкнати
мокну, мєкнати
могу, можу, могчи
мну, мети
надѣю, надѣяти, (вати)
ору, орати
перу, прати
підѡѣму, здоѡѣму, піднєти,
зднєти (соверш.)
печу, печи
плáчу, плáкати

плачú, платити
плину, плыти, плысти
плещу, плєскати
плящу, пляскати
пну (ти), пнути, пєти
пору, пороти
полю, полоти
приду, присти
рву, рвати
реку, рєчи
росту, рости
свищу, свистати
сєду, сѣсти, (соверш.)
(сѣдаю, формне є)
сыю, сыпати
скачу, скакати
скреготчу, скреготати
скрепчу, скрептати
слину, слинути
спю, спати
стану, стати (соверш.)
стерегу, стережу, стерегчи
стою, стояти
стружу, стругати
сучу, сукати
сѣю, сѣяти
сѣчу, сѣчи
тну, т'єти
цвыту, цвысти
чєшу, чєсати
щю, щєти
ѣм, ѣсти
ѣду, ѣхати
ѣду, (їду), ѣти, (їти).

§. 16. Слова часові нашѡѣ мови стосуют се до особи, єю (! єѣ) роду і лычи, н. п. вѡн пыше, я ѣду, она ѣхала, ты ходыш, телє ска-

вало, люде говорат — іно тогды(,) коли едно слово до імя збіорового, або до кіл'кох особ се стгає, не стосує се до лычби, але в' мно-гōѣ лычбі се владе. Пан'ство приѣхали — брат і сестра ѣдут до церкви.

Часть (Чаѣка) II.

О частех мови невідмінючих се.

Роздѣл I. О предімеку (предлозѣ).

§. 1. Предімки звикле стоят перед іміом — і виражают сто-сунок едноѣ річи до других н. п. до дому ѣшов.

§. 2. Предімок нѣколи се сам невідмінєє, але відмінєє імена (річи, прилагател'ні і лычбові) і заімки, перед котрыми стоѣт — і так: 1. на другаѣ спадок перемінеют се імена і заімки через пред-імки без, до, для, коло, кромі, (крōм)(,) від, місто (заміст)(,) опрїч, протів, протівко, напротів, н. п. без него до церкви для набожен'ства коло школи ѣшов; 2. на 3-тиѣ спадок через пред-імоє к', ко, н. п. приѣшов к' вишѣ, аби з' ним ѣти до міста; 3. на 4-тиѣ спадок через н. п. через колоду перескочив.

§. 3. Денекотрі предімки подлуг розмаѣтнх питањь рōжно пе-ремінеют, і так: а) за перемінеє або в' 4-тиѣ або в' 6-тиѣ спадок, питаючи за що? за кого? коли? має 4-тиѣ спадок н. п. заплаты за роботу — за годыну приѣдеш — а питаючи за ким? за чим? має 6-тиѣ спадок н. п. ѣшов за мною; б) з', зо має 2-тиѣ спадок на птанє відки? н. п. выѣшов з' дому — а на птанє з' ким? має 6-тиѣ спадок н. п. выѣшов з' кумом; в) над, меже, під, перед, або на 4-тиѣ або на 6 тиѣ перемінеют, н. п. нема понад мене — надо мною высит — під дуба ѣти — під дубом стояти — перед нас поставлено — перед нами стоѣт; г) на, о, по, в', во, у на 4-тиѣ або на 7-миѣ спадок, н. п. ѣду на гору, на горі стою — о поле пішле, о вовку помовка — по воду ѣде, по водѣ пливає, пу-стєв в' шкоду, в' шкодѣ було.

Роздѣл II. О прислōвци (нарѣчию).

§. 1. Прислōвце звикле при словах часових стоѣт, і виражає час, місце і способ(,) в' яким се що дѣє, н. п. ту, там, ось, осьде, он-де, тутки, тамечки, відси, відтамти, звідтам — виражают місце — нынѣ, завтра, вчера, оногди, все, завсѣди, нѣди, нѣколи, вечер, ра-но — виражают час — добре, красно, зле, швидко, хутко і т. д. виражают способ(,) в' яким се що дѣє.

Євшыми се пытаємо н. п. як? коли? де? на що? про що? за що? — вишыми заперечнемо, н. п. не — нѣт — нѣди — нѣколи.

§. 2. Прислōвця є первен'ственні, же від жадного слова непо-ходить, н. п. ту, там, де, що — або походячі і зложені, н. п. тутки, тамки, ос'де, прощо, декол'век, якокол'век, дебудь, щобудь і т. д. наѣбід'ше прислōвцѣв походит від імен прилагател'них, н. п. зле, добре, красно, швидко, мило — від, злыѣ, добрыѣ, красныѣ, швид-кыѣ, милыѣ.

§. 3. Як слова прилагател'ні, так від них походячі прислōвця могут се стопнювати н. п. зле, гірше, наѣгірше — добре, лѣпше,

наїльїше. Прислѡвця стоять і при іменах прилагател'них, н. п. не-краснїѣ, дуже добрїѣ.

Роздѣл III. О спѡўнику (союзѣ).

§. 1. Спѡўник в вираз, що стегает (звезує) не іно слова, але і цѣли мысли меже собою, н. п. я і вѡн ходылисмо в' дорогу. Хоць-не просив, преце му дали.

§. 2. Розмаїтї в спѡўниенї — єднї потверджають, н. п. і, та к, та к же — другї заперечуют, нѣ, анѣ — третї причыну приводет бо (коли), же, бн, аби, коби — в і такі(.) по котрих варунок на-ступає, н. п. если, хїбаби.

Роздѣл IV. О викрыкнику.

§. 1. Викрыкник в коротек'ке слово, виражає радѡсть, жалѣ, гнѣв або роспач, н. п. га! ну! ах! фе! геѣ!

§. 2. Викрыкники часто се опускають, особлыве если се кого кличе або звивает; і на тоѣ час кладе се іме в' 5-тїм спадку і знак викрыку! н. п. Боже ласкавїѣ! Хлопче! ходї сюда. Ратуѣ нас Гдї!

Д о д а т о к.

О писовни або належитѡм писаню.

§. 1. Кожде слово мови можна написати, але аби го зрозумїти(.) що значить, треба го належыте написати; бо як слово яке недобре вимовлене незрозумїєш, так і але написане трудно зрозумїти.

§. 2. Науку о писаню подѣлїм на 3 питань. 1-ше Де класти великї писмена (на почитку слѡв)? 2-ге Котрыми писменами кожде слово писати? 3-те Де класти знакы писарскї?

§. 3. I. Великї писмена мають се класти: а) на почитку кождою (! кождѡѣ) мови (кождого писма); б) по кропцѣ, в) на почитку кождого риду, если се до складу пише, як в' піснях, коломыѣках і єнших складаних мовах і писмах, н. п.

Чорнї очї як терен(,)

Колиж ми се поберем

або

Пречистая Дѣво мати руского краю,

Як на небї, так на земли тя величаю.

Ти грїшныков тяжкоѣ муки

Через твоѣ забавляєш руки(,)

Недаѣ пропасти.

г) Імена власнї, бога, ангелѡв, светых, людеѣ, мїст, сел, рїв, гѡр і т. д. н. п. Господѣ, Бог, Гаврїїл, С. Петро, Добѡш, Л'вѡв, Бескєднї, Днѣстер, Бистрыце, Почаѣв і т. д.; д) Тытулї, Уриди, годности н. п. Цѣсар, Папа, Метрополїта, Біскуп, Єднорал, Князь, Староста, Парох, Мандатор, Вѡѣт.

В' листях повинно се писати велике писмено на почитку слѡв: Отче! (Тату) Мати! (Мамо) Стрїю! Вую! Пано! Добродѣю! Вел'можнїѣ! Ясне Вел'можнїѣ! Ясне Ос'вѣцєнїѣ! Ваша(,) Єго Еѣцєл'лен'цѣя! Наїяснїѣшїѣ! і т. д.

§. 4. II. Як писати кожде слово? — Наїперше ту правило повинно бути: Пишы так кожде слово(,) як го люде мудрїѣшї (добрѡѣ).

вимови) вимовляють. Добре ту уважити потрібно на тіж писмена(,) що се подобне вимавляють: як а і я — ы, и — ѓ і ѣ — е і є — у і ю.

а пише се там(,) де грубо вимовлети потрібно, н. п. пан, аркан. я там(,) де се м'яко вимавляє (я на початку слів(,) а в' серединѣ), н. п. карыѣ, так, панівѣ, віатѣ.

ы пишы там(,) де грубо і довго вимовляєш і на котроѣ склад голос впадає, н. п. мы, вы, оны, наны, ланы, малыѣ, дурныѣ, — меновите в' словах часових в' розказуючим способі в' 2-гоѣ особі, н. п. іды, пишы, клэды, беры! і т. д.

и пишы там(,) де грубо а коротко вимавляєш, н. п. ти! Госпо-ди! корови, гуся, скрышки, великыѣ, карыѣ, сывыѣ, добрыѣ.

ѓ писати се має в' словах(,) котрі в' передноѣ або послѣдоѣ перемінѣ о мають, н. п. кѓсна, косен — мѓѣ, мого — дѓм, дому — вѓл, вола — кѓнь, коне.

і писати се має там(,) де се тонко нем'яко вимовляє, н. п. і, піди, молоді, чорні, білі.

ѣ повинно се іно там писати(,) де се тонко і м'яко як пол'ске ї вимовляє, н. п. сѣяти, ѣсти, сѣсти, вѣколи, дѣяти, цѣи.

є пишы там(,) де се м'яко (як пол'ске је) вимовляє, е там де твердо, грубо, н. п. Єва, еѣ, сєдѣ, сєй, с'мѣє се, сесе.

Є пишы там, де грубо твердо се вимавляє.

ю де м'яко, н. п. лудит, люди — судит, сюды.

ь пише се по согласних, котрі се м'яко вимовляють, звикле іно на кѓн'цы слів — в' серединѣ м'істо ь пише се над согласною (') ѣрчнк, н. п. кѓнь, с'міх;

ѣ іно в' двоєгласних се писати має, н. п. виѣды! даѣ.

ѵ пише се на початку(,) о на кѓн'цы слів і в' серединѣ.

Согласні писмена подлуг вимови писати належит — а по наѣ-бѓл'шѓѣ части все еднако вимовляють се, іно д, з, л, н, с, т і ц, перед м'якими самогласними я, е, ѣ, ю і перед ь вимовляють се м'яко — перед еншими самогласними, перед согласними і на кѓн'ци слів вимовляють се твердо, н. п. діѣ, дѣѣ — лѣзь, лаз(ь) — мѓль, мул — снїи, панѣ — цап, цап.

§. 5. III. Де класти знаки писарські?

1. Штрих (запятая) (,) кладе се там(,) де читаючи трохи перестати (вїтхнути) потреба — голос невідмінає.

2. Кропка (точка, пункт) (.) значит(,) же мысль една се скѓн'чыла. Голос по нѣѣ ныско се спускає, а читаючи треба наѣдовше перестати.

3. Дві кропки (двоєточіє, два пункти) (:) голос по них трохи се спускає, і менше переставє як по кропцѣ — наѣбїд'ше там се кладе, де має наступити повість, або де чужі приводимо слова, н. п. Добре то мовєт: За мое жито, ще мене быто. — Мовит Христос Спаситель: Молѣт се і неуставаѣте і т. д.

4. Кропка зо штрихом (штрихпункт) (;) кладе се в' половыци кїл'кох мыслиѣѣ, если тая(,) що наступає, означє причину, або виклад яснѣшавѣ передних мыслиѣѣ, н. п. Нам наѣдѣше у природи; Пуца: лѓжка — небо: стрѓп.

5. Знак питаня (?) пише се по запитаню, н. п. чого хочеш? Де їдеш?

6. Знак викрыку (!) кладе се, коли кого кльчем, або в' гнѣві, радости і роспачи.

7. Знак вмѣстительнаѣ () кладе се пишучи мысл' від передних і наступних ріжну, коли тая тамтым перескаджие, н. п. Прошу я тебе (о щом вже тїл'ко разы просыв), не трать дурно часу.

8. О҃зія (') штрих кладе се над тою самогласною(,) на котру голос впадає.

9. (") Два пункта або і над о кладе се там(,) де се о як і вимовлети повинно, н. п. дѣм (того знаку в' славен'ских книгах нема).

10. (') Ърчик, кладе се в' середынѣ особливе над тыми согласными(,) котрі се мехко вимавлети мают, хоць за ними жадне мехке самогласне не стоїт, але в' стоятиби повинно.

11. (') іорчик, в' славен'скім часто уживане заміст ъ(,) котре се особливе на кбнци слѣв по твердых согласних писати звыкло — в' рускѣм языку іно в' предїмках в', к', з' і с' уживаѣ, н. п. привѣшов к' минѣ в' шапцѣ.

12. (") знак тоѣ іно над ѣ в' двоегласних се кладе, а в' славен'скім над й.

13. Знак роздѣленія (—) або (=) кладе се на кѣн'ци ряду, если се цѣле слово в' тїм рядѣ помїстити неможе і якась паўка того слова до другого ряду се переносит. Уживаючи знаку роздѣленія уважити потреба, аби го меже складами а не в' середынѣ складу класти, н. п. хвалите Госпо-да — положеныѣ ту знак роздѣленія меже складами, спо і да — злеби було писати Госп-ода в' середынѣ складу спо.

Увага. В' славен'ских книжках іще кїл'ка енших знаків уживає се — з' меже тих (") титла і (") словотитла для скороченя слѣв над словами уживанї, і в' руских книжках запровадженї зістали. Титла уживає се наѣбіл'ше місто самогласних писем а, е і о, н. п. Црѣ, заміст Царѣ. Б҃га, заміст Бога. Оцѣ, заміст Отецѣ. Слово титла кладе се заміст о з' денекотрими согласними, меновите з' д, р, с, т, м, н, п, н. п. Хрѣ, заміст Христос. — Б҃ца, заміст Богородица і т. д.

Конец.

16. Просьба львівської консисторії до губернії о затвердження Вагилевичевої граматики з 1846 р. на шкільний підручник.

Unter den größten Hindernissen der Einführung und der Regelung des Schulunterrichtes ist der Abgang an Schulbüchern. Um diesem abzuhelfen(,) hat das Consistorium noch im Jahre 1844. an sämtliche S. D. Aufsichten den Aufruf erlassen Übersetzungen und Ausarbeitungen der sämtlichen vorgeschriebenen Schulbücher zu liefern.

Von den eingelangten Ausarbeitungen ist die vom Johann Wagilewicz verfaßte im Anschluße ./. mitfolgende Grammatik der ruthenischen Sprache für die unteren Klassen der Volksschulen geeignet befunden.

Eine hohe k. Landesstelle wird gebethen:

- a) diese Grammatik als Schulbuch für die unteren Klassen der Volksschulen vorzuschreiben,
- b) die Indrucklegung derselben möglichst bald einzuleiten, und
- c) dem Johann Wagilewicz für die Ausarbeitung derselben eine Remunerazion von 100 Fl. Cm. gnädigst anzuweisen.

17. Перемиська консисторія переслала губернії рецензію граматики Вагилевича.

Hochlöbliches k. k. Landes-Gubernium!

Die mit hohem k. k. Gubern. Erlaße vom 21. Junij l. J. Z. 41098 im rückgeschlossenen Manuscripte dem Consistorium zur Begutachtung zugestellte ruthenische Grammatik des Johann Wagilewicz ist, was das System und die innere Anordnung anbelangt, gut, und recht anwendbar, nur die Sprache dieser Grammatik scheint nicht überall die rein ruthenische zu seyn, denn bald ist sie durchwebt mit dem Kirchenslavischen, bald geht sie ins russische über — wie es die in der ruthenischen Sprache beiliegenden Bemerkungen darthun.

Wollte der Author nach diesen Bemerkungen die Korrektur vornehmen, so wäre sein Werkchen eine auch der Sprache nach eine gelungene, dem jetzigen Bedürfnisse einstweilen entsprechende Grammatik.

Geruhe demnach Ein hohes k. k. Landes-Gubernium das obererwähnte Manuscript alsdann bald möglichst in Druck legen zu lassen und die Einführung dieses Elementarbuches schon im angehenden Schuljahre gnädigst besorgen zu wollen. Przemysl am 22 Julij 1848. Sielecki, Diöz. Adiutor.

18. Рецензія Витошинського граматики Вагилевича.

Коротки уваги надъ рукописею: Начал'ныя правила малорусской Граматики.

Системъ и порядокъ той граматики есть добрый и належитый. Мова той граматики не есть мова, якою у насъ просвѣщенный Русины говорятъ, мова чисто-русска, ино есть переплѣтана церковною и росейскою; такъ на стор. 2 читаемо: „Буквы малорусскія всегда постоянно произносятся“ по русски мовится: „все стало (непремѣнно) вымавляются“. На сторонѣ 29 стоитъ: „Замѣчается время настоящее“ — Русинъ повѣсть: Уважаеся часъ теперѣшній; и проч.

Кромѣ того еще и наступующїи уваги учинити маемо:

На сторонѣ 1 стоитъ „гласн(а)я Selbstlaut“ коли напротивъ во всѣхъ грамматикахъ Selbstlaut „самогласная“ зовеся.

На сторонѣ 5 що до рода именъ существител'ныхъ говоритъ авторъ, що того учить употребленіе. На щожже намъ утѣкаться до употребленія, коли Русины въ той рѣчи такъ ясны и простыя правила мають, якими, не знаемо, чи кто иный похвалится. Для того повѣдаемо: „Въ языкѣ рускомъ мужеского рода суть всѣ имена существител'ныя законченны на ѣ и ѣ; на пр. столъ, евоѣ, рѣй, улей. Жен'ского рода законченны на а, я и ѣ; на пр.квладъ: книж-

Da diese Grammatik zum Gebrauche sämtlicher ruthenischen Volksschulen dienen soll, so hat man sich veranlaßt gefunden, dieselbe vorläufig der Begutachtung des Przemysler g. k. Consistoriums zu unterziehen.

Aus dem im Anschluße mitfolgenden Berichte des Przemysler Consistoriums, wolle Euere Excellenz entnehmen, daß dieses Consistorium mit der fräglichem Grammatik(,) was das System und die innere Anordnung betrifft(,) einverstanden ist, und nur den Umstand erhebt, daß die Sprache derselben nicht überall rein ruthenisch sei, und bald mit dem Kirchenslavischen durchwebt ist, bald ins russische übergeht.

Ich nehme mir daher die Freiheit diese Grammatik Euerer Excellenz zur gefälligen Einsichtsnahme mit dem Ersuchen zu übermachen, dieselbe nach dero Ermessen dem Verfasser zur Berichtigung zustellen lassen, oder wie sonst darüber verfügen, und das Ergebnis baldmöglichst anher bekannt geben zu wollen.

Empfangen Euere Excellenz den Ausdruck der ausgezeichneten Hochachtung(,) mit der ich die Ehre habe zu sein, Euerer Excellenz gehorsamer Diener Gołuchowski. Lemberg am 1-t August 1848.

20. Рецензія Антона Петрушевича граматики Вагилевича.

X. Wagilewicz napisał swoje Начальныя правила малоруской Грамматики, językiem czysto ruskim już podług grammatykalnych prawideł wykształconym i obrobionym, że tak powiem, językiem książkowym. X. Witoszynskiemu podobalo się nazwać ten język mieszaniną mowy cerk(і)ewnej z rossyjską, z tém twierdzeniem, że to nie jest ten język, którym nasi oswiecenі Rusini mówią. (?) — W rozkładzie i ułożeniu swojej gramatyki miał X. Wagilewicz na oku uczone dzieła gramatyczne Greca i Wostokowa(,) najslawniejszych lingwistów Wielko-ruskich. W theory s ł o w a odchodzi on nieco od nich, idąc po części za Dobrowskim (Institutiones ling. slav.) w układaniu prawideł tej części gramatyki. Wreszcie X. Wag. nasladując mniej więcej wspomnianych filologów w budowie swej gramatyki, nie czyni przeto językowi małoruskiemu, jednemu z największych narzeczy mowy ruskiej(,) zadnego ublżenia ani krzywdy, ale oddaje dokładnie wszystkie temu narzeczy właściwe odznaki i pojawy grammatykalne, które go znowu od narzeczа niemniej liczniejszego Moskiewskiego, tak dobitnie odcechowują. Przy tak wielkiej rozmaiłości podnarzeczy języka Małoruskiego i różnej wymowie, starał się ze wszech miar X. Wag. co do jego pisowni (orthografii) o jednostajność i pojedynczość takowej, największych jej zaletach: nietworząc nowych liter, nie kreskując takowych bez potrzeby, nie opuszczając z nich żadną, jako by to małowazna. — Co się tyczy podziału deklinacyi, rzeczowników, przymiotników, zaimków... jako też ich spadkowania; co się tyczy s ł o w a(,) jego konjugacyi, czasowań... upojedynczył i związał wyłożył X. Wag. w tém drugim swém dziele podane grammatykalne prawidła, daleko lepiej, jak w pierwszej, obszerniejszej r. 1845 drukiem w mowie polskiej wydanej małoruskiej gramatyce. W ten więc sposob język narodu naszego ujęty w karby prawideł tej nowo napisanej gramatyki, z porządku już czwartej, w naszym kraju wydanej, może być pewnym swego dalszego rozwoju i wydoskonalenia się, już teraz na drodze prawidłowości zastosowanej zupełnie do właściwej jego przyrody. Nakoniec przyjmując wspomnioną gramatykę do szkół narodowych, do użycia powszechnego, zdoła się usunąć z czasem dotychczasowa niejednostajność orthograficzna, i niegrammatykalność języka ruskiego w wychodzących z druku pismach naszym.

W następujących słowach rozbiórę zarzuty czynione X. Wagilewiczowi przez X. Witoszynskiego co do niektórych uchbień grammatykalnych. Tak X. Witoszynskiemu niepodobą się n o m e n k l a t u r a grammatykalna już od wieków na Rusi przyjęta. Jak wiadomo(,) używa już takowej gramatyka słowiensko-grecka wydana we Lwowie 1591.(,) używali jej także Małorusini w swych słowiensko-ruskich gramatykach L. Zyzania 1596.(,) M. Smotryski (1619)(,) Serb Mrazowicz (1794) wydanych. Przyjęta jest ona po czę-

ка, лавка; таблица, воля; злѣсть, мышъ; але слова: день, камень, локоть, огонь, пень, ремень, ячень, суть мужеского рода; наконецъ-середного рода суть всё имена на о, е, и нѣкоторы на я; на пр. ѡкно, шкло; море, лице; имя, теля.

На сторонѣ 7 стоятъ, що „дубъ“ въ 4 падежи мае „дубъ“, а мы твердимъ, що не дубъ, ино „дуба“ на пр. сталь емь дуба, купилъ емь бука, привезъ емь граба — бо въ мовѣ русекѡй въ числѣ единственнѡмъ и дерева до одушевленныхъ належать, а въ числѣ множественнѡмъ скланяются якъ неодушевленные.

На сторонѣ 9 чинить авторъ рѡжницю межѡ одушевленными и неодушевленными живѣ'ского рода, але о тѡй рѡжници жадеять иный грамматикъ не знае, бо четвертый падежь чис. множ. рѡвнаеся все первому, на пр. идутъ невѣсты, видѣль есь невѣсты, а не невѣсть, якъ авторъ хоче; пасутся коровы, купилъ емь коровы, не коровь.

На сторонѣ 11. имя въ другѡмъ падежи числа единств. мае имени, не имена.

На сторонѣ 16. Имена прилагател'ныи для всѣхъ трѡхъ родѡвъ скланяются въ числѣ множественнѡмъ еднако и Руссины рѡжниць тои не знаютъ, якои авторъ wymagaе. Руссинъ мовить: малыи люди, малыи невѣсты, малыи дерева — а малыя не мовить николи.

На сторонѣ 23. Третий падежь мае быти правил'но „мевѣ“ а не мѣнѣ.

На сторонѣ 24. Третий падежь есть „ей“, а не ѣ; 7 падежь „въ нѣй“, а не нѣ.

На сторонѣ 25. стоятъ „нашего“ але Руссинъ не уважаючи на правила церковной мовы, котрыи по ч, ш, и щ, не о ино е писати кажутъ, мовить и пише! нашего, вашому, нашѡмъ, вашей и проч.

На сторонѣ 31. говоритъ авторъ, що „даваемъ“ есть причастие страдател'ное часа прошедшого — у насъ есть то причастие страдател'ное, але часа теперѣшного и пишеса правил'но „даваемъ“.

На сторонѣ 34. стоятъ „чуетъ“! Руссинъ мовить „чуе“.

На сторонѣ 39. читаемо „свитать“, але такъ ино Лемки говорятъ; каждый иный Руссинъ повѣсть „свитае“. На тѡй самѡй сторонѣ видимо также: „Въ малорусскомъ языку“ з пол'ска — Руссинъ буде мовиль: „Въ малорусскѡмъ языць“.

Перемитль 22-о Липця 1848. Вѣтошинскій.

19. Губернѡя пересилае граматнку Вагилевича для передачи авторови до справлення.

Hochwürdigster Herr Erzbischof und Primas!

Unterm 18-t Mai l. J. Z. 503 hat das hiesige g. k. Metropolitan Consistorium ein Manuskript der von Johann Wagilewicz verfaßten Gramatik der ruthenischen Sprache dem Landesgubernium mit der Bitte vorgelegt, dieselbe als Schulbuch für die unteren Klassen der Volksschulen in Druck legen zu lassen, und dem Verfaßer für die Ausarbeitung derselben eine Remuneration von 100 fl. K. W. zu bewilligen.

sci w naszych Bukwarach szkolnych, i tej samej używają Wielko-Russini w swych gramatykach. Czyliż by nam dzisiaj wypadło tworzyć nową nomenklaturę gramatyczną, może na kształt polskiej, podrobionej podług łacinskiej i niemieckiej(,) gdyż nasza jest tłumaczeniem greckiej? Tak n. p. гласный (буква) jest tłumaczeniem greckiego wyrazu *το φωνήεν* — od słowa *φωνή* — гласъ. X. Witoszynski chce użyć wyrazu *самогласный* podług niem. słowa *Selbstlaut* = samogłoska. — Podobnie każe czas terażniejszy nazywać = *часъ теперѣшный* = zamiast *время настоящее* — nieuwzględniając nato(,) że u Rusi słowo *часъ* właściwie oznacza = *godzinę (hora)* — gdyż napowrót *годъ* i zdrobniałe *година* = oznacza rok (annus). — Słowa *засъ время* używasię jeszcze do tych czas u prostego ludu, mówi on zepsuto: *теперь нато не вернѣя т. j. время = czas*. Wreszcie odmienniejszy kilka technicznych wyrazów gramatycznych, wypadaloby już dla jednostajności (konse) konsekwentnie całą przebrać nomenklaturę dotychczasową.

X. Witoszynski (!) zarzuca X. Wag. że niepodał w swej krótkiej gramatyce prawideł poznania rodzajow u rzeczowników — lecz takowy z zwyczajnego używania rozpoznawac każe: co też jak mnie się zdaje(,) żadnej wielkiej trudności nieuczyni rodowitemu Rusinowi, dla którego ta gramatyka jest napisaną. W obszerniejszej swej gramatyce w polskim języku wydanej podaje autor pewne prawidła w tym przedmiocie, z liczniejzemi przykładami i wyjątkami, z większą dokładnością(,) jak takowe X. Witoszynski przedkłada; zkąd wreszcie sądzić można(,) że X. Witoszynski drukowanej pierwszej gramatyki X. Wag. nieczytał.

Niewszystkie bowiem rzeczowniki kończące się na *ъ и ѣ* są już męskiego rodzaju(,) jak X. Witoszynski mylnie twierdzi, tak n. p. są rodzaju żeńskiego — *сраѣ*, część pola z kilka morgow ornego zkładająca się(,) *пай(пайка)* tak nazywają gorali nasi *съ е сѣ* przypadająca komu i t. d. jako też nie wszystkie kończące się na *о* mają być jak X. Witoszynski twierdzi rodzaju niejakiego. Tak n. p. są na *о* kończące się słowa rodzaju męskiego = *вуйко, сръйко, Бойко, Гранько, Тезко ..* i t. d.

W starosłowiańskim języku był 1 i 4 spadek u rzeczowników męzkich z twar-dem zakończeniem tak osob jak rzeczy zawsze jednakowy, później stał się 4 spadek podobny drugiemu ale tylko przy żywotnych rzeczownikach, do których X. Witoszynski nawet imiona drzew policzyć radzi i tak pisać w 4 spadku: *дуба, бука* — gdyż się mówi *стѣял емь дуба, купѣял емь бука*. Wprawdzie nieco nieprzyjemnie brzmi to w uszach Rusina mówiącego dobrze po polsku, jeżeli by szał gorala zapytującego: „*чы стѣял той буръ?*“ ale przecież jest to właściwością czysto ruskiego języka, którą nawet Wielko-Rusini wswych grammaty(ka)ch zachowują. Ztęj to zapewnie przyczyny przyjął X. Wagilewicz ten zwrot języka ruskiego i do swojej maloruskiej gramatyki.

Podobnie zarzuca Autorowi X. Witoszynski i to bezzasadnie — że czyni różnicę między żywotnemi i nieżywotnemi rzeczownikami żeńskiego rodzaju, gdyż o takowej żadny gramatyk nie mówi; ze wtakim razie 4 spadek liczby mng. jest zawsze 1-mu podobny. Tak więc X. Witosz. mówić każe: *идуть невѣсты*, i zapytywać się także: *не видѣлъ есь невѣсты?* zamiast *невѣсть*. Wprawdzie w polskiej gramatyce nieznachodzimy tej różnicy, lecz nasz naród ruski dotąd takową zachowuje, chociaż także być może, że ten w okolicach krytyka, zgadza się w tym razie z polskim językiem. Wreszcie ta własność języka naszego jest pilnie zachowana w słowiesko-ruskich księgach(,) jako też i u Rossian.

Drugi spadek liczby pojedynczej słowa *имѣя* pisze X. Wagilewicz *имена*, jak się zdaje(,) przez omyłkę, gdyż w pierwszej swej gramatyce ma *имени* tak(,) jak chce X. Witoszynski.

X. Witoszynski mówi(,) że naród nasz dziś nie robi różnicy co do rodzajow w 1 spadku liczby mnogiej przymiotników, lecz to twierdzenie jest tylko szczegółowe, i ogólnie wyrokowane być niemożne, gdy X. Witoszynski (!) cały naród ruski niepodśluchiwał. X. Wagilewicz zachował te różnice, co jest rzeczą chwalebną, gdyż sama dokładność gramatyczna tego wymagała.

Trzeci spadek liczb. pejed. zaimka *я* pisze X. Wagilewicz podług wymowy *мѣнѣ* zamiast *мѣне* (sic, *мѣнѣ*), co też byłoby gramatycznie(,) gdyż *е* w spadkuwanu(!) przeważa, na co się też z X. Witoszynskim zgadzam. Trzeci spadek liczb. pojed. zaimku rodzaju żeńskiego *она* zaleca X. Witoszynski pisać *еѣ*, jak też X. Wagilewicz w pierwszej swej gramatyce pisze, lecz tą razą według narodowej wymowy *ѣ* w 3-cim spadku używa: — podobnie w 7 spadku tegoż zaimku zamiast *нѣ* X. Wagilewicz *нѣѣ* używać każe. Ten sam spadek X. Wagilewicz pisze przez *нѣѣ* —

w pierwszym swem dziele. Mojem zaś zdaniem są to tylko pełne lub skrócone formy zaimku żeńsk. она — jakie też ma i zaimek męzsk. онъ. Wypadało by takowe następującym sposobem ułożyć:

1. Spadek она
2. „ ея (ей)
3. „ ой (ѣ)
4. „ ею (ю)
5. „
6. „ ёю
7. „ ней (нѣ)

Na str. 27 a) zamiast filologicznej uwagi, że я kiedyś wymawiano jak мязь, gdyż (!) Cielowie mieli мячъ i t. d. było by w tém dziełku na miejscu to małe spostrzeżenie — że zaimki онъ, она, оно, w swéch skłonieniach z przyimkami, przybierają z początku н (eufoniczne) dla łatwiejszej wymowy n. p. у него — у нихъ; за него, съ него — z obszerniejszej gram. wyjęte.

X. Wag. gramatykalnie pisze нашего, нашему, zamiast нашего, вашоро(,) jak się X. Witoszynskiemu podług wymowy pisać lepiej zdaje; — albowiem to dopuszczywszy potrzeba by było pisać iоро, iому — всiorо... o co się jednak X. Wit. niedomaga.

X. Wagil. na str. 31 nazywa даваемъ imiesłowem biernym czasu terażniejszego, X. Witosz i ja twierdzimy(,) że to jest imiesłów bierny czasu terażniejszego. Wszakże X. Wag. sam w swojej druk. gram. str. 122 pisze: „imiesłów bierny czasu terażniejszego tworzy się z pierwszej osoby liczby mnogiej czasu terażniejszego przez dodanie ѣи zamiast ъ (o) n. p. дѣлаемъ (o) działamy дѣлаемый“;... a nieco niżej: „Imiesłowe (!) bierne czasu przeszłego tworzą się z czasu przeszłego przez przestawianie ѣ w ѣныи дѣлаѣлъ działалъ, дѣлаѣнный“. Tak nawet te imiesłowe bierne odznaczają Dobrowski, Kopitar, Hanka... To samo ma się rozumieć o читаемъ, читанъ.. — i innych w gram. X. Wagalewicza na str. 31.

X. Witoszynski radzi zamiast чутъръ pisać podług miejscowej wymowy ч у е, a zamiast свитаѣ(,) jak Lemki mówią(,) pisać свитае — lecz zwazywszy tę rozmaitość wymowy — gdyż jedni mówią свита, drudzy свитае, trzeci свитаѣ, poradną by niezawodnie było rzeczą pisać gramatykalnie свитаеѣ, чутър... Na podstawie wspomnianej wymowy w narzeczu górskim, trzeciej osoby czasu terażniejszego, czasowników zakonczonych na ати и яти, utworzył X. Wag. wswej drugiej gramatyce trzecią formę (спряжение) dla czasowników, podając to prawidło: że do trzeciej formy należą те czasowniki, które w 3 osobie liczby pojed. czasu terażn. kończą się на а е т ь и я е т ь (,) ale jednak skracają się на а т ь и я т ь albo а и я. Trudną jest rzeczą, ażeby tę skróconą wymowę narzecza gorskiego ogólnie przyjęto. Wiadomo jest przytym X. Wag.(,) że gorali nasi nie tylko 3 osobę(,) ale wszystkie inne skracają i tak mówią, гадаѣмъ, гадаѣшь, гадаѣть, гадаѣе, гадаѣте(,) гадаѣть... X. Wag. tylko 3 osobę skróconej wymowy przyjmuje, dla czegoż nie wszystkie inne?

Mojem zdaniem przyjąwszy zamiast гадаѣть X. Wag. gramatykalne гадаѣетъ podług pełnej wymowy, (gdzj nawet(,) jak sam X. Wag. twierdzi(,) pełnodzwieczność jest charakterystyką naszego języka); natenczas spadła by ta 3 forma czasowników z pierwszą ч у ю — i mielibyśmy tylko 2 formy czyli dwie tylko konjugacji, ile też X. W. w drukowanej swej gramat. używa. W oznaczaniu zaś, które czasowniki należą do I, a które znowu do II konjugacyi nie radziłbym brać za podstawę tryby bezokolicznej, jak X. Wag. w druk. gram. na str. 80 mówiąc: „ze wszystkie słowa kończące się на т и ч и (гкти — кти) (I klas. Dobrowskiego) на оти, ути, (II klas. Dobr.) należą do I konjugacyi; kończące się zaś на и ти (IV klas. Dobr.) на в ти. (III klas. Dobr.) i niektóre на и ти налеżą do II konjugacyi“; — ponieważ króćiej można takowy podział uczynić pisząc: ze wszystkie czasowniki(,) które mają w 2 osobie czasu terażniejszego е ш ъ(,) należą do I(,) a które zas и ш ъ(,) do II konjugacyi, co też dwom formom od X. Wagilewicza w pierwszej gramatyce podanym zupełnie odpowiada. Zwazyć potrzeba jeszcze i tę okoliczność, że trudno jest podawac dla rozpoznania konjugacyj za podstawę 3. osobę, albowiem ta 3. osoba(,) jak już wyżej mówiłem(,) różnie bywa wymawiana. Wprawdzie nieosobiste czasowniki niemają 2-giej osoby(,) tylko jedynie 3-cią; ale takowe kończą się zawsze на еть lub ить, tak więc е и и oznaczają konjugacyę, do której należą, są one jednak przytym wyjątkami.

Albo może kto powie; — wszakże ч у ю ma w imiesłowie biernym czasu przeszłego ч у т ь, а гадаю гадаѣть? Ztąd tylko pokazuje się(,) że imiesłów wspomniany może się konczycь на вь lub ть — tak n. p. плеры, które słowo czasuje się podług I konjug. ч у ю ma także w imiesłowie biernym czasu przeszłego плерень — Niektóre zas słowa mają wyrazony imiesłów на в ь i т ь jak n. p. бью — бьенъ и битъ, jak

też w polskim języku mówi się roztargniony i roztargnięty... Na tej to potrzebnej uwadze zbywa w gramatykach X. Wagilewicza.

Co nakoniec twierdzi X. Witosz,() że wyrażenie się X. Wag. na str. 39. „въ малорускомъ языку“, jest polonizmem, zamiast, въ малорускомъ языцѣ, niezgadza (się) to z prawdą, gdyż 7 spad. na у znachodzi (się) już wstaroruskich rękopismach z XII, XIII wieku (cf. Copitara Głag. Cloz. p. 55) — że X. Wag. niezmiękczył i na ц, nieczynią to nie tylko Polacy ale nawet Rosyianie. Wreszcie uwaga o przestaczeniu się liter г. в. х. w 5 i 7 spadku jest potrzebną, na której jednak w tej gramatyce X. W. zbywa.

W (wstępie o literach na miejscu była by uwaga, że takowe ułożył (około r. 855) Ś. Cyryl z greckich i innych, i że od niego zwą się Cyrylika.

Niebyło by poradniej dla pojedynczości zamiast greckiego ой (ou) przyjęc pojedyncze grażdzańskie у.

Na koncu alfabetu dodaje X. Wag. Ы. Э. Ю.¹⁾.

Ы = j rachuje X. Wag. do półsamogłosek ь i ь — ja zaś trzymam й (j) za spółgłoskę i policzył bym j. do gardłowych spółgłosek.

Ю = jo X. Wag. kładzie й oddzielnie w alfabecie, używając czystej samogłoski w króskowanym sposobem za j o t; zatem według tej metody wypadłoby pisać й о, a nie i o, gdyż i nienabyło własności j o t y tylko й. Tak oprócz pojedynczych, czystych samogłosek а, е, и (i), о (w), оу (s), Ъ mielibyśmy jeszcze złożone samogłoski czyli właściwie jotowane: ѡ, ѣ, ю, ѡа, ѡа, do których dodac wypadło by procz i o (jo) jeszcze и (ji). — Wreszcie samo Ъ ma byc tylko tytłą złożoną z samogłoski i i półsamogłoski ь przez skrócone pisanie utworzoną ѡ ѡ ѡ — podobnie jak ц jest tytłą z dwóch spółgłoskowych liter ш i т ^ш. Tak ѡ odpowiadające greckiemu ou jest raczej dwugłoską jak czystą samogłoską(,) jak sam Wostokow twierdzi.

str. 2. Między płynnymi spółgłoskami wypuszczone jest м (м).

do str. 3. е wymawia się także czasem jak о — np. w słowach огонь (oń), лень (lon), lecz to rzecz małej wagi.

do str. 8. Niektóre słowa zbiorowe mają w 2 i 7 spadku ю lub у naprzykład перецъ 2. spad. перцю tak też 3 i 7. воскъ 2. 3. 7. spad. воску — podług wymowy ludu.

str. 11. поле w 3 spadku ma mies поля — dlaczegoż nie полю jak море море? сердце — сердцю.

str. 12. Tak jak брать ма братья(,) tak też листъ, листья, и листи.

str. 17. Wskróconych przymiotnikach drugi (2) spadek liczby pojed. konczy X. Wagilewicz na весель — весело — jak właściwie podług reguł wypadła wyrzuciwszy z zakonczenia drugiego spadku ого, ог, o samo pozostaje, w 3. ому у zbywa. Wielko-Rusini używają w drugim spadku zakonczenia аго — więc i tu о podług tej reguły także w 2 spadku używać się powinno, lecz unich przeciez а stoi, jak też w staroruskim języku.

Ztąd ja wnioskuję(,) że ta (moja) reguła niema tu miejsca, azatem skrócone przymiotniki z twardem lub miękim zakonzeniem rodzaju męzk. konczą się w drugim spadku tak jak rzeczowniki z takimi zakonzeniami męzkiego rodzaju — i t. d. W ten sposób ma весель w 2 spd. весела, а снѣ w 2 spd. снѣя. Dlaczego X. Wag. w 2 spad. kładzie снѣ — tego odgadnac niemożę.

do str. 22. весь u X. Wag. ma (w) 6 spadku в сѣмъ w rod. męzkim i niejaki(m) — dla czegoż nie всѣмъ — gdyz nawet sam X. Wagilewicz w tymże spadku wliczbie mnogiej pisze в сѣ м и а nie всѣми, tym bardziej ze X. Wag. na to uważnym czyni czytelnika(,) że весь jest złożone з в ѣ сѣ й.

do str. 26. zamiast сѣ тѣхъ pisałbym 1 spd. liczb. mnog. сѣ я, тѣ и nie trzymając się miejscowej wymowy zmiękzonej. Wszakże X. Wag. pisze 1. spad. liczby mnog. od zaimku чѣй — чѣй а nie чѣѣ, od мой — мой i t. d. тавѣй — тавѣ.

X. Wag. pisze жена, слезы, пришелъ podług wymowy ludu — czyliż niebyło by lepiej, gramatycznie, etymologicznie pisac жена, слезы, пришелъ; — tym więcej

¹⁾ Spodziewam się(,) że łacinskie t użyte od X. Wagilewicza zamiast cyrylicznego Ш druktem oddane niebędzie bądź już dlatego(,) ze X. Wagilewicz zamiast Т (wielkie) Ш pisze.

ze X. Wag. pisze słowa огонь(,)лень—нашего—нашему etymologicznie(,)nie zas podług wymowy огонь, л'онь—нашого. Wreszcie możnaby w tej gramatyce uczynić uwagę—że ѿ(,)które czasem wymawia się jak ѣ—w niektórych słowach brzmi także jako ѿ—n. p. w zaimku нашего, нашему—w słowie огонь—i t. d.

na str. 13. pisze X. Wag. есть имена. X. Witoszynski poprawia: суть имена.—W prawdzie używają tego zwrotu Wielko-Rusini, przyjąwszy go z starsłowiańskich ksiąg—jest to właściwie grebizmus, łączą bowiem(,)jak wiadomo(,) Grecy słowo w liczbie pojedynczej położone, z rzeczownikiem mnogiej liczby rodzaju niejakiego.

X. Wag. używa zamiast лица, вещь, рѣчь słów osoba, rzecz, бесѣда(,)co mnie się jednak z czystością języka ruskiego zgadzać niezdaje.

Przy końcu tego gramatykalnego dziełka pożądana by była krótka wiadomość o znakach pisarskich i takowych używaniu.

Takie to uwagi nasuwały mi się po przeczytaniu (!) rękopisma Начальныя правила малорусскои Грамматикѣ i tegoż recenzji przez X. Witoszynskiego. Podając zatem takowe, jako moje własne postrzeżenia, w miarę mej niewielkiej biegłości chociaż w ojczyściej mowie, niemam zamiaru, rzecz już stanowczo rozstrzygać lub wyrokować w tym przedmiocie, którem u nas dopiero dzisiaj nieco zasadniej i pilniej zaczęto zajmować się. Niemożę jednak na tém miejscu nie przyznać X. Wagilewiczowi wielkich jego zasług, co się tyczy uprawy naszego języka, i filologiczno gramatykalnego rozbioru tegoż tak w tém dziele, jako też i w przédtem wydanych. A. P.

21. Рецензія Якова Головацького грамматики Маколи Щербановського.

Высокопочтеннѣйшое и Высокодостойнѣйшое Духовное Правленіе гр. кае. Львовское!

На вопросъ. Высокопочт. и Высокодостойн. Духовного Правленія зъ дня 6-го Іюнія 1849 Ч. 417. въ отношенію грамматикѣ малорусского языка сочиненія Николаемъ Щербановскимъ, чи она такъ(,)якъ есть уложена(,)моглабы напечатати и къ употребленію училищъ народныхъ предписати, отвѣтствуе ниже подписавшійся слѣдующе:

Грамматика сія обѣймае коротко выложеннѣ правила словопроявленія, словосочиненія и правописанія русского языка, и могла бы въ народныхъ училищахъ (особенно въ низшихъ класахъ) для обученія молодежи русскому языку употреблена быти, однакже съ тымъ условіемъ, еслибы сочинитель ея исправилъ недостатки, якіи въ ней такъ въ основанію, яко и въ выведенію правилъ обрѣтаются; а именно:

а) Сочинитель пишучи грамматику мало-русского языка (якъ тоє въ заглавію выражено) нерозличає докладно тогожъ языка отъ другихъ словенскихъ нарѣчій, але употребляє безъ потреби формы и слова церковно-словенскіи, росейскіи, а даже польскіи; н. пр. глаголати, какій, каковый, мылемъ, мылесь, варилемъ, варилесь.

б) Принявши три склоненія пдля родбвъ и два спряженія необходимиль образцями ни правилами ясно всѣхъ видбвъ именъ существительныхъ и глаголбвъ; для многихъ рожаебвъ именъ в глаголбвъ ставитъ безъ потреби по вилька образцебвъ, для иншихъже ни жадного: н. пр. для именъ существ. середн. рода на мя пріймающихъ вставку—ен—и для глаголбвъ на шипящій согласій нема ани одного образца. Вообщє правила глагола дуже не полно обрбленнѣ.

в) Въ правописанію отклонюся сочинитель въ многихъ случаяхъ отъ обще принятыхъ правилъ, особенно що до употребленья — ы —, — и —, — і —, ъ, ё, що въ учебной книжцѣ неповинно бути.

г) Суть такожь гдєкотрї грамматическї ошибки; н. пр. употребленьє законченья — ъвъ въ женскихъ, а — ь въ мужскихъ именахъ (въ родит. падежи множ. ч) (слогъ мѣсто слогѡвъ) и пр.

Наковецъ встрѣчаєся мѣстцями завѣрное послѣдованье нѣмецкого словосочиненія, чимъ вкралєся германизмы, искажающї чистоту русскаго слога.

А такъ назъ горѣ приведеныхъ причинъ и недостаткѡвъ немѡже бути речєна грамматика, такъ яєъ єсть сочинєна, бєзъ исправленія въ училищахъ заведена.

При томъ всѣмъ признати належить Сочинителєви чєсть за єго достохвальную стараннѡсть въ составленью того дѣла, и сѣ жалѡмъ сказати выпадає, що такъ полезное дѣло має многїи недостатки, препятствующї єи до изданія и школьного заведенія; а оразъ радити належить авторѡви, дабы тымъ усерднѣше поправлєвємъ и дополнєвємъ тєи грамматикѣ занялєся, дѣлаючи тымъ народной словєстности немалую прислугу. Во Львовѣ дня 20(8) Травня. 1850. — Яковъ Головацкїй, профессоръ Русскаго языка при ц. к. Львовскѡмъ Всеучилищї.

22. Рецензія Як. Головацкого граматика Левицкого в 1849 p.

Hochwürdigstes gr. k. Lemberger Metropolitan-Consistorium!

In Erledigung der vom Hochwürdigsten g. k. Metropolitan-Consistorio gestellten Anfrage ddtto 6-en November 1849 Z. $\frac{983}{\text{Schol.}}$ u. 19.

Februar l. J. Z. $\frac{155}{\text{Schol.}}$ „ob und in wie ferne die vom provisorischen Lehrer H. Joseph Lewicki in Fragen und Antworten verfaßte Sprachlehre $\frac{1}{4}$ als Lehrbuch in den Volksschulen vorgeschrieben werden könnte“, hat Gefertigter die Ehre zu erwiedern, daß sich die besagte Grammatik, insofern sie die Grundregeln der ruthenischen Orthographie, Etymologie und Syntax kurz aber recht deutlich darstellt, sich allerdings für die unteren Classen der Volksschulen, für die sie eigentlich berechnet zu seyn scheint, eignen würde, und auch als Lehrbuch, jedoch mit einigen Modifikationen, die nachfolgen werden, vorgeschrieben werden könnte.

Die Bemerkungen, welche Gefertigter über diese Grammatik zu machen hätte, und respective Mängel, die berichtet werden sollten, wären folgende:

a) Wenn die benannte Sprachlehre für die Volksschulen und namentlich für die untern Classen derselben als Lehrbuch dienen sollte, so wäre der ohnehin sehr mangelhafte IV-e Theil von der Prosodie und Poesie Seite 116—126 ganz überflüssig.

b) Der S. 115 beigelegte kurze Aufsatz, der als Beispiel der ruthenischen Prosa dienen sollte, kann auch wegbleiben, da die Schüler aus den vorgeschriebenen Lesebüchern sich im Lesen und Exponiren recht gut einüben können.

c) Die Note S. 74, 75 u. 76, worin der Verfaßer in einem nicht leidenschaftslosen Tone gegen jene Schriftsteller auffährt, welche die prima persona perfecti in masculino durch — въ nicht — лъ schreiben, paßt kaum in eine Grammatik, desto weniger in ein Lehrbuch, welches für die niederen Schulen bestimmt ist, soll daher in der künftigen Auflage ganz weggelassen werden.

d) Manche Definitionen sind nicht genug deutlich ausgedrückt oder irrig, so ist z. B. die Definition der Orthographie S. 4. zu weitläufig und doch wenig bestimmend, die Definition der ruthenischen Grammatik S. 3. ganz unrichtig.

e) Endlich sollte sich der Autor künftig enthalten Formen, die nicht gebräuchlich sind, in die Paradigmen hineinzumengen; z. B. S. 37. *вчерашнь* ist gar nicht gebräuchlich. — Überhaupt soll der Autor sich nicht so strenge an das Peremyschler Idiom halten, sondern das ganze Gebäude der ruthenischen Sprache, und insbesondere der Provinz, für welche er dieses Buch zunächst geschrieben hat, vor Augen haben.

Was übrigens das System anbelangt, wie der Autor die Nomina und Verba, wie auch andere Redetheile behandelt, so beurkundet dieses die gründliche Kenntniß und richtige Auffassung der ruthenischen Sprache, deßhalb wäre es sehr erwünscht, wenn der Verfaßer eine neue Auflage, worin die obenangeführten Mängel berichtigt und verbessert wären, veranstalten würde, welche alsdann als ein nützliches Lehrbuch für die erste Classe (und bei dem Mangel einer umfangreicheren Sprachlehre auch einstweilen für die zweite Klasse) eingeführt und vorgeschrieben werden könnte. Für die dritte Klasse ist sie der Form und dem Inhalte nach gar nicht geeignet, da für diese eine umfanglichere mehr detaillirte Grammatik von Nöthen ist. Lemberg am 10. März 1850. — Jakob Glowacki, ord. öff. Professor der ruthen. Sprache und Literat. an der kk. Lemberger Univ.

23. Посвята Левицького граматики з 1850 р. єпископови Яхимовичеви.

Ваше Преосвященство! Обстоятельства нашихъ временъ во вели языкъ рускій во училища Галицко-рускія и надали му право розвиватись граматически, а такимъ образомъ займти почетное мѣсце межи языками: латинскимъ, греческимъ, нѣмецкимъ та польскимъ. Що языкъ Галицко-рускій, хотя убогій що до Словесности, єсть логическимъ и образовавимъ, доводитъ настоящая Грамматика на питання и дѣлювѣди розложена, котру підписавшій ся має честь Вашему Преосвященству яко Покровителеви народа руского и владѣющему тимъ-же языкомъ во высокій степени, во знакъ высочайшого почтенія пожертвувати. Приймѣте прошу Ваше Преосвященство то малое сочиненіє яко плодъ намъ Всемилостиво Ёго Величествомъ подаренныхъ правъ, и будѣте увѣренными, що народъ Галицко-рускій не дасть ся лишити на задѣ, и въ короткомъ времене стане на рѣвнѣ со своими побратымами. Съ высочайшимъ почтеніємъ Вашего Преосвященства нижайшій слуга и Богомолецъ.

Іерей Іосифъ Лъвицкій Духовникъ Семінарій и Пров. Профессоръ Богословія душъ Пастырства та языка Русского при Гимназіѣ Перемыскій.

24. Декотрѣ уваги и поправки (Головацького) до Народопису Словенського Г-на Шафарика.

Стр. 23. Мѣсто „rod Iasynu“ читати „rod Iasynow“ (mlg. Iasyniŭ), хотя именно поселенія Руськіи в тѣм угодковку ще далше за Ясинѡв (Köbesmezö) сягають, и в самѣм горѣшним Вишевѣ (Visö) знаходятся Русине,

Стр. 25. „Севаку“. Того назвища не чув ем нѣгде, хотя роспытавав емся за него, та нѣкто ми не вмѣв уповѣсти. „Doly“ такожь незнакома назва. — „Гривняки“. То лишень прѣзвиско мѣщан Зыдачевских, яке им авычайно сусѣде селяне прикладають, як и по других мѣстах. Так Миколаѣвских мѣщан прозывают „Копачѣ“, Соколѡвских (из Соколѡвки мѣстечка Золочевск. обвода) „Валюхи“ и пр. Ё то прѣзвиска мѣстна а не имена племен.

Стр. 72. Карпаторусине нѣгде ö (нѣмецк.) вмѣсто o не говорят, але завѣсды і, часом грубше у, або як на угорскій Верховинѣ кажут „ü“ (нѣм.) иі „müst, muist“, ба и просто must. (мостъ).

В Галицко-угорскій Руси розличаемо два рѣзворѣчія Малорусько и бесѣды, котроу в Галиччинѣ вынѣшній лаше мади о крайки притыкаючии к Волянью и Подблю говорят, и то точно так(,) як на Волянѣ або на Подблю.

1. Галицькое або Наднѣстрянское рѣзворѣчје говорятся по всѣм порѣчю Днѣстра (= Flussgebieth) и занимае еще Гуцулѡв и Буковину. Оно любуется особенно в вузких самоголосных e, je, y, вмѣсто, o, a, ja. — Знаки: 1) e и e вм. я, а. — а) По ж, ч, ш, щ, жети, чes, шепка, щестье (žety, žaty и пр.) вмѣсто жати — b) je, ě, (e) вм. ja, a (я): тежко, веремне, насѣнье (ср. серб. тешко, време); пшенице, мѣрнице, ршенусје. (У Гуцулѡв як в церк. пшеница, пшевицу).

2. Вм. моею душею, доброю головою скорочено моев душев, добров головов, то же u dišeu (ср. чesко-словен.).

3. ы и e вм. o, и (укр.): лыжна, блыжа, дрыва (малорусск. ложка —); вѡкѡнце, пѡдешва, vikence — (вѡконце, пѡдошва); сѡдѣти, серота, дѡтина, менѣ, еден, оден (сидѣти, сирота, один —).

4. Вм. украинского ходять — роблять, ходье, робье, (ср. Слов. chodja).

5. Вм. Той, та, те, сей, сѣя, сес, тотот, тота, тето, сес, сѣся, сесе (ср. Болгр. сос — ат, — от).

6. Вм. Выграти, выбити говорят мягко vibraty, vibyty (только Покутяне и Гуцулы).

7. Мягке т перетворяется в мягке к, нѣсто, нѣдо, вм. тѣсто, тѣдо (kjisto, kjilo, ср. серб. ģ. (також у Покутян и Гуцул.).

8. Вм. я, ты, вѡн був, мы, вы були, був ем, був есь, були сьмо(,) були сѣте (У Гуцулѡв вм. був ем кажут був еме, (ср. gsem).

Гбрским рбзнорѣчіемъ говорится вѣд жерелъ Свѣчи на западъ геть скрбѣзь грамамъ, такожь по всѣй Угорскій Руси, а по сѣмъ боцѣ по надъ горѣшнымъ Стрыємъ и Даѣстромъ и долѣвъ по цѣлѣсенькимъ порѣчію Сяна. — Тото рбзнорѣчіе любуеся дуже у широкимъ ја (я), и заховало при р полуголосну ѣ чи ъ.

1. Вм. а уживае я: чяе, шяпка, рябый, рясный, насѣвня, тьяжко.

2. В творит. пад. мае: ов, ев, або роспрягае на оу, еу (оу, еу) руко-у, душе у.

3. Заховуе полуголосну ѣ чи ъ: др-ва, др-жит, тр-пит, р-щений, вы-р-ста (хрещеный, выхреста), гр-кій тенерь; в односложныхъ: дѣвъ, пѣнь (ср. Серб. и церк.).

4. Розличае ы вѣд и; для того мае быв, была, было, бывши, бывало вм. був.

5. Любитъ дж вм. ж. медже, чуждый; а в глаголахъ ходжу, нуджу спѣльно изъ Галицькимъ рбзнорѣчіемъ.

6. Вм. добре, зле (в нарѣчіяхъ) подобно церк. по нашому выговору добрѣ, алѣ: сѣдѣти, дѣтана, мѣнѣ (dobri, žli, šidity, dityna).

7. Вм. спѣвае, просихае (укр. спѣва, просиха) каже: спѣват, просихат.

8. Вм. Маемо, будемо або маем, будемъ говорится: будеме, маеме (ср. сrb.); вм. ходѣмо, несѣмо або ходѣм, несѣмъ говорит: ходѣме, несѣме.

25. Першій нарисъ звучнї Головацького.

Основа Писменницѣ южно-руського нарѣчія.

Глава первая о Буквахъ.

§. Число и виговоръ букв.

Къ довершенному вираженію южно-руського нарѣчія в письмѣ. нужно 32 окромихъ знаківъ або буквъ. Почерк и виговор ихъ в зрѣваню з другими Словенскими азбуками слѣдующий (тутъ подана на двохъ сторінкахъ табличка такої будови):

Южно-русска азбука		Великоруска (Московска)	Сербска		Хорватска	Польска	Ческа
Почерк	Найменоване ¹⁾		Бука	Прочих	Дра Гаа		

Примѣтка 1. Русине подобнимъ якъ то способомъ и церковнї книги (в Словенскимъ язицѣ) читаютъ, про те и виговоръ декотрихъ буквъ відмѣнний відъ точного старо-болгарского виговора, и клонитъ ся зовсѣмъ до народного руського строю. Найменоване буквъ Словенскихъ такожъ у нашихъ відличне відъ прїзви Сербского и Велико-руского способа, вітакъ насѣкі з давнихъ давенъ зовутъ: а аз (,) е бѣки

¹⁾ а, бе, ве, га, де, е, же, зе, і, и, ка, ел, ем, ен, о, пе, ер, ес, те, у, еф, ха, це, че, ша, шча, ѣрь, я (ја), є (је), ѣ (ји), іо, ё (јо), ю, ју.

(buku) (,) в вїди (widu) (,) г глагїль (hlahlil) (,) д добрò, є ест (jest) (,) ж живїте (żywite) (,) з зелò (zelo) (,) з земля, н, и (y) (,) ї їже (їже) (,) к кáко (,) л люде (,) м мислїте (myslite) або мислїте, н наш, о он, п повїй, р ерцї або ирцї (rcy) (,) с слово, т твєрдо, оу оникў' або уавкў', 8, у, ук, ф ферт, х хьр' (chir') (,) ѿ от (,) ц ци (cy) (,) ч черь, ш ша, щ ша, ь їор, ы їорї, ь ьр' (jir') або єр', ь ять, ю ю, ж ює, w o, ь ѡ, я, ь кси, џ псалòм або пси, ь фтита, ь вжиця. — Из сих слѣдующї буквы южні Русине вимовляють овакше як давнїй бай нинїшнї Болгаре, пак нинїшнї Сербове и Велико-рускїй (Москалї). — Така розличнїсть вимови звичайно водиться при вєрх мертвих або полумертвих язиках, які напримѣр латинскїй, або давнїй греческїй. — Вітак г вимовляє Русин як поль. або чєск. h, коли Вел. Рус, Сербин, Бòўгарин як поль. g — е Велико-Русе по л, н як є и мягчит сїб согласнї а Русин нѣт — з вимовлялось в давнїм Бòўгареким як поль. dz, нинїшне волоске з (dzalo). и виговорє Русин як ы (,) поль. у — прочї як і. і в Русина гомонїт як і (,) але не змягчає передидущòй (,) євангелїє, спасєнїє. о н w, оу и 8 в Русина єднаково голосєт (,) хотя в Болгарщинѣ (нѣ) відличались — х сербове читають як руськ. г, поль. чєск. h (,) а мы як ch. щ голосило у давнїй Болгарщинѣ як нинѣ в Сербїв як шт. Мы з Великоорусьєю читаєм як щч, поль. szcz, чєск. šč. ь межи двома согласними висловувалось як è — у нас и в Москвѣ переоначено на о (,) у Сербїв часто на а. ы Сербове вимовляють як поль. чєск. і — ми зарїмно з Москвою як у, — ь теперь лиш змягчує (,) колєсь у Болгарїв гомовїло як è — ь ми читаємо як ї або дже мяхє, високе і (,) другї як же. Ө вимовляємо як фт, ft, Росс. ф, Сербове з Болг. як т, латин. th.

Прим. 2. Приложєне тутки найменованє букв новє — прийнятє воно и уживанє по школах Московскых и Сербскых, для того шо лекше и спосїбнїйше до науки дѣтїй — и радїємо про те(,) шоби и внас у науцѣ заведєне було.

Обясненїя до виговора букв.

А, по ж, ч, ш, и щ в піднарѣчїю Галицким вимовляють як є або е, н. жаба, жаль, час, шапка, щастє висловлюють: жеба, жель, чєс, шєпка, щєстє. В истинѣ тут я як звичайно в галицким піднарѣчїю перетворєє ся на є. На відвороть декуда на Волиню и в частї Галиччини від Волинської гравїцѣ люблять висловлювати и там я, де по тотожностї (analog) церковн. російї. и поль. маює е, н. пр. здоровя, род. здоровя, щастя — сїмя — Лємки либонь по ж, ч, ш, щ, вимовляють досадно як я. Левїцїї у своѣй Грам. значит такє а двома точками ä.

В гомонїт у нас подобно як у (ÿ), там дєся самогласна на в спирає, на приклад: дѣвка, лавка, став, кров, Лєськїв, читай як дѣўка, лаўка, стаў, кроў, Лєськїў — а нѣколи як російське в=ф або польське w=f, для того Лев. велит через в писати минувшòє времня, писав = писаў, и скорочєнїй творитєльнїй падеж моєв душєв = моєў душєў. З начала слів в часто переходит в ў, напримѣр: внулє, впасти, вчора, говорят: унулє, упасти, учора.

Г, вимовляє ся во всіх руських (Словенських), також из Словенским обряном (! обрядом) з греческого перейняти(х) в декотрих пізнѣще з чужини зафалених словах — як чеськ. або й польское **h**, н. пр. голова, горло, ангел, Євангеліє, Григорій, Гаврило, грамота, Циган. — Часом заступає го **g**, н. пр. на Підгірю легѣнь, гелетка, англук, замѣсть legiі (мадар. legény), geletka, по українски dzuglyk. Декуда з Польщини лише зайшло **g** на мѣсто **h**, и оба уживаються, як: господар, господиня, господарство, гадати, гзвтися, гонта, грона, гуздратися. — Замѣсть укр. грона (поль. grona) ближче Уграм Русине кажут, грозло або грозно (,) відси прийшло грозинки, або розинки.

Або через **к** заступити дається, як: кречный, нѣкди, рѣзка (,) сердека — канюка — або зовсѣм викидається в словѣ дуля (gdula).

Дуже рѣдко таки голос **g** придержуєся, а то йно в сих словах: газда, газдиня, газдівство, газдовати, ганок, гантовати, ганч, гара, гарнець, гатунок — гвалт, гварнагати, гдирати — геа, гезень, гелетка (гелетка) (,) герелиця, герега — гзвтися — гмирати, Гмитро (Дмитро), гой, грейцар, господар — арство — иня, гонта, гонталь(,) грона — грис — грун, грунок, грунт — гула, гуля, зигар — дзиглик, дригати, дриг — гринджоли, мангѣрь (магір), легінь, легарь, нѣгди, пренѣгди, огир, регеуля, сердега, фига, шварготати. — Из сего бачимо, шо дуже рѣдко тот голос встрѣчає ся в бесѣдѣ южно-руській — и то йно найгустѣйше в сторонах сусѣдних Мадярам, Волохам або Ляхам, від котрих має бути перехоплений; проте можна би ся обійти без окремоѣ на него буквы, хібаб може **г** яким значком начеркнути. — В давнѣйших писмах южно-руських XIV и XV вѣка писано чужі слова через **гг**: Кгаштовт, Швидрикгайл, тгє и Зизаній в своєй граматикѣ 15.., так тепер радит Павловскій 1818. — Пізнѣще видумано **г'** — котре находим у Смотровского Граматикѣ и в Духовних книгах.

Е, вивогорюєся як пол. чеськ. **e** — декуда на Украинѣ и в Галичинѣ замѣняють го через **іо**: него — ніого, все—всеіо, лєа — ліон (ксєндз, кеіондз). Значят тоте **e** точками **ѣ**, але лутче булоби по вимовѣ придержати **іо**, сли би хто схотѣў зовсѣм держатися помѣтності вимови.

Ж, вимовляє ся в Галичинѣ нерѣдко як **дж**, **dž** — серб. **џ** в первѣм лицѣ настоящего времени в производних — котрѣ в корени **д** мають н. пр. сад = саджу, саджа, ход — ходжу — и прислівках таджє, адже. В началѣ для притиску: джерело, джєворонок, джуравель на Підгірю и в декотрих чужих: джєордья, джугля, крѣнджоли.

З голосит в декотрих словах з притиском як **дз**, поль. **dz** або греч. **ζ** н. пр. гедз, гедзєнь, гудз, гудзєк, дзвїн, дзєвєнь, дзєвонити, дзѣвѣр, дзѣвѣзда, дзєма, дзєлений, дзєнь, дзєрно, дзєгар, дзєглик (укр.), дзѣнь, родзєинки и живцем з Польщини взятє ксєндз, кеіондз. — **Є** то лише помѣстне произношенє, в загалѣ вимовляє ся чисто як **з**. — Опроче в южноруським нарѣчю мѣсцями всѣ сичучі согласні звичайно твердѣще вивогорюют:

так ж як дж, з як дз, а навѣт с декуда Українцѣ говорят тс або ц (,) так замѣсть село кажут тсело або цело, замѣсть сей — цей.

И висловує ся у Русинів посередно межи глухим російським ы (,) польс. у а тонким росс. и (,) поль. і, однак завше грубше як сербское и (,) чesk. у. О тім найлутше переконати ся можно прислухавши ся доброму виговору Русина в словах: вибити а бити, билиця а бити, могила, дим, владика, дикий, язик, зима, лико, лице, лисий, лис, злий, лизати, липа, лист, мило, кли, кликати, милий, миля, нинѣ, книга, пил, пила, ридати, риба, рихлий, рица, сир, синати, ситий, син, сина, сирота, синий, сито, сивий, тив, мотика, стид, тис, тихий, стигати, и проч. Во вѣх сих словах один и той самий чути голос, не вважаючи на то, шо в більшій половинѣ сих слів. Вел. Россіяне виговоруют як ы а в другій як і — подобнож и в Церковнім и польським язичѣ. — Лемки відличають голос и від грубшого ы. — А на угорській Руси либонь чи не всюди наше и виговорувєя грубше як ы.

І, вимовляемо подобно як Росс. и, і, або нѣби наше ѣ з тою відмінною, шо тоте і не мягчит передидущоѣ согласноѣ, як ѣ — стоѣт там (,) де Русине звичайно змѣняють о других Словен на і н. пр. біг — бога, тільки.

Т перед є и ѣ вимовляють Покутяне подобно якоби до змягченого к — кежко = тежко, кѣло = тѣло.

У спливає часом з передетоючею самогласною и творит ниби двоєгласную в тих случаях (,) де ино словенское л у нас на у переобразуєся н. пр. воўк, шоўк, паў, спѣваў. Шоєь подібного надбавєи в Хорватским и Краинским нарѣчїю — в Галицким нарѣчїю в творителнім падежѣ на мѣсци ю спливає у з передидущим о, або е, н. пр. моеў, душеў, рукоў, моею, рукою.

Щ можнаби розпргачи в его первѣстки шч, сч, зч.

В лише мягчит передидущї согласні н. пр. день, зять, сіль — бѣльмо, жолудь. —

я, є, ѣ, іо, ю є лише самогласні а, е, і, о, у, с попережающим мякким і, й, (j) або ъ(,) (,) вітак вони перед ними стоящі д, ж, з, л, н, р, с, т, ц, ч, ш, щ змягчают так(,) шо ледви чути і, й(,) то по других согласних добре значно й (j) земля. ѣ наймякше, найтонше и во вѣх самогласних мягчит всякую передстоящу согласну: бѣлий, вѣтер.

а Самогласні рѣдко Русин в началѣ слова виговорувє чисто, але завсѣди придає в, г, або й (,) н. пр. Антін = Янтін, Атанас — Гатанас, атаман = ватаман.

е на чистое в жадне слово руске не починаєся — Ева — Иван (Иван) Иван — хоть кажут Иван, Исує (чисто).

о Орѣх — ворѣх, горѣх (,) воко — онде = гонде, возьде.

у Вухо — вуглѣ — вурди — юрда. Можна и чути чисте у. Мѣщане в Галиччинѣ вимавляють ж як з (,) жаба, заба(,) ш як с (,) шапка, сапка (,) ч як ц (,) чоло, цоло (,) щ як сц, ща-сте, сцастє.

§. Роздѣленіе букв.

Букви подѣляються на самогласні: а, е, и, і, о, у, я, є, ѣ, іо, ю и согласні: б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Самогласні оиять можно передѣлити на:

тверді	{	грубі	а, о, у,
		тонкі	е, і, и,
м'які	{	грубі	я, іо, ю,
		тонкі	є, ѣ.

Согласні дадут ся подѣлити на:

(губовѣ) губніѣ: в, ф; б, п; м
язикові: н, л, р,
сичущѣ: з, ж; с, ш (щ): ц, ч;
(зубовѣ) зубніѣ: д, т,
гортаннѣ: г, х, к.

§. Перетворюване букв.

А. Самоголосні.

тверді (грубі) меже собою: а перетворюєся в о

паділ = Поділе
памилка = помилити
Алексѣй = Олекса
стану = стояти
покбсь = пакосы
(пізнійше
дописано)

а в у

мазати = мажу
плакати = плакун

у в і

дуброва = діброва (волин.)
замуж = заміж
яструб = ястріб

муст (угер.) = міст

о в и

блоха = блиха	} га-лиць.
дрова = дрива	
ложка = лижка	

у в и

слух = слишно
глубокий = глибокий
дуб = дибом (укр.)

е в о

огень = огонь
підешва = підошва
жена = жонатый
(пізнійше
дописано).

Важне є перетворюване о на і в слѣдующих разях:

1. В односложних вменах, н. пр. біб, біг, дім, звін, кіє, лій, міст, ніє, піп, рій, сіль, він, мій, твій, свій, від, під, ві(звати), зі(брати) — ві, ді, и зі ино в сих словах: ві Львовѣ, ді Львова, (ві Львовѣ) и пі в словѣ пітьма. — Женского роду в твор. надежи сли скорочаються, нічь, сіль, сілью, нічью — напротив поўні придерж. о (,) солею, ночею. — Веѣ тіѣ в склоненях прибирают о, бобу, бога, звона — вона, воно, мого, твого, свого. — Кріль придержує і навѣть в склоненях и зложенях, крїля, крїлеви, крїльвна. Виключені тіѣ: бог (при Господѣ), борщ, вош, воук, год, гром, доўг, дощ, кров, крок, корчь, лоб, мох, он(де), от — рот, хлоп, шоук(,) декотрѣ мают и і н. пр. гід, грім, ліб, ріт.

2. Декотрі многосложні: ріля, явір, ястріб, загін, здогін, сокіл, родит. явора, загона — вісьм — восьмого — навѣть Госпідь — господа — хоріп, ластівка (ластовиця), піаній.

3. В родителн. множеств. копа, кіп, нога, ніг, коса, кіс, пчола, пчіл, вою, віч, поле, піль, корова, корів (и коров), ноготь — нігть, докоть — ліктъ.

4. Декогрі провсходні: кіся від коса, воля — вільний, пчола — пчілка.

5. Имена на ість, родит. ости: смѣлість (ости), слабість, радість. Виключене: любовіть.

6. Прѣзвища мужескі — також назвища сел на ів родит. ова и на івць родит. о вец: Грицків, Иванів род. Грицкового, Ивановаго, Львів, Яворів, Чернівць, Ивашківць род. Львова, Яворова, Черновець (Чернівцьв), Ивашковець.

7. Дѣвочі прізви від стану: боднарівна, дяківна, сіѣ придержуют і в складаньох.

8. На Украинѣ замѣсть возьме = візьме, тілько = тілкі (,) кілько = скілкі — на покутью волѣмъ (допис. пізнійше).

Мя хкі межі собою.

я в є
теля (укр.) теле (гал.)
ся се

є в ію
воєго = моіого
моєм = моіом
єго = іого
слезы = слѣзы (доп.
пізн.)

ѣ = е
лѣд = леду (лед)
мѣд = меду (мед)

болѣсть = болести
ястрѣб = ястреба
шѣсть = шестий
плѣт = плету

ѣ в и
цѣѣт = цвиту, цвисти
сѣножать = синожать
сѣдѣти (Лемк.) сидѣти.

§. Перетворуванє согласних.

Губові межє собою:

Ф в хв
ѣіст = хвіст
ѣорост = хворост
ѣалабо = хвалабог'
шаѣа = шахва
Федори = Хведько

Ф в х
(куѣер) в куѣрѣ = в кухрѣ
куѣель, куѣлик = кухоль, кухлик
хворий = ѣворий

б в п
бчола = пчола
в = м
рівний = рімний.

Язикові найбілше в чужих словах:

р в л
лицарь = рицарь
левізор = ревізор
на відворотъ
білше = бірше

рублений = рубреий
р = н
рекрут = некрут
черць (чернец) = ченць
л на в або ѣ

а) в именах, де ся самогласна на л спирає: н. пр. воѣк — шоѣк — віѣ — герѣѣка — сопѣѣка. Кажут також від, горѣлка, сопѣлка.

б) в единственним числѣ минувшого времени: (я, ти, він) спѣваѣ або спѣваѣем — есь — аѣ.

Язикові:

Д В Т
 рѣдко = рѣтко
 швидко = швидко
 иду = ити
 Д = Ж або в ДЖ
 судити, сужений, суджений
 нудити = нужу, нуджу (ро-
 Сичущі: з = ж
 князь = княже
 казати = кажу
 рѣзати = рѣжу
 Ж перетворюють мящане (!) гал.
 на з
 жаба = жаба
 жаль = заль
 Ж В Ш
 тяжко = ташко
 Ш В С
 шапка = сапка
 ч = ц
 чорний = цорний
 Гортанні: г = х
 легкий = лехкий
 мягкий = мяхкий
 г = к
 нѣгди = нѣкди
 канюга = каяюка
 г = з = ж
 Бог = бозѣ = боже
 рѣг = розѣ = роже
 нога = нозѣ = підножье
 лягати = лязѣ = ляжу
 г = ч
 могу = мочи (могти)
 к = ч
 плакати = плачу
 скакати = скачу
 х = с
 муха = мусѣ
 ухо = усѣ

дити, ходити, ходжій)
 часом на жд, як в словах
 нужда, ворождувати, страждѣти

Т В Ч
 платити = плачу'
 золотити = золочу
 а на відворотѣ
 бочка = полубіток (по-
 с = ш [лубічок
 писати = пишу
 кресати = крешу
 Ц В Ч
 вівця = вівчар
 заяць = заячий
 с = х
 волос = волохати } укр.
 просити = прохати }
 колісати = коліхати }
 ек = щ
 таскати = тащу'
 ст = щ
 мастити = мащу'
 х = ш
 вотхий = зветошѣти

хмара = зашмарилося, шмарити
 Переклад слогів.
 говорить = вогорит
 медвѣдѣ = ведьмѣдѣ
 Викидоване букв в слогів.
 ж каже, кажут, кае, каут
 т ходят, робит, ходи', роби', або
 робе (,) спѣваєт — спѣває, на
 укр. ще є спѣва — спѣват угерск.
 Д зрада, зрадити — арада,
 зрадити.
 Часом на відворотѣ вкла-
 дають Д
 зрѣти = вздрѣти
 в перед ст
 встид, встидно, встидатися ==
 стид, стидно, стидатись.

26. З граматичних університетських викладів Головацького.

Предварительныя понятія.

§. 1. О бесѣдѣ вообще.

Даръ бесѣды людской по предвѣчныхъ законахъ Сотворителя родителя изъ органическихъ правилъ чоловіка: чоловікъ говорить, бо мыслить — розвити мышленья условливається и розвити бесѣды. Мысль переходить въ явлѣнне черезъ говоръ — языкъ в

неяко обвитые мысли, тѣлесный обявъ мысли. Розвѣй языка показуе завсѣгди певный ступень умственного развитія. — Чоловѣкъ только посередствомъ мовы (якъ справедливо каже В. Гумбольдтъ) становится чоловѣкомъ, съ помощью того дару жизнь разумна одного переходитъ въ житіе цѣлого роду. Органическа жизнь чоловѣка, яко духовно-чувственного существа доступна тымъ только своего совершенства, що умъ одного развивается въ умъ всѣхъ и каждого. Але развитіе тое вымагае съ одной стороны для сообщенія, (удѣленья) органа слова, а съ другой для принятія органа слуха, безъ котрыхъ невозможное языкъ.

Слово, чи оно выговорено, чи представлено, е тѣломъ понятія; понятіе безъ слова не мае образа, бо собственно не може бути понятіемъ.

Органическое развитіе слова совершаеся въ живѣй бесѣдѣ; для того слово (бесѣда), якъ и другія явлѣнья жизни представляются намъ непрерывно являющимся твореніемъ. Якъ скоро умъ восходитъ на вышшій степень, развивае такожъ новыи мысли; тогда и мова представляеся якъ бы наново рожающая бѣдъ прежнего слова различающаяся въ видѣ и повятію.

Въ словѣ, якъ и въ всѣмъ составѣ чоловѣка уважаемъ двѣ стороны: одну внутреннюю касающуюся разумнїя, а другую внѣшнюю, тычущуюся явленій. Съ той стороны представляеся языкъ мыслию, а съ сей множествомъ различныхъ звукѣвъ; тоту назвѣмъ логическою стороною, сею фонетическою. Якъ чоловѣкъ е совокупность души и тѣла, такъ слово е единство мысли и звука.

Сей двойственный составъ слова представляе намъ и двоакое развитіе языка; съ стороны логической языкъ показуе намъ различные отношенія понятій, а со стороны фонетической — различные бдѣшенія звукѣвъ.

Далѣи уважавши языкъ яко міръ духовный, міръ мыслей развивающійся въ словѣ — выражающій дѣйствіе и бытіе міра вещественного находимъ двѣ ствїи глаголь и имя; той означае дѣйствіе, се бытіе. Кромѣ того различати треба слова, означающіи понятія или знаменательныя¹⁾ (Begriffswörter), бѣдъ словѣ означающихъ видъ(,) форму служебными (sic, служебныхъ) (Formwörter). На сихъ бѣдѣставахъ по правилахъ въ самѣмъ языкѣ основанныхъ належитъ при изученію языка слѣдити идею состава, обемлющего весь языкъ и проницающій все его части.

Беккеръ — Гейзе — Бопль — Гриммъ. Языкъ изустный, языкъ письменный.

§. 2. О Буквахъ Словено-рускихъ.

Слово може бути або выговорено або знакомъ представлено (написано). Початокъ Алфаветовъ въ цѣлѣй Европѣ маемо бѣдъ Феникійянь, народа колись въ своимъ часѣ найпросвѣщеннѣйшого. Бѣдъ тыхъ Феникійянь получили давній Греки — а бѣдъ Грековъ Славяне греческого обряду и мы Русины съ ними искусство письма.

¹⁾ Или знам. дописано пізнѣйше.

Предки Русинѣвъ пренявши вѣру Христїянску одъ Грековъ изъ Цариграда отримали одъ нихъ и письмо о. Же давнѣйше Словене мали письмо свое руническоє(,) маємо много доводѣвъ. Такъ Дитмаръ згадує о прибалтїйскихъ Словенахъ, що мали свои руны — Арабскїи лѣтописецъ X вѣка теже споминають о давныхъ Русахъ, Черноризецъ болгарскїй Храбръ выразно каже, що Словене давнїи немали книгъ „но чѣртами и рѣзами чѣтѣху и гатааху погани ‘сущє, крѣстивше же ся римскими и грѣчьекими писмены и жгдахъ ся Словенская рѣчь безъ оустроєнна“. (Іоанъ Екк. Болг. Моск. 824, ст. 189).

Но и гадки нема, що тїи буквы руническїи не були такъ розширенїи и всюди уживавїи.

На початку второй половины IX. вѣка (около 860) Апостолы Словенскїи Константинъ (нареченный въ монашестѣ Кириломъ) и Методїи призванїи Моравскимъ кн. Ростиславомъ для проповѣд. Евангел. изобрѣли або сложили словенскую азбуку и перевели книги богослужебныя на словенскїи языкъ (староболгарскїи). Изобрѣтенъе азбуки звычайно приписуєся Кирилови, для того и азбука тая звєся кириллицєю (кирилловскими буквами).

За основанїє и пѣдставу принявъ Кирилъ греческїи Алфаветъ (якїи въ IX. столѣтїю уживаный бувъ). Напередъ принявъ 24 буквъ греческого алфавета, котрїи вѣсѣ найшли бдїовѣдный голосъ въ словенскїи языкѣ або въ новопринятыхъ греческ. словахъ. А же греческа азбука показала ся недостаточна до выраженъя вѣсѣхъ голосѣвъ въ словенскѣи мѣвѣ(,) не препустивъ для дополненъя недостатку того сложныхъ буквъ або надстроичныхъ знаковъ, якъ то съ алфаветомъ латинскимъ дѣлано, але принявъ на каждый сукромый голосъ особнїи знаки(,) котрїи пѣсля гебрїйского, коптїйского и арменск. алфаветѣвъ утворивъ. Такимъ дѣломъ повстала азбука словенска такъ докладна и повна — якъ то ученїи Добровскїи и Шаф. признають, ба ученыи Др. Ейхгофъ каже выразно, Словенска азбука має таке богатство, що въ нѣмъ хїба индїйскому уступає.

Тїи то буквы прїймили нашїи праотцѣ Русїне изъ торжественнымъ крещенъемъ Руси за Вел. кн. Володимїра (988) и приладили ихъ до своего нарѣчїя. — Хотя неперечно ще перше они могли бути частъями уживанїи, якъ и вѣра христїянска вже давно передъ Володимїромъ розпросторонена була, що особенно о нашѣи землїи такъ близко сусѣднѣи давному велико-моравскому и болгарскому Царству — давнѣи дієцезїи самого апостола Словенского Методїя утвержати належить.

Назвы буквъ составилъ изобрѣтатель словенск. письменъ пѣсля греческ. способу алфа, вита и пр. назвавши ихъ словами словенскими азъ, буки, вѣди або съ греческ. яз. фертъ (*φερτε*), хѣръ (*χερο*) — або просто такъ якъ въ латинск. самымъ голосомъ додавши самогласну и або а, ци, ша, ща.

Словенска азбука въ своей полнотѣ в слѣдующа. (Тут подана азбука).

Сли розглянемося въ порядку буквъ словенскихъ (,) то увидимо, що св. Кирилъ на передъ поставивъ тїи буквы, котрїи ма-

ють одповѣдний голосъ въ словенск. язѣцѣ. — Додатковѣи зъ ихъ азбукѣ принятіи або нововзобрѣтеній помѣшавъ въ середину або при кѣнци греческой азбуки помѣстивъ а заключивъ чотырма буквами греческ.(.) котрѣ лѣшь для чужихъ изъ греччины принятыхъ слѣвъ и для означеня чиселъ потрібнѣи: ξ , ψ , δ , ν .

Такъ поставивъ межѣ α и β , δ , котре принявъ здається зъ арменск. Γ (бѣнь) одповѣдну лат. b ; межѣ ϵ и ζ букву $ж$ изъ коптѣиск. \times жана. Потому слѣдуютъ греческ. буквы до ω , далѣй за рядомъ ρ изъ еврейск. υ (цаде) и χ евр. \beth копца(.) котра въ греческ. означала число 90, и σ , изъ евр. ψ шѣнъ — σ $\frac{\text{ш}}{\text{т}}$.

Буквы ι , κ , λ , μ , ν суть сложенѣи съ i и самогласной — η (ϵ) и ν съ β и τ и i .

β и τ були знаки на означенѣе полугласныхъ, а именно β означало коротке e а τ коротке o . Тенерь уживаєся для смягчованья согласной, а τ на концѣ согласныхъ. Въ славянскѣмъ язѣцѣ ужито такъ(.) щобы кожда согласна на кѣнци мала β (.) коли мягка (.) або τ (.) коли e тверда, що здаєся Кврилъ учинивъ съ послѣдованья арменскому письму, котрого изобрѣтатель такожь давно съ той засады выходивъ, що кожде слово дожно кѣнчитися або на самогласну або полугласну.

Тутъ о числахъ.

Русине читая тіи самѣи книги церковно-словенскѣи выговоряють буквы по своему питомому народному выговору — благо, вѣра, милитва, милосердіе — коли Серб. и Россіея по своему. Θ то давняя взаимность Слов.(.) котру межѣ новыми словесностями частію межѣ Чехами и Словаками находимо: Чехъ вымавляє ř , au , ů , Словакъ тіи самѣи буквы по своему r , u , o reka, hlava, dostojnij.

О рускѣи азбукѣ.

Изъ сихъ буквъ въ теперѣшнѣи русинѣ опускаются всѣ майже подвѣйнии буквы, z , z , c , w або для выраженья голосовъ руского языка збыточнѣи знаки, ж , ξ , ψ , почастѣи, δ , ν , ou , ŝ , m , ŕ и зъ двоѣхъ сложена ŭ . — Такъ уживаются въ такъ названѣи (1 названѣи) гражданскѣи азбукѣ, котра e токмо заокругленою къ лат. буквамъ приноровленою кириллицею(.) слѣдующѣи буквы для означеня членороздѣльныхъ звуковъ (e зам. ie , ю зам. iou). a , b , v , r (r), d , e , ж , z , и (ŕ), i , k , l , m , n , o (ŭ), p , c , t , y , f , x , c , c , ш , щ , ъ , ы , ь , ѣ , e , io , ю , я , (e , v).

Въ кириллицѣ або церковно-слов. азбукѣ придерживаемо еще декотрѣ двѣйнии буквы ou , y , я , такъ якъ бывало въ старой польщинѣ готскими буквами изображенѣи и въ чешинѣ уживано съ початку u , а въ серед. ŕ . — Но при розповсюдженю гражданскихъ письменъ и таа недогоднѣсть усунется.

Якъ церковная (кириловская) азбука въ духовныхъ богослужебныхъ книгахъ уживаєся у всѣхъ Словенъ греческого исповѣданія Сербовъ, Болгаръ, Русинѣвъ и Велико- и Бѣлороссіи, такъ гражданская азбука принята до книгъ свѣтового содержанья у всѣхъ Словенъ восточного исповѣданья, еи уживаютъ Сербове, Болгаре, Великороссія — а навѣтъ и Волохи. Русине галицкѣи такожь ужили

ихъ въ келькохъ сочиненіяхъ въ Вѣднѣ напечатаныхъ (пб(с)ля уложеня Сербовъ), и здастся(,) щобы и ббльше ихъ уживали, кобы книгопечатнѣ нашй таковй посѣдали. Гражданскій почеркъ буквъ уложеный и заведеный въ Россіи Петромъ В., но пбдставу до него уже давнѣйше нашй южній Русине положили пракрыснѣмъ кирилицѣ въ Статутѣ Лиговскомъ и изданіяхъ Стратинскои Балабановскои книгопечатнѣ съ початку XVII. вѣка.

27. Конкуре на украинську граматикку з 1851 р.

Kundmachung.

Nr. 2379
Stud.

Das hohe Ministerium des öffentl. Unterrichts hat auf die Abfassung einer ruthenischen Sprachlehre für den hierländigen Volksschulengebrauch, welche den Bedürfnissen der zweiten Classen angepaßt sein soll — eine einfache und klare Zusammenstellung der orthographischen-grammatischen und syntaktischen Regeln, dann der Anfänge der Satzlehre zu enthalten hat und in ihrem Umfange 6 bis 8 Druck Bogen nicht übersteigen darf, einen Preis von dreihundert (300) Gulden C. M. festgesetzt.

Zur näheren Bezeichnung der detaillirten Anordnung der zu verfassenden ruthenischen Sprachlehre, werden folgende Bemerkungen angefügt:

1. Die Sprachlehre ist in der ruthenischen Sprache zu verfassen, es dürfen sich jedoch die Preisbewerber dießfalls an die hie und da im Lokalsprachgebrauche vorkommenden verschiedenen Idiome nicht binden, sondern haben den wahren Geist der ruthenischen Sprache aufzufassen, und die Schreibart der besseren ruthenischen Schriften, so wie auch jene des Reichsgesetzblatts zu beachten, wobei aber eigene richtige und begründete, dem Sprachgebrauche entnommenen Bemerkungen und Regeln keineswegs ausgeschlossen bleiben.

2. Die Darstellungsweise soll der Fassungskraft der Kinder von 8—12 Jahren entsprechen, welche die Vorkenntniß der einzelnen Grundregeln der Grammatik aus dem dießfälligen, in der ersten Classe erhaltenen Unterricht bereits sich erworben haben.

3. Eine trockene Aufzählung nackter grammatischen Regeln kann nicht genügen, sondern es muß eine methodisch-praktisch durchgeführte Behandlung passender Beispiele den Grundregeln vorangehen.

4. Die Sprachlehre hat ein in sich vollendetes und abgeschlossenes Werk zu bilden, und das ganze Sprachgefüge im Zusammenhange kurz und bindlich, aber faßlich und einleuchtend darzustellen. Es soll daher.

5. die wichtigsten Regeln a. der Lautlehre, b. der Formenlehre, c. der Wortfügung, und d. der Rechtschreibung in sich fassen.

I. Lautlehre.

In dieser soll außer der gehörigen Eintheilung der Vokale und der Konsonanten, welche den Schülern schon aus dem frühern Unterrichte bekannt sein dürfte, hauptsächlich: a. die Erweichung der Konsonante, b. die Verwandlung und Lautsteigerung der Selbst- und Mitlaute, u. s. w. gehörig behandelt werden. — Hieher gehören auch

c. die Hauptregeln der ruthenischen Rechtschreibung mit Berücksichtigung der in dieser Sprache höchst wichtigen, richtigen Betonung. Behufs der besseren Einübung in der richtigen Aussprache sollen alle Wörter in den angeführten Beispielen gehörig akcentirt werden.

II. Die Formenlehre.

Diese soll in nachstehender Folgenreihe geordnet werden: a. ein ausführlicherer Unterricht vom Satze, mit Auseinandersetzung der verschiedenen Redetheile, b. der Unterricht von dem Hauptworte, die Verschiedenheit der Hauptwörter in Bezug der Art, deren Geschlecht und Zahl, dann die Flexionen in gehörigen Paradigmen, c. das Beiwort, dessen Flexionen und Vergleichungsstufen, nebenbei das Zahlwort im Anfange, d. das Nebewort mit seinen Vergleichsstufen, e. das Personenwort, nach seinen Abtheilungen und Flexionen, f. das Hilfszeitwort, und dessen Konjugation, g. das Zeitwort im Allgemeinen, dessen Arten und Konjugationen, wobei ein besonderes Augenmerk auf das Eigenthümliche der ruthenischen Sprache in Betref dieses Redetheils zu richten ist, h. das Bindewort, i. das Vorwort, und dessen Rektion, k. das Empfindungswort.

III. Die Wortfügung.

Hier sollen: a. Die Hauptmomente von dem einfachen und zusammengesetzten, von dem Haupt- und Nebensatze, wie auch deren wechselseitiges Verhältniß ausführlicher behandelt werden, b. die Anweisung der Rektion der Wörter im Satze durch die Zeitwörter, Eigenschaftswörter, und Verhältnißwörter, zuletzt c. die Wortfolge.

IV. Die Rechtschreibung.

Außer dem vorne bei der Lautlehre angedeuteten, soll hier die Interpunktionslehre, wie auch der Gebrauch der großen Anfangsbuchstaben erläutert werden.

6. Es ist das richtige Verhältniß bei der Behandlung einzelner Redetheile zu bewahren, daher nicht ein Theil auf Kosten der anderen überflüssig zu erweitern.

7. Zur Ersparung des Raumes werden bloß die Hauptregeln mit größeren, die Ausnahmen hingegen und die Muster mit kleineren Lettern gedruckt werden.

Die Preiselaborate sind längstens bis Ende November d. J. der Landesschulbehörde mit der Aufschrift „Preislaborat der ruthenischen Sprachlehre“ einzusenden, sie werden sodann einer Kommission fachverständiger Männer zur Begutachtung übergeben; und mit diesem Gutachten dem hohen Unterrichts Ministerium zur weiteren Entschliebung hinsichtlich der Preisbetheiligung vorgelegt werden.

Die Preisbewerber haben ihren Namen, Charakter und Wohnort auf dem Elaborate selbst deutlich ersichtlich zu machen, oder, wenn sie es vorziehen, diese Bezeichnung in einem versiegelten Umschlage zugleich mit dem Elaborate einzusenden.

Jene Elaborate, welche des Preises nicht theilhaftig wurden, werden zur Rückstellung an die Bewerber bereit gehalten, oder wenn dieselben auf dem Elaborate ihre Adresse angegeben hätten, ihnen rückgesendet werden. — Von der galizischen ka. k. Landes-Schulbehörde! Lemberg am 17-t August 1851.

28. Краєва шкільна управа продовжує речянець надсилки конкурсних виробів Жуківському та Головацькому.

N-o 4624.

Obschon der vom h. Unterrichtsministerium festgesetzte Termin zur Überreichung der Preiselaborate einer ruthenischen Sprachlehre für die hiesigen Volksschulen mit Ende v. M. abgelaufen ist, so ist bis zum heutigen Tage gleichwohl nur das beygebogene, 170 §§. umfassende, und noch nicht vollendete Manuskript einer ruthenischen Sprachlehre von dem provisorischen Professor der ruthenischen Sprache am akademischen Obergymnasium in Lemberg Johann Zukowski bey der Landesschulbehörde eingelangt. — Johann Zukowski bat zugleich, daß ihm gestattet werde, den Rest des Manuscriptes bis Ende d. Mts nachzutragen, eben so hat der Professor der ruthenischen Sprache an der hiesigen Universität, Jakob Glowacki bey der kk. Landesschulbehörde die Bitte gestellt, nachdem er sich ebenfalls um den Preis für die Abfassung der ruthenischen Sprachlehre zu bewerben Willens ist, daß ihm zur Überreichung seines Elaborats, das nur noch die Reinschrift bedarf, eine Fristerstreckung von 14 Tagen bewilligt werde. Nachdem der von den genannten zwey Kompetenten angeführte Umstand, daß sie durch vielfältige Amtsbeschäftigung an der genauen Zuhaltung des Konkurrenztermins gehindert wurden, Beachtung verdient, so findet man sich in Anhoffung der Genehmigung des h. Unterrichtsministeriums bestimmt, ihnen die angesuchten Fristerstreckungen zu bewilligen.

Bey dem besonderen Gewichte jedoch, welches vom dem h. Ministerium auf die beschleunigte Einsendung der geprüften Preiselaborate gelegt worden ist, fordert man das g. k. Konsistorium, dem im Grunde des h. Ministerialerlasses vom 1-t März d. J. 1144 die Prüfung der Elaborate obliegt, auf sich sofort mit der Würdigung des mitgetheilten Manuskripts, nach Umständen mit Benützung der unter der Leitung des Domherrn Kuziemski bestehenden Schulbücherkommission zu beschäftigen, damit das was durch die zugestandenen Fristerstreckungen an Zeit versäumt werden muß, durch beschleunigte Prüfung der Elaborate wieder eingebracht werde.

Die Ergänzung des Manuskripts des Zukowski und das von Glowacki zu überreichende Elaborat werden gleich nach ihrem Einlangen dem hochwürdigen gk. Konsistorium zugestellt werden.

Lemberg am 11. Dezember 1851. Gołuchowski.

29. Гушалевичева оцінка конкурсного виробу Як. Головацького.

Bemerkungen
über das Preiselaborat der ruthenischen Grammatik
des ehrewürdigen Herrn Jakob Glowacki k. k. Univer-
sit. Professors.

Das System, welches der Verfaßer in seinem Preiselaborate bei der Behandlung aller Theile der Grammatik befolgte, entspricht ganz den Bedürfnissen der Kinder, für welche dieses Preiselaborat bestimmt ist. Bei der Durchführung eines jeden Theiles der Grammatik ist

eine strenge Konsequenz, nebenbei bemerkt man die Einfachheit, Verständlichkeit und eine vollständige Sicherheit bei der Aufstellung der allgemeinen Sprachgesetze; die Ausnahmen von diesen sind erschöpft und zweckmäßig an ihrem Orte behandelt. Besonders zeichnet sich die Behandlung jenes Theiles, der in den slavischen Sprachdialekten am meisten verworren ist, nämlich des Zeitwortes durch Klarheit und Deutlichkeit aus — Dadurch wird nicht gesagt, daß anderen Theilen des Preiselaborates diese wichtige Eigenschaft fehle, sondern man will nur das Verdienst des Verfaßers gehörig würdigen. Im ganzen Elaborate sind ferner die Localismen aufs sorgfältigste vermieden worden, so daß der Verfaßer den allgemeinen Sprachgeist recht auffassend in jeder Hinsicht der Form und dem Inhalte nach den Forderungen des Programmes entsprach.

J. Guszalewicz Pr. Lehrer der ruthenischen Sprache am k. k. Obergymnasi. bey den Dominikanern.

30. Гушалеввчева оцінка конкурсowego виробу Ос. Гавінчака.

Bemerkungen

über das Preiselaborat der ruthenischen Grammatik des Ehrwürdigen Herrn Joseph Haninczak gr. kath. Pfarrers in Jablonka.

Der Verfaßer beobachtete streng in seinem Elaborate die im Programme aufgestellte Ordnung; allein er befolgte überall die synthetische Methode, welche den Kindern die Erlernung des Gegenstandes erschwert. Er hat fast bei jedem Redetheile, anstatt die Regeln in mehrere Gruppen zusammenzufassen, dieselben in viele Abtheilungen und Unterabtheilungen zersplittert, wodurch die Kinder nur zum Memoriren angehalten in der gehörigen Auffassung behindert werden. So werden im II Hauptstücke § 1. zehn, bei der ersten Declination zwölf, von dem Zeitworte 4, 7, 9 u. d. m. solcher Abtheilungen angeführt.

Das System, nach welchem der Verfaßer die Declinationen der Hauptwörter behandelt, ist verworren. Er nahm nicht Rücksicht auf die eigentliche Geschlechts-Termination, die in den slavischen Sprachen bei den Hauptwörtern und verkürzten Beiwörtern von großer Wichtigkeit ist; sondern hat die Anomalia unter die allgemeinen Regeln subsumirt und sie wie regelmäßige behandelt.

Gleich bei der ersten Declination findet dieses Bewandtniß statt, indem daselbst die Anomalia des männlichen Geschlechtes mit dem Ausgange **o** und **e** jenen(,) die auf **ъ** (den eigentlichen männlichen Ausgang) sich endigen, gleichgesetzt werden. Zu dieser Declination sind auch die sächlichen Hauptwörter mit dem Ausgange **o** und **e** genommen.

Den Kindern wird schwer, bei solcher Vermengung der Ausgänge zu erkennen, welche Termination das männliche und welche das sächliche Geschlecht anzeigt. Schlüßlich hat der Verfaßer in der Anmerkung zu dieser Declination die Hauptwörter **братъ** und **гоподь** nur in der einfachen Zahl genommen, den Plural aber läßt er nach dem Muster der 3-t Declination, welche erst später den Kindern beigebracht wird, abändern. Es ist pädagogischer, wenn man diese

Hauptwörter in die Ausnahme setzt und sie abgesondert bei der ersten Declination nach einem eigenen Muster behandelt.

Zur zweiten Declination hat der Verfaßer jene Hauptwörter des männlichen und weiblichen Geschlechtes genommen, welche: а) im Genitiv der einfachen, und im Nominativ der vielfachen Zahl auf **ы** ausgehen, und jene mit dem Ausgange **я**, welche im Genitiv sing. und im Nominativ plur. auf **и** oder **ѣ** ausgehen, so auch jene des sächlichen Geschlechtes mit dem Ausgange **а** und **я(,)** welche im Genit. sing. den Zuwachs **те** und im Nomin. plur. **та** erhalten. Aus diesem ist klar, wie wenig diese Hauptwörter, besonders die Neutra mit den Masculinis und Femininis in ihrer Abänderung übereinstimmen, daß man sie in eine Declination zusammenstelle. Diese Bemerkung läßt sich auch auf zwei folgende Declinationen anwenden. Die Verworrenheit dieses Declinationssystems der Hauptwörter fließt daraus, indem der Verfaßer nicht begriff, daß die eigentlichen Terminationen des Geschlechtes **ъ**, **ь**, **й** der männlichen, **а**, **я** und **ія** der weiblichen, **о**, **е** und **іє** der sächlichen Hauptwörter seyen. Diese Ausgänge sind das sicherste Kriterium, um das Geschlecht eines Hauptwortes anzugeben. Freilich sind bei allen diesen Ausgängen manche Abweichungen, welche entweder in die Ausnahme genommen oder nach besonderer Declination und besonderem Muster abgeändert werden können; allein man hat dabei den Vortheil, daß man, wie aus dem Vorhergehenden zu ersehen ist, die Kinder nie in Verlegenheit führt, richtig anzugeben, zu welcher Declination ein Hauptwort gehöre und weßes Geschlechtes es sey?

In der Lehre von dem Zeitworte, ging der Verfaßer bei der Bildung der Zeiten von einem falschen Grundsatz aus. Als Hauptzeit, von welcher andere gebildet werden, nahm er den Infinitiv an, und bildet bei der ersten Conjugation die erste Person praesentis durch die Verwandlung des Infinitivausganges **ати**, **яти(,)** **овати**, **евати**, **оти**, **ѣти**, **ути**, **ити**, und **ыти** in den Ausgang der ersten Person singul. **аю**, **ю**, **ую**, **юю**, **ѣю**, und **юю**. Bei der zweiten aber durch die Verwandlung des Infinitivausganges, **ати**, **эти**, **сти**, **чи(,)** **рсти**, **нути** in den Ausgang der ersten Person praesentis **у**, **жу**, **шу**, **зу**, **ду**, **ку** u. d. m. Diese vom Verfaßer angeführte Verwandlung ganzer Sylben in Sylben findet nie in der ruthenischen Sprache statt. Dabei ist dieser Fehler begangen worden, daß es nicht auf das Thema der Zeitwörter, von welchem alle Zeiten, selbst der Infinitiv gebildet werden, gesehen wurde. Nimmt man z. B. den Inf. **класти** und bildet man unmittelbar von demselben die erste Person praesentis sing.(,) so wird man die ganze Sylbe **сти** in **ду** verwandeln müssen, was der Verfaßer wirklich zur Regel aufgestellt hat. Dasselbe wird man thun müssen auch mit andern Infinitivausgängen nur mit Berücksichtigung ihrer Eigenthümlichkeit. Wenn man aber auch das Thema sieht, so fällt die ganze Schwierigkeit bei Bildung aller Zeiten und Arten hinweg. Z. B. von dem Inf. **класти** ist das Thema **клад**, aus welchem er durch die Hinzufügung der Sylbe **ти** und durch die Verwandlung des Mitl. **д** in **с** gebildet wird (**кладти** = **класти**). Von diesem Inf. lassen sich auf keine Weise andere Zeiten bilden, sondern man muß wieder zum Thema

влад zurückkehren, so z. B. fügt man den Ausgang der 1-t, 2-t Person praes. hinzu, so erhält man das praesens, кладу — ешь, етъ u. s. w. Der Verfaßer hat ferner auch die Bildung perfecti falsch aufgestellt. Er behauptet, daß der ganze Infinitivausgang ти in въ (лъ) dann in ла(,) ло verwandelt wird. Das Perfectum aber wird nach der Wegwerfung des Infinitivausganges ти von dem Thema durch die Hinzufügung des л mit der Geschlechtstermination ъ, а und о gebildet.

Das Participium praes. der thätigen Form bildet der Verfaßer von der ersten Person praes. sing. der thätigen Form durch die Hinzufügung des Partizipialausganges чій — чая — чоє. Diese bei der ersten Conjugation aufgestellte Regel wird auch auf die 2-te ausgedehnt. Zwar bewährt sie sich bei der ersten Conjugation, welche die 3-te Person plur. praes. act. den Selbstlaut у oder ю hat, allein bei der 2-ten, in welcher die Zeitwörter nach des Verfaßers Elaborate den Vokal а oder я haben, ist sie nicht anwendbar, denn sonst müßte das zum Muster angeführte Verbum сплю, мочу in Part. praes. сплющій — ая — оє(,) мочущій — ая — оє haben — was der Verfaßer selbst durch das richtige Conjugiren obbenannter Zeitwörter wiederlegt, indem er die participia сплящій — ая — оє, мочащій — ая — оє anführt. Daraus ist ersichtlich, daß es grundsätzlich sey, das Part. praes. von der 3-ten Person plur. derselben Zeit zu bilden.

In der Einleitung ist die Difinition der Grammatik weggelassen, welche füglich nicht ausbleiben dürfte. Die ersten drey Paragraphen enthalten eine kurz zusammengefaßte Eintheilung der Laute. § 4 enthält die Erweichung der Consonanten. Die in diesem § angeführten Fälle bewähren sich in der Sprache — sie sind kurz und faßlich dargestellt, nur wäre noch hinzuzusetzen, daß der Halblaut ъ auch in der Mitte des Wortes z. B. коньми, косовь(ка)мя gebraucht wird.

Im §. 5 wird die abweichende Aussprache der Laute behandelt; hier ist dieses zu bemerken, daß der Selbstlaut nach den Zischenlauten nicht wie и(,) sondern wie e ausgesprochen wird. Die Regel, daß die Wörter, welche im Gen. und den folgenden casibus ъ behalten, auch im Nom. mit ъ zu schreiben sind, ist irrig und überflüssig, weil sie schon ihrer Aussprache nach das ъ überall behalten sollen, so bewährt sich diese Regel nicht in den Exempeln крадѣжь und колодѣзь.

Ebenso ist diese Anmerkung irrig, daß jene Beiwörter durch ъ zu schreiben sind, die von den Hauptwörtern abgeleitet werden, welche durch ein е, das nach der Aussprache wie ъ klingt, abgeleitet werden. Ubrigens bewährt sich die angeführte Anmerkung auch nicht allgemein in der Aussprache.

§ 11. enthält die Lehre von der Betonung. Hier läßt sich nur dieses bemerken, daß der Verfaßer dieses anzuführen unterlassen hat, daß manche Wörter durch die verschiedene Betonung auch andere Bedeutung erhalten, z. B. мѹка Leiden, мѹкá Mehl.

Das II Hauptstück enthält die Lehre von den Redetheilen. Hier hat der Verfaßer im § 1. in der Anmerkung das Hauptwort воевода jenen Hauptwörtern beigezählt, welche theils des männlichen theils

des weiblichen Geschlechtes sind; es wird unter andern als Beispiel irrig angeführt, daß es gesagt werden kann: той und та я воевода, indem das citirte Hauptwort selbst der Bedeutung nach nur des männlichen Geschlechtes sey, obgleich es wie староста u. a. den weiblichen Ausgang hat.

Zur 4-ten Declination hat der Verfaßer die Hauptwörter des weiblichen Geschlechtes mit dem Ausgange ь und einige desselben Geschlechtes mit der letzten Sylbe ще, welche im Genit. sing. und im Nom. plur. auf и ausgehen, gezählt. Das erste Muster dieser Declination часть ist des weiblichen, allein das zweite головнице des sächlichen Geschlechtes, wie überhaupt alle Hauptwörter mit dem Ausgange е außer jenen, die eine Weibsperson bezeichnen, neutra sind. Es hat daher der Verfaßer sehr gefehlt, wenn er головнице wie ein weibliches Hauptwort declinirt und seinen Fehler als Muster anführt. Головище hat im Genit. головыща nicht головыщи, im Dat. головущу nicht головыщи, im Instrum. головущемъ nicht головущею, im Nom. plur. головыща nicht головыщи.

Im § 2 des II Hauptstückes ist die Lehre von dem Beiworte gehörig entwickelt. Bei den Zahlwörtern, welche im § 2 behandelt werden, wäre wünschenswerth auch die Buchstabenanzahl anzuführen. Die Deklination des Zahlwortes сорокъ, тысячь, міліонъ und der zusammengesetzten Zahlwörter триста, четыреста fehlt gänzlich. Es war die Sache des Verfaßers wenigstens die Regel anzugeben, wie diese Zahlwörter abgeändert werden sollen.

Die Lehre von den Nebenwörtern enthält § 4. Hier fehlen noch die von dem Mittelworte praesentis der leidenden Form abgeleiteten Nebenwörter z. B. свидѣма, сторѣма u. d. m.

Im § 5. ist die Lehre von dem Fürworte gehörig und dem Sprachgeiste gemäß dargestellt worden.

Im § 6. Von den Zeitwörtern wird bei der Eintheilung derselben das Wort видѣ Form dem Worte гагунокъ Gattung gleichgesetzt. Aus dem wörtlichen Uebersetzen dieser Wörter ins Deutsche ist ersichtlich, daß sie ihrer Bedeutung nach verschieden sind.

In demselben § sub B) scheint der Verfaßer im Gebrauche поединое число gegen den eigentlichen Ausdruck число единственое sich verstossen zu haben. Ferner sub Г) wird im 3-ten Stücke временій unrichtig als Genitiv plur. gebraucht, — der Genit. plur. von время wird времевъ.

Uibrigens wird zum Vortheile des Verfaßers dieses bemerkt, daß im ganzen Elaborate die Darstellungsweise kurz und verständlich sey. Der Styl ist sprachrichtig und bindig, die Orthographie entspricht bis auf angeführte Unrichtigkeiten den Forderungen des Programmes.

J. Guszalewicz prov. Lehr. der ruth. Spr. am k. k. Ob. G. bey den Dom.

31. Гушалевичева оцінка конкурсowego виробу Ів. Жуківського.

Bemerkungen

über das Preiselaborat der ruthenischen Grammatik vom ehrewürdigen Herrn Żukowski.

In der Vorrede rechtfertigt sich der Verfaßer wegen Annahme einer neuen grammat. Terminologie, die in einem Lehrbuche, welches für den öffentlichen Unterricht bestimmt ist, schon aus dem Grunde nicht zu billigen wäre, weil sie unverständlich und nicht etymologisch ist; so z. B. *самозвукъ* soll nach der Annahme des Verfaßers den Selbstlaut bezeichnen, da es etymologisch Selbstklang bedeutet, — so auch *созвукъ* heißt Mitklang nicht Mitlaut — *имя* der Name nicht Substantiv — *слово часове* heißt nicht Verbum sondern Stundenwort — und auch andere sind fast alle in demselben Sinne creirt. Daher ist es beßer die bis jetzt üblichen von allen Grammatikern gebrachten terminologischen Ausdrücke beizubehalten, als neue eigenmächtig zu schaffen. Der Verfaßer führt als einen wichtigen Grund an, daß er die alten üblichen technischen Ausdrücke deßwegen nicht annahm, weil sie ihm zu altslavisch und russisch klingen. Diese Behauptung fällt aber ganz weg, sobald man bedenkt, daß sie schon zwischen dem X und XI Jahrhunderte in Uebersetzung der Grammatik Joannis Damasceni und in allen nachfolgenden Abschriften und Abdrücken dieses Werkes einzig und allein von den Ruthenen gebraucht waren. Zum Beweise deßben dienen auch die ältesten ruthenischen Grammatiken, wie die vom *Лаврентій Зизаній* (Wilna 1596)(,) vom *Meletij Smotryski* (in *Jewie* 1619)(,) welche wieder unverändert behielten. Auch kann der Verfaßer nicht in Abrede stellen, daß die von ihm für unverständlich gehaltene Terminologie sogar von den Schülern der ehemahligen griechisch-slavischen Schule, welche bei dem Lemberger Stauropigian-Institute bestand, in der von ihnen in ruthenischer und griechischer Sprache verfaßten Grammatik (Lemberg 1595 (sic)) gebraucht war. Es wird nicht geleugnet, daß später die Russen und andere Slaven dieselben technischen Ausdrücke zu gebrauchen anfangen, indem sie (wie der Verfaßer selbst wirklich behauptet) aus dem lateinischen übersetzt oder demselben nachgebildet fanden; demnach soll noch diese Bemerkung nicht außer Acht gelassen werden, das auch die deutschen Sprachbücher die lat. Ausdrücke Substantiv, Adjectiv, Verbum(,) ja sogar Interjection behalten, weil man wohl einsieht, daß die lateinische Technika vollkommen ausgebildet sind. Es wäre daher unpädagogisch den Kindern die Möglichkeit zu nehmen die lat. Terminologie sich in ihrer Muttersprache eigen zu machen und sich für das Studium der lateinischen vorzubereiten, ja es wäre sogar eine schwere Versündigung an der Sprache, wenn man die ganz paßenden schon seit uralter Zeit von den besten Grammatikern angenommenen und auf der klaßischen Sprache ausgebildeten technischen Ausdrücke durch neue unetymologische und unverständliche Terminologie ersetzen würde. — Es ist kein Vorzug (wie der Verfaßer behauptet) des *Elaborats*, sondern vielmehr eine Veranlaßung zu vielen zwecklosen literarischen Diskussionen.

Was das Elaborat selbst betrifft, so haben sich folgende Bemerkungen herausgestellt:

I. Die Definitionen, Regeln und Ansichten sind an vielen Stellen unrichtig und falsch, oder unbestimmt und dunkel. So wird S. 2 gesagt, daß alle Slaven das cyrillische Alphabet in ihrer Schrift gebrauchten. Es ist eine Zumuthung, die keinen historischen Grund hat. Im § 12. S. 7 ist die Regel von dem Gebrauche ъ und ѣ für das Kind unverständlich; es wird auch in demselben § behauptet, daß ъ im Schreibgebrauche weggelassen werden kann, was eine neue in der ruthenischen Rechtschreibung vorkommende Erscheinung wäre.

Eben so kommt im § 16. S. 8 wieder eine ganz neue, ausschließliche vom Verfaßer aufgestellte Behandlung der halbweichen Konsonanten; unter diesen befinden sich auch л, н, р, бл, пл, фл, мл. Solche Eintheilung bewährt sich nie in der Sprache und fällt dem Kinde schwer zum Erlernen. Höchstens könnte eine solche Hypothese in einer sprachlichen Abhandlung vorkommen, aber schwerlich eine Kritik aushalten.

Aus dem § 19. S. 9 ist nicht ersichtlich, warum л und н nach den Lippenlauten eingeschoben werden.

Im § 26. S. 11 ist die Theorie vom Gebrauche des і einseitig und unvollständig; es ist daselbst das einzige Wort миръ die Welt, welches das і annimmt, weggelassen. Die Ansicht aber, daß die fremden Wörter z. B. министръ, магистратъ mit і geschrieben werden, ist falsch, denn nach der besten Rechtschreibung werden die fremden Wörter mit и geschrieben.

Noch unvollständiger ist die Theorie im § 32. S. 13 vom Gebrauche der Selbstlaute и und ы. Der Verfaßer sagt apodictisch, daß man beim Gebrauche dieser Vokalen auf das polnische und großrussische Sprachdialekt Rücksicht nehme, bedenkt aber nicht, daß die Schulkinder, für welche dieses Schulbuch bestimmt werden soll, weder des ersten noch des zweyten Dialektes kundig sind. Auch kann diese Ansicht nicht gebilligt werden, daß der Halblaut ѣ vom Verfaßer den Mitlauten beigezählt erscheint.

Im § 66. S. 31 ist die Definition des Subst. zu weit; es heißt: *Имя або имя существительное есть слово, котрымъ що существующого назы(и)ваемо.* — Man könnte also unter diese Definition auch das Adjectiv und Pronomen leicht subsumiren.

Im § 69. S. 34 ist die Eintheilung der Hauptwörter in *однoчныи* (vereinsammte) zu gewagt, es wäre beßer, wenn solche Unterabtheilung nicht vorkäme; denn dieselben Hauptwörter werden einmahl *родовыи* dann *однoчныи* benannt; — dadurch wird das Kind nur in Verlegenheit geführt, wohl aber keinen sprachlichen Nutzen daraus schöpfen.

Im § 69. S. 35 ist die Mittheilung des Begriffes von den Sammelnamen verwickelt und irrig.

§ 70. S. 35 ist unklar; es heißt: Von den Namen werden andere Namen gebildet; man kann daraus nicht entnehmen(,) von welchen

Namen diese Ableitung geschieht; zwar führt der Verfaßer bald in demselben § an, daß die weiblichen Hauptwörter von den auf einen Konsonant ausgehenden männlichen Hauptwörtern, die eine Person bezeichnen(,) durch die Hinzufügung des Endlautes *а, ка, иха, оха, иня* und bei jenen, die ein Thier bezeichnen(,) durch die Hinzufügung des Ausganges *иця* gebildet werden; allein diese Regel kann nicht als allgemein geltende zugelassen werden, denn sonst müßte *братова* von *братъ*, *вуйна* von *вуйко*, *стрыйна* von *стрый*(,) dann *императрица* von *императоръ*, *царица* von *царь* als ausgenommen betrachtet, oder in einem besonderen §. behandelt werden.

S. 36. § 71. enthält unter anderen die Regel, daß durch die Hinzufügung der Sylbe *ко* zu den auf einen Konsonanten ausgehenden Hauptwörtern die augmentativa abgeleitet werden. Diese Regel ließe sich mehr auf die diminutiva anwenden z. B. *Иванъ* — *Иванко* — *Грицько* — *Федько*.

Im § 76. S. 38. ist die Mittheilung des Begriffes vom Geschlechte der Hauptwörter zu trivial und für das Kinderalter nicht paßend. Ferner ist die Lehre vom Geschlechte der Hauptwörter unklar und unbestimmt, so daß das Kind außer Stand gesetzt wird, mit aller Sicherheit dasselbe zu bestimmen.

§ 86. S. 41. sagt der Verfaßer *мающия въ другомъ падежи о одинъ складъ больше нѣжъ въ первомъ, суть нѣякого полу н. пр. племя, племени*. Nach dieser Regel könnte man auch die Hauptwörter des männlichen Geschlechtes sächlich nennen, denn sie erhalten auch im Genit. sing. eine Sylbe mehr z. B. *человѣкъ*, *человѣка*(,) *столъ* — *стола* u. s. w. So ist auch in dem § 108. S. 54. die ganze Behauptung, daß die Hauptwörter des sächlichen Geschlechtes mit dem Ausgange *е* im Genitiv plur. *ь* haben, irrig und falsch; denn viele haben auch *ъ* und *я* z. B. *море* — *мерей* nicht *морѣ*(,) *яйце* — *яйць*, *сердце* — *сердць*.

Im § 110. S. 54 will der Verfaßer die sächlichen Hauptwörter mit dem Ausgange *ь* in einem besonderen § behandelt wissen, und unterscheidet sie von jenen, die auf *іе* ausgehen. Im Gegentheile diese beiden Ausgänge sind eins und dasselbe, so sagt man *званіе* und *званье*, *спасеніе* und *спасенье*.

Im § 129. St. 64 wird grundfalsch behauptet, daß *три чверти* Dualis sey — es ist die echte vielfache Zahl, eben so auch *чотыри колѣвци*. *Книжци* ist kein Dual, sondern der altslavische Plural. Endlich ist auch diese Behauptung nicht zu billigen, daß die Hauptwörter *око*, *ухо* und *плече* nur in der Zweyzahl u. zwar in allen Endungen gebraucht werden; denn selbst das vom Verfaßer angeführte Beispiel mit Ausnahme des Instrumental spricht ganz gegen diese Behauptung.

Im § 193 wird die Declination der persönlichen Fürwörter aufgestellt — es wird der Genitiv sing. von *я* auch *мя*, von *ты* — *тя* unrichtig gesetzt; denn *мя* und *тя* ist der echte verkürzte Accusativ der obbenannten Fürwörter.

In der Bildung der Zeiten in den §§ 231—238 hat der Verfaßer dieselbe Verfahrungsart, wie der Verfaßer des anderen Preiselaborats H. Haninczak — angenommen. Als Hauptzeit(,) von welcher alle anderen gebildet werden, nimmt er den Infinitiv an, und verwandelt den Infinitivausgang in die Ausgänge anderer Zeiten. Diese Verfahrungsart ist in ihrem Grundsatzes hatlos in den Bemerkungen des anderen Preiselaborats bewiesen worden.

II. Abgesehen davon, daß die ganze grammat. Terminologie nicht recht aufgefaßt erscheint, sind auch einige Wörter entweder unrichtig gebraucht oder unrichtig verstanden worden, wodurch augenscheinlich sich ein ganz anderer Sinn der Regeln herausstellt. Zum Belege deßen wird Folgendes angeführt:

Bald auf der 1 ten Seite in der Definition der Grammatik gebraucht der Verfaßer unrichtig das Wort право in der Bedeutung regelmäßig; denn es heißt theils das Recht, theils adverbialiter rechts — richtiger wäre правильно regelmäßig von правило Regel, Norm, was auch der Verfaßer selbst bestätigt, indem er правило zur Bezeichnung des Wortes Regel gebraucht.

§ 6. S. 5. сплывающіи statt слитни falsch(,) denn es würde hebraßfließende nicht zusammenfließende heißen. § 9. S. 6 начинье identisch mit орудіе in der Bedeutung Werkzeug, начинье bedeutet aber das Geschirr. § 62. S. 27. значокъ дѣлящій wird grundfalsch Beistrich genannt; wörtlich bedeutet es das trennende Zeichen. § 67. S. 32. wird оттягнута in der Bedeutung abstrahiren statt отвлеци gebraucht(,) оттягнута aber heißt abzulehen — hiemit оттягненіи abgezogene nicht abstracte — чынность ist der ruthenische Sprache fremd, eigentlich bedeutet es дѣйствіе. § 67. statt латво leicht beßer легко. Die als Exempel angeführten triviellen Ausdrücke wären wegzulassen. S. 112. § 216. statt выполни глаголы ist richtiger общіи, statt dokonани und недоконани — совершеннаго u. несовершеннаго вида gebrauchen. S. 119. § 227. часть теперъшній heißt die jetzige Stunde — die gegenwärtige Zeit heißt время настоящее. S. 136. § 246. wird емысль сносящій in der Bedeutung leidende Form gebraucht, was eigentlich in der ruthenischen Sprache: zusammentragender Sinn oder in einer anderen Bedeutung ertragender Sinn heißt. Leidende Form heißt видъ страдательный; thätige Form видъ дѣйствительный. — § 249. statt разовое вспомогагельное слово ist однократный вспомогагельный глаголь zu gebrauchen. S. 141. § 253. sub d ist die Bedeutung der Wörter видъ часу теперъшного unklar; wörtlich soll es Form der jetzigen Zeit heißen.

III. Hinsichtlich der Behandlung des Stoffes kann nicht gesagt werden, daß der Verfaßer seine Aufgabe glücklich gelöst hat. Er verfolgte zwar die im Programme vorgezeichnete Bahn, aber er hob zu oft einiges hervor, was für das Kinderalter entweder nicht begreiflich oder vom geringen sprachlichen Nutzen oder durch die Versündigung an der natürlichen Logik ganz verworren und unsystematisch ist.

So z. B. die Anmerkung zum § 6. S. 5. konnte in einer Grammatik für Kinder wegbleiben. Die Lehre von der Betonung wird an zwei Orten behandelt, einmahl in dem §§ 55—59. S. 22 bald nach der

Lautlehre, dann nach der Declination der Hauptwörter in den §§ 131--135. inclusive S. 68. In dem verlautharten Programme wird aber ausdrücklich die Behandlung dieser Lehre nach der Lautlehre gefordert. Es hat zwar den Anschein, daß der Verfaßer die §. §. nach der Declination ausschließig den Substantivis bestimmt hat, allein auch in den nach der Lautlehre angeführten §. §. ist die Betonung größtentheils auf Substantiva beschränkt. Es wäre pädagogischer, wenn man diese Lehre in der ruthenischen Sprachlehre an einer Stelle behandeln würde.

Mehr unzweckmäßig ist die Eintheilung der Hauptwörter in 3 Declinationen. Der Verfaßer stellt im § 93. S. 45. folgende Regel auf: *Первымъ способомъ скланяють ся всѣ имена мужского(,) женского и нѣякого полу, маюция въ мовѣ остатный созвукъ твердый, н. пр. кутась, тато, сукмана, слово.* Wörtlich heißt es: Nach der ersten Weise (denn способъ heißt Weise) werden abgeärdnet alle Namen (Hauptwörter) des männlichen, weiblichen und sächlichen Geschlechtes, welche in der Sprache einen letzten harten Mitlaut haben. Wenn der Verfaßer in seiner Terminologie bei dieser Regel consequent bleibt, so stellt sich ein offener Widerspruch; denn selbst die angeführten Beispiele wie *тато, сукмана* und *слово* gehen nicht auf einen harten Mitlaut, sondern im Gegentheil auf einen Selbstlaut aus.

In dem folgenden § 94. S. 46. wird diese grammatische Unconsequenz weiter fortgesetzt. Es heißt: *Другимъ способомъ скланяются также имена мужского(,) женского и нѣякого полу, маюци въ мовѣ остатный созвукъ мяккій, прямиккій або цѣ.* — Nach der zweiten Weise werden auch die Hauptwörter des männlichen, weiblichen und sächlichen Geschlechtes abgeändert, welche in der Sprache auf den letzten weichen oder halbweichen Mitlaut oder auf ц ausgehen z. B. *дышель, куля, казанье, панячь.* — Da auch bei dieser Regel die Beispiele *куля, казанье, душа, поле, лице* angeführt werden, die auf einen Selbstlaut ausgehen, so stellt sich auch da ein offener Widerspruch.

§ 95. lautet: *Третымъ способомъ скланяются только имена женского и мужского полу, маюция въ другомъ падежи о одень складъ больше.* — Nach der dritten Weise werden nur die Hauptwörter des weiblichen und männlichen Geschlechtes abgeändert, welche in der zweyten Endung eine Sylbe mehr erhalten. Die citirte Regel hat diese Eigenschaft, daß sie auch auf zwei vorhergehende vom Verfaßer festgesetzte Declinationen ausgedehet werden kann. Als Beispiele sind *кость genit. кости, гость гостя, конь, грошь.* Es ist wahr, daß die angeführten Hauptwörter im Genit. eine Sylbe mehr erhalten, aber dasselbe gilt auch von den Hauptwörtern *учитель, мужъ* u. s. w. von denen das erste als Muster der ersten Declination angeführt wird; die letzten aber vom Verfaßer selbst der 2-ten Declination beigezählt werden. Dieser neu angestellte Versuch ist, wie jeder sprachkundige einsieht, unrichtig. Nach der fleißigen Kombination aller vom Verfaßer angestellten Regel(n) für die Declinationen der Hauptwörter nach ihrem Genus und ihrer Termination,

kommt man nothwendig zu dem Resultate, daß die ganze Behandlung derselben unbestimmt, unklar und unsystematisch sey.

Glücklicher war der Verfaßer in der Behandlung der Beiwörter, Nebenwörter und Zahlwörter.

IV. Es wird noch dieses bemerkt, daß der Verfaßer in seinem Elaborate sich auf die Localisma beschränkend, den Geist der ruthenischen Sprache nicht allseitig auffaßte, wovon fast jede Seite seines Elaborates den sprechendsten Beweis liefert. — S. 1. доходженье ist Localismus — allgemein wird изслѣдованіе gebraucht. S. 3. § 3. назвы statt названія. S. 7. § 13. чути wird an gewissen Orten in der Bedeutung слышати hören gebraucht, eigentlich чути heißt fühlen. S. 20. § 5. складаюція statt составленныя. S. 22. притеськь — гласоудареніе. S. 22. § 57. непряемо statt неприятно. S. 25. § 60. кобы statt еслбы. S. 27. § 63. мешкаюциа statt обитаюциа — выставяемо statt изображяемо — мусяць быти statt должны быти. S. 30. § 63. справивъ statt произвелъ. S. 32 § 67. u. d. m. Dabey muß auch dieses bemerkt werden, daß des Verfaßers Orthographie den im Programme gestellten Forderungen zuwider sey.

Schlüßlich hat sich zum Vortheile des Verfaßers herausgestellt, daß die ganze Lehre von der Syntax nach der Forderung des Programmes ausgearbeitet sey.

J. Guszalewicz, Prov. Lehrer der ruth. Spr. am k. k. Ob. G. bey den Domini.

32. Комісія для укладання українських шкільних підручників предкладає консісторії конкурсні вироби з їх оцінками.

Hochwürdigstes Lemberger gkth Metropolitan Consistorium!

Die b. m. von den Hochwürdigen Metropolitan Consistorium zu den Zhlen 1573, 1587 ex a^o 1851 dann 161 und 303 ex 1852 der zur Verfassung der ruthenischen Volksbücher ernannten Commission zur Würdigung (der) mitgetheilten Preis-Elaborate einer ruthenis. Grammatik des Universitäts Professors Jakob Głowacki —

des provisorischen Professors der ruthenischen Sprache am akademischen Obergymnasium in Lemberg Johann Zukowski und

des Jablonkaer Pfarrers Joseph Haninczak, welche im Anschluße $\frac{1}{8}$ vorliegen, wurden von der benannten Commission dem Commissions Mitgliede und Professor der ruthenischen Sprache an dem Lemberger Obergymnasium bei den Dominikanern Johann Guszalewicz zur Zensurirung übergeben.

Der Professor Guszalewicz hat die fräglichen Preiss Elaborate einer strengen Prüfung unterzogen, eine vollständige Zensurirung derselben mit seltenen Fleiße-Gründlichkeit und allseitiger Würdigung durchgeführt, und seine Beobachtungen während der Commissions-Sitzungen am 26-t und 29-t Jänner — dann 4-t und 19-t Februar und 5 t März l. J. vorgetragen.

Diese über die einzelnen Preis-Elaborate angestellten Bemerkungen folgen im weitem Anschluße $\frac{2}{8}$ zur Einsicht mit.

Das Preis-Elaborat des prov. Professors Zukowski enthält viele Neuerungen, manche grammatikalische Unrichtigkeiten, hie und da auch

Anstößigkeiten wie z. B. im § 76. vom Geschlechte(,) strotzt von Lokalismen und entspricht der im Programme gestellten Forderung hinsichtlich der Schreibart nicht.

Das Preiselaborat des Pfarrers Joseph Haninczak führt weder die Deklinationen noch die Bildung der Zeiten glücklich durch, hat auch viele Unrichtigkeiten, und ist für ein Schulbuch schon deßwegen nicht passend, daß der Verfasser bei den einzelnen Regeln 7—8 ja bis 12 Subeinteilungen ansetzt, wodurch das Memoriren derselben den Kindern nicht bloß erschwert, sondern fast unmöglich wird.

Der Universitäts Professor Jakob Głowacki hat die Aufgabe glücklich gelöst, und das von ihm gelieferte Elaborat wurde von der Commission nach einer sehr sorgfältigen allseitigen Prüfung als das allerbest gelungenste, dem vorgezeichneten Programme ganz angemessen und den gestellten Anforderungen vollkommen entsprechende einstimmig erklärt.

Diesem Gutachten der Commission ermangelt der Gefertigte nicht noch beizufügen, daß von den Preis-Bewerbern, weder der prov. Professor Zukowski noch der Pfarrer Haninczak sich auf dem literarischen Felde versucht haben; wo hingegen der Univesitäts Professor Głowacki, welcher bereits mehrere literarische Arbeiten, welche im Drucke erschienen sind, geliefert — auch eine höhere ruthenische Grammatik bereits verfaßt hat, welche Zeuge des Entwurfes der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Osterreich Seite 150 als Unterrichtsbuch vorgezeichnet und empfohlen wird.

Dieses liefert den Beweis, daß Głowacki eine gründliche Kenntniß der ruthenischen Sprache besitzt — somit auch im Stande ist eine gediegene Grammatik zu schreiben.

Lemberg am 20-t April 1852. Kuziemski Michael (Дальше його титул).

33. Консисто́рія пересялає конкурсові вироби краввій шкільній управі.

Hochlöbliche k. k. Landesschulbehörde!

Die mit den hohen Erlaßen vom 11-ten und 16-ten Dezember 1851, Z. Z. 4624 und 4720, dann 8-ten und 19-ten Jänner und 11-ten Febr. l. J. Z. Z. 100(,) 364 und 788 zur Prüfung mitgetheilten Preis Elaborate einer ruthenischen Sprachlehre für die hierländigen Volksschulen des Universitäts Professors Jacob Głowacki, des provisorischen Professors der ruthenischen Sprache an dem akademischen Ober-Gymnasium in Lemberg Johann Zukowski, und des Jablonker Pfarrers Joseph Haninczak, wurden vom Consistorium vorläufig der zur Verfaßung der ruthenischen Volksschulbücher bestehenden Kommission zur Beurtheilung und Würdigung zugestellt.

Die besagte Commission hat sich dieser Aufforderung gemäß, der Prüfung und Würdigung der mitgetheilten Preis-Elaborate unterzogen, über jedes Elaborat abgesonderte Bemerkungen verfaßt, und sich einstimmig dahin vereinigt, daß das von dem Universitätsprofessor Jacob Głowacki verfaßte Preis-Elaborat das bestgelungenste ist, und allen

in dem mit dem hohen Erlaße v. 17-ten August 1851. Z. 2379 St. hinausgegebenen Programme gestellten Anforderungen vollkommen entspricht.

In Erwägung dessen, daß diese Preis Elaborate von Fachmännern sehr sorgfältig geprüft und einer strengen Würdigung unterzogen waren, und nach eigener Ueberzeugung, vereiniget sich das Consistorium mit dem Gutachten der benannten Commission, und spricht sich dahin aus, daß unter den mitgetheilten Preis Elaboraten jedes des hierortigen Universitäts-Professors Jacob Głowacki das bestgelungenste ist, und in den hierländigen Volksschulen mit vollkommener Beruhigung und dem zu erwartenden besten Erfolge als Lehrbuch gebraucht werden kann.

Wie wohl aber dieses Preis-Elaborat unstreitig das bestgelungenste ist, kann das Consistorium dennoch auch den beiden andern Preis-Bewerbern die Anerkennung nicht versagen, welche in der kurzen Zeit, welche auf die Einsendung der Elaborate festgesetzt war, eine so schwierige Arbeit zu Stande brachten. Das Consistorium findet sich demnach veranlaßt bei Einer hohen k. k. Landesschulbehörde einzuschreiten, damit nach erfolgter Genehmigung des Preis Elaborates des Professors Głowacki, den beiden andern Mitbewerbern für deren Bereitwilligkeit nach ihren Kräften zur Beförderung des Volksschulunterrichtes beizutragen, die Anerkennung der hohen Regierung zu Theil werde.

Die mitgetheilten drei Preis-Elaborate sammt dem Gutachten der benannten Commission folgen im Anschluße mit. — Lemberg am 27. April 1852. J. Bochenski Weihbischof.

34. Намісництво поручає консисторії зробити уважними народніх учителів на граматку Головацького.

An

N-o 5383

das hochwürdige gr. kath. Metrop. Consistorium hier.

Die von der Matica halicka ruska herausgegebene ruthenische Sprachlehre von Holowackij Grammatika ruskoho jazika sostawlenna Jakowom Hołowackim, Lemberg 1849. Gedruckt im stauropigianischen Institute wurde vom hohen Unterrichts-Ministerium zum Lehrgebrauche an Untergymnasien und Unterrealschulen für zuläßig erklärt, vorausgesetzt, daß der Preis eines Exemplares auf 20 Kr. herabgesetzt wird. Wovon das hochwürdige Metrop. Consistorium im Grunde Erlaßes des hohen Unterrichts Ministeriums vom 28. v. M. Z. 9399 bezüglich auf das Einschreiten vom 30. Mai d. J. Z. 865 mit dem Bemerken benachrichtigt wird, daß sich selbe zum Gebrauche an Volksschulen, nach dem Ausspruche des hohen Unterrichts Ministeriums nicht eigne, um Schülern als Lernbuch in die Hand gegeben zu werden, die Lehrer hingegen darauf aufmerksam zu machen seien.

Was den ruthenischen Sprachunterricht in Volksschulen betrifft, so soll derselbe über Anordnung des hohen Unterrichts Ministeriums in der Weise fortgeführt werden, wie dies im ruthenischen Ersten Sprach und Lesebuche angedeutet wird. Wenn dieses geschieht, so entfällt die

Nothwendigkeit einer abgesonderten ruthenischen Sprachlehre in den Händen der Schüler. Die Lehrer haben sich, um sich die weitere Entwicklung dieser Methode des sprachlehrlichen Unterrichts zu veranschaulichen mit den im deutschen zweiten Sprach- und Lesebuche vorkommenden Sprachübungen vertraut zu machen, worauf sie zu verweisen sind.

Das hochwürdige Metrop. Konsistorium wolle daher auch in dieser Beziehung die weitere Veranlassung treffen.

Lemberg am 7. Juli 1854. Mosz.

35. Міністерство просвіти жадає нової перерібки конкурсних еляборатів.

Z. 56809. Hochwürdiges gr. kth. Metropolitan Consistorium Hier.

Das hohe Ministerium für Kultus und Unterricht hat mit dem Erlaße vom 31-t Oktober d. J. Z. 4710 über die mit Bericht der bestandenen Landesschulbehörde vom 5. Maj 1853 Z. 2453 vorgelegten Preiselaborate einer ruthenischen Sprachlehre für die zweiten Klassen an den hierländigen Volksschulen angeordnet, die gedachten Elaborate mit Rücksicht auf die jüngsten Modifikationen in der ruthenischen Orthographie für Schulbücher einer neuen Ueberprüfung, wobei überhaupt der gegenwärtige Zustand des ruthenischen Unterrichts an den Volksschulen in Betracht zu ziehen ist, zu unterziehen.

Mit Beziehung auf den Bericht vom 27. April 1852 Z. 701, dessen Beilagen im Anschluße mitfolgen, wird das hochwürdige Konsistorium eingeladen, die Ueberprüfung der fräglichen Preiselaborate nach den Andeutungen des bezogenen h. Ministerial-Erlasses unterzöglich vorzunehmen und das Ergebnis anher vorzulegen.

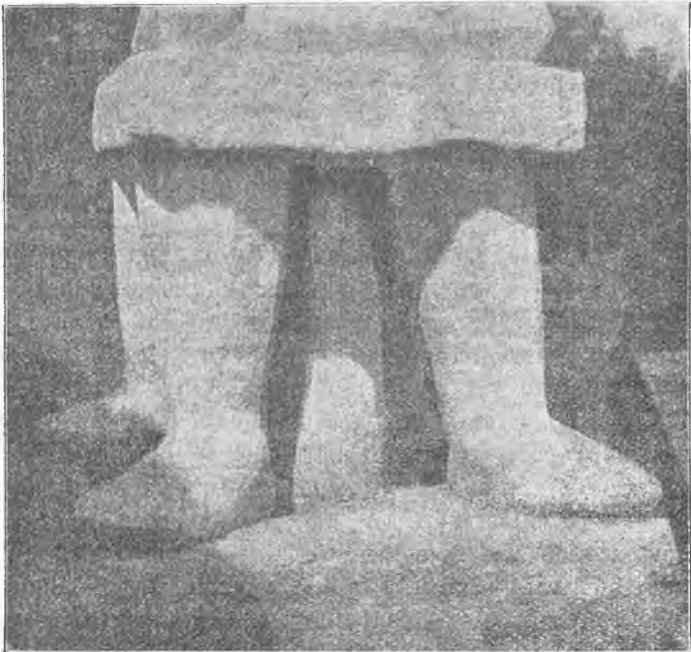
Lemberg am 16. November 1860.

Miscellanea.

Лопушанський „Святовид“.

Др. Деметрикевич в своїй статі про камінні баби дав реєстрик досі звисних многоголових камінних фігур на словянській

території (Sprawozdania akad. umiejętności, 1910, VII). В сїм реєстрику нема фігури в Лопушній під Рогатином. Наш співробітник д. Вадим Щербаківський, відфотографувавши підчас своєї останньої екскурсії сю фігуру, звертає на неї увагу

дослідників. На місці йому оповіджено, що літ 50—60 тому піп з Липиці велів розбити вилвлену в ріці Липиці статую Святовида, котра мала чотири лиця і 4 ноги; але розбивши голови і тулуб велів на ногах поставити хрест, в знак побіди христової віри над поганством. Сі ноги і тепер стоять в селі і на них хрест каманий.

Ред.

Один із буковинських духовних *antiquae educationis*.

Між нашим народом ходить багато оповідань, переважно гумористично-сатиричних, в яких висміваєть ся неукість духовних, виявлювана в ріжних обставинах житя, а в першій мірі в духовних функціях, в яких духовні, як спеціялісти, повинні імпонувати своїм фаховим знанем простому народови, а не давати ся поучувати. Всіх тих оповідань не буду тут розбирати, бо се переходило би рамки малої замітки, але вкажу бодай кілька таких характеристичнійших оповідань, надрукованих у моїй збірці „Галицько-руських анекдотів“¹⁾, виданих 1899 р.

Під ч. 267 оповідаєть ся, як молодого духовного, що ще не вмів відправляти, поучує старший; молодий не похочившись перекручує слова, з чого виходить комічна ситуація („пять люде́й пять т́исѣч хлѣба в́или і ще голодн́і б́или).

Під ч. 271 оповідаєть ся, що „за давних час ни сиділи ксьондзі в покоях в виліких, так як нині, але сидів в малі хатині так, як ка́ждий хлоц, а попаде́ ходіла в ф́оті так, як ка́жда хлб́ика“. Очевидно, що й освітою не виріжнювали ся такі духовні багато від свого окруженя.

Під ч. 273 оповідаєть ся про духовного, що „дуже не любив казане говорити“, бо очевидно не вмів і про те, як він викручував ся від проповідий перед своїми парафіянами.

Під ч. 274 оповідаєть ся про духовного, що не міг знайти тексту евангелія, яке припадало на той день. „Виходит на евангеліє, починає читати, але нич більши ни говорит, лиш: риче́, риче́... Али декóви навкúчило се вже чикати дальше, питає ксьондза: Що стóмосць риче́? — А він ка́жи декóви: Пес тво́ю ма́му волоче́. — А дек тогд́и сьп́иває: Сла́ва теб́і Гóсподи!“ Дальше приказує той самий духовний парафіянам пере-

¹⁾ Пор. Етногр. Збірник, т. VI.

нести церкву „в такé місци, аби ніхтó не заходів“ (бо перше стояла вона при дорозі) і не міг його „обсуджувати“.

Під ч. 275 оповідаєть ся, як дідич і єзуїт кпили собі з не-вченого попа і як він відплатив ся, зложивши їм простакува-тий двостих.

Під ч. 279 оповідаєть ся, як простакуватий духовний від-чував парафіян від простакуватости.

Під ч. 295 оповідаєть ся про такого духовного, що стратив рахубу днів і не знав, коли припадає неділя; тому попросив свого наймита, щоби обчислив її. „Приходит Юркó і кáжи так: В пониділок займів, а в вівторок загнáv, а в сéриду згубів, а в читвѣр шукáv, а в пѣтницю найшóв, а в субóту пригнáv. Кáжи: Так, то зáвтра ниділе“.

Під ч. 297 оповідаєть ся, як у селі не було духовного і люди „вибирали з мѣжи сѣби, аби котрїй був за ксьóндза. І жáдин ни хтїв. Онї пішли на горбó тай взѣли гарбуз і те-гну́ли вздовш селом за гарбузóвине. Пѣрит котрóго воритьмї урвѣ се гарбуз, то той маѣ б́ути ксьóндзом. І урвáv се пірид єдним шивцѣм. Прийшли до нѣго і ви́брали го на ксьóндза. А він ни знав читáти. А як йшов до цѣркви, то брав с собóв зáмісьть кни́шки ришитó. Як прийшóв до цѣркви, то рахувáv в ришиті дѣрки і так вѣтправѣв: Раз, два, три і так дáлі, аж до сто рахувáv. В три рóкн з'їхав бѣскуп, а він зложив бѣску-пови три сóтки і бѣскуп сказáv: Шиву́йти, люди, ксьóндза, дóброго маѣте“.

Під ч. 298 вибирають так само попом коваля, а він ра-хуючи в решеті дѣри, співає: „Єднá дерá, другá-á-á дерá, третá-а-а дерá“, а дяк відповідає йому: „Так як б́уло сѣ-е-е!“

Необізнаний з річею міг би подумати, що такі оповіданя се лише злобні видумки людей неприхильних до духовенства; а тимчасом вони оперті на реальних подіях із житя і таких неосвічених або малоосвічених духовних було в нас не мало, особливо в остатнім століттю істнованя Польщі, яка офіціально від-носила ся все ворожо до нашого духовенства і тримала умисно його на низькім уровени, щоб воно просвітившись, не вхопило проводу над простим народом. Те саме було також у Буковині, що оставала під турецьким режимом. Рішучий зворот наступив тут аж по прилученю Галичини й Буковини до Австрії.

Я полишаю Галичину на боці тому, що понизше подаю документ із Буковини і лише про неї тепер буду говорити.

Буковину прилучено до Австрії як окрему провінцію в маю 1775 р. В тім часі було на Буковині дві православні єпархії: одна сучавська, якої владика пробував у Яссах, а в Сучаві мав лише ієнєрального вікарія, друга радовецька. В останній стояло духовенство висше і освітою і виповнюванєм своїх обовязків, „тут мусіли всі священники уміти читати і писати і відповідно до свого стану заховувати ся“¹⁾, про що дбав єпархіяльний владика Херескул. В 1781 р. зрезитнував яеський владика із юрисдикції над буковинськими громадами, що належали до нього, в заміну за громади радовецької єпархії, що належали до Молдавії, і в Буковини утворено одну суцільну єпархію, яку підчинено православному сербському митрополитови в Карлівцях. В 1782 р. відступив владика Херескул усї добра радовецької єпархії цїсарєви в заміну за визначенє відповідної дотації. Із тих дїбр і монастирських дїбр, які позносив Йосиф II 1873 р., утворено окремий релігійний фонд, що існує до нині і покриває не лише всі видатки на духовенство і дяків, але удержує школи, признає стипендії і т. и. При його помочи піднесло ся також духовенство зі своєї первісної примітивности.

При прилученю Буковини до Австрії в нїй так як би не було шкіл, з виїмком владичої в Радівцях і митрополитчой в Сучаві та в кількох селах. „Але тоті школи ледви чи заслугоють на імя шкіл. В них учили на церковних книгах читати, дещо писати, рахувати і співу церковного. Служили вони головно на те, аби саяк так достарчити кандидатів до стану духовного, а походили здасть ся з часів князя Конст. Маврокордата, котрий наказав, аби не висвячувати таких людей на священників, що не вміють читати і писати. Найліпша з них була ще здасть ся монастирська школа в Путні, а яка там була наука, про се довідуємо ся припадково із свідoctва, виставленого 1-го квітня 1788 ігуменом сего монастиря Георгієви Балoшескулови (пізнїйшому владичї буковинському), що він від свого 5-го до 12-го року учив ся там часослова, псалтирї, октоїха, молдавського і руського катехізму, писати листи по волоськи, співати після грецького напїву, граматики, землемисї після книжки Буфїє, переложеної владикою Амфілохієм, реторики, про схізму церковну із книги „Камень преткновєнїя“, листу архієп. Євгенія, історії церковної від початків христїянства аж до 9-го віку і до синоду фльорентійського після Єв-

¹⁾ Др. С. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь, ст. 64.

севія і інших істориків, наконєць скороченої Плятонської теології¹⁾ Загал тодішнього буковинського духовенства знав одначе лише читати церковні книги; „писати не всі священники знали, хиба настоятелі, тай то пр. вікарій митрополита і ігумен монастиря в Св. Ілїї, Макарій, не умів ні писати, ні читати“²⁾. Не диво, що тоді трапляли ся такі сцени, яку бачив у Дорні ген. Енценберґ у серпни 1779 р.: протопопа казав закувати двох попів задля якось малої провини в зеліза і сам бив їх власноручно.³⁾

Супроти того видало правительство 1786 р. „Anordnung zur Regulirung des Geistlichen, Kirchen- und Schulwesens in der Bukowina“, в яким вставило навіть такий параграф, що відносив ся до приватного житя духовенства: „Das Viehtreiben auf die Märkte und Messen, die Bestellung des Fuhrwesens in Person und jede Bemerkung mit knechtischer Verrichtung muss unterlassen und weder der Weinhandel selbst ausgeübt, noch ein Wirthshaus besucht werden“⁴⁾

На підставі сього розпорядження заведено також першу школу для духовенства, т. зв. Clerikalschule. Зразу була вона в Сучаві, а 1789 р. перенесено її до Черновець. До 1788 р. була вона лише однокласова, а від жовтня т. р. трикласова. „Найбільша часть кандидатів вступила до тої школи уміючи лише читати, писати і уживати книг церковних, інші покінчили трикласову школу нормальну і знали проте всі 4 рахункові операції. Між усіма був лиш один (Іван Никифорович), що укінчив 2 класї гімназіальні в Бучачи“⁵⁾ В 1791 р. видало правительство розпорядженє, що кандидати до сеї школи мусять мати укінчену нормальну школу; від 1810 р. приймано до неї вже лиш укінчених гімназистів. В 1818 р. правительство закрило сю школу, а на її місце постановило заснувати богословський заклад, який задля ріжних перешкод був отворений аж у вересни 1827 р. До нього приймано вже лише тих кандидатів, що укінчили гімназію і тодішню філософію. В 1828 р. засновано також духовну семінарію. Єпископом був тоді як раз той Балашескуд, якого свідоцтво читали ми повисше, а якого документ надрукований знов дальше. Отсей богословський заклад устояв ся аж до 1875 р., в яким переіменено його в богословський факультет новооснованого університету в Чернівцях.

1) Тамже, ст. 25—26.

2) Тамже, ст. 27.

3) Тамже ст. 69.

4) Тамже ст. 68.

5) Тамже, ст. 70.

Хоч як бачимо австрійське правительство старало ся відразу про піднесене загальної освіти духовенства, то ся зміна мусіла відбувати ся дуже поволи, коли ще в 1827 р. — отже році заснованя богословського закладу вже дійсно як висшої школи — єпископ суспендує пароха кліводицького Івана Гнідого за те, що він не уміє ні читати, ні відправляти духовних функцій. Зжалівшись одначе над ним, а властиво над його родиною, відкликуює суспензію під умовою, що парох навчить ся усього того, чого не знає, а що мусить знати, та кладе йому в учителів і доглядачів сотрудника, який вийшов уже очевидно з нової школи і мав висші студії, а навіть дяка, що очевидно також більше знав від свого пароха. Отсей документ подаю в цілости, як характеристичний культурний образок із третьої десятки літ XIX столітя. Завважу при тім, що хоч тоді в школі панувала вже на Буковині денаціоналізаційна система (Буковину прилучено 1786 р. як осібний округ до Галичини, а її школи піддано під власть польської консисторії у Львові, яка зараз розпочала свої польонізаційні загоны на Русинів, побіч місцевих румунізаційних і ієрманізаційних; при Галичині була Буковина аж до 1850 р.), то буковинська тодішня консисторія і єпископ порозумівали ся зі своїми підвладними Русинами в тодішній руській мові, а не румунській, як се заведено пізнійше. Сей факт має бодай історичне своє значіне, тому згадую тут про нього. Документ, який тут друкую, змінивши інтерпункцію та деякі великі букви на малі, переходуєть ся тепер у бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка.

№ 2637.

С о р і а.

Свѣщенникъ Іоаннѣ Хнѣдѣмъ ѡ совершенїа свѣщенніческѣхъ
слѣжѣхъ запрѣщенномъ пароухъ Кливодицькомъ.

Хотѣ єси за твоє невѣжество и невреженїе къ слѣженїи,
чтенїи, и въ пѣнїи божественныхъ слѣжѣхъ ѡ совершенїа стѣмъ
Лутѣргїи и иннихъ свѣщенніческѣхъ слѣжѣхъ, нами даже до
тѣхъ поръ запрѣченъ вѣль, доколѣ къ чтенїи и къ совершенїи
свѣщенніческѣхъ слѣжѣхъ добѣрѣ ни ѡкоучиш са; и хотѣ во вре-
мени запрѣченїа твоегѡ ѡ четїрехъ мѣсѣцѣй сѣдѣчи въ своемъ
дѣмѣ ни малѡ въ свѣщенніческомъ слѣженїи, по ѡбвѣзанномъ
ѡбѣтованїи твоемъ ни ѡкоучиш са єси, толко чрезъ дѣсѣтъ
днѣй своего здѣ пребыванїа, ницаднимъ трѣдомъ преподава-
наго ієромонаха и перваго здѣшнаго капеллана Інтонѡвича, єдва

ѣктѣніи на оутренни и на вечерни средно читати можешъ; и того ради надлежало бы са, чтобъ еси наимнѣе шесть мѣсаций, а найпаче до того времени здѣ въ церковномъ ѡбоученіи прекывалъ, доколѣ не наоучиш са добрѣ, подъ ѡзѣю, везъ погрѣшности, и безъ приткновѣніа читати и скатсю Лутсргію со всѣкимъ вниманіемъ, съ страхъ Божиимъ, іакоже и иныа священническіа слѣжы съ коснимъ и съ разолѣтнымъ чтеніемъ ѡправлати. Ѣднакожъ мы, зрѣніемъ на твое ѡсвѣдное состоаніе и ѡкрѣстность, и на дѣти твоѣ, іаже добрѣ воспитати должень еси, а найпаче взираа на ѡвѣтованіе твое, еже самъ къ намъ съ плачѣмъ іавладеши, іако всѣчески сїловати са едешъ, да до трёхъ мѣсаций всѣ слѣжы священническіа и стѣю вожѣственнсю Лутсргію, по типиконѣ нашей православної восточной цѣркви, везъ погрѣшности, не проглатяюще и не приквсѣюще ни единаго слова, подъ ѡзѣю, и косно, да всѣкое слово раздмѣетъ са, ѡправлати наоучиш са, даемъ тебѣ, въ надеждѣ, что неѡмѣнно вышше поманѣтаа ѡвѣвазѣющаа та и исполниш — наше архіерейское благословеніе къ совершенію вожѣственной Лутсргіи, ѡбаче же съ таковымъ прилогомъ, іако да

1-рое: старашъ са и непрестанно да сиашъ са всѣкіа слова молитвъ и иныихъ дхѡвныхъ чтеній добрѣ слѣвѣзвати, везъ присѣченіа словъ и везъ погрѣшности вѣмовлати;

2-рое: всѣ на оутренни, на Лутсргіи, и на вечерни оустановленіи молитви, ѣктѣніи, възгласи и стѣа еваѣеліа дѣнь или два днѣ прѣдъ слѣженіемъ добрѣ да оутверждаеши, іаже бы еси възмогъ подъ ѡзѣю, везъ ксакой погрѣшности и везъ присѣчаніа словъ, не скорѣ са, съ береженіемъ запатѣа, тѡчки съ запатѡю, двѡетѡчей и тѡчки, въ цѣркѣ прѣдъ Богомъ къ присѣствіи народа смѣло читати и поющаа тамѡ гласомъ возвишати, и дѣже надѡвность благоговѣннаго пѣніа тревѣтъ;

3-тѡе: приговлащѣ са же тебѣ днѣмъ или двѡма днѣми къ слѣженію стѡй вожѣственной Лутсргіи, да приимишъ въ посѡвѣе себѣ, на лѣчшее ѡбоученіе въ слѣженіи стѣухъ вожѣственныхыхъ слѣжѣ, тамѡшнаго викарївса Ѣвѡдора Хнѣдоѡго и тамѡшнаго благоговѣннаго даскала Мнхуайла Тарновіецкаго, прѣдъ котѡрими назирателами и правило къ слѣженію, сїрѣчь: канѡнъ, тропарї и молитви, іаже въ послѣдованію къ стѡмѡ причащенію оузаконенни сѡтъ, везъ ни мѣлаго лишѣніа что нивѣдъ ѡ нихъ, разолѣтно и ни ворзѣ са да читаешъ;

4-тѡе: въ недѣлю или въ свѣто, въ іаже съготовишъ са лутсргисати, да прибываеши ѡ оутра дѣже до совершеніа Лу-

тѣрѣн въ цѣрквѣ, ꙗко да прїснѡ въ вѣтности твоѣй цѣла оутренна ѡправлѣетъ сѧ и да навѣннши тѣпикона цѣркѡвнаго и да вѣсн самъ, и дѣже на довно ѣсть котѡрѡю ѣктенїю, възгласи или инно что читати или пѣти, приготоваѡще сѧ и съ совѣстїю къ страшному прикасанїю божественнымъ тайнамъ;

5-тое: въ день, въ ѡньже викарїѡсъ лутѣргисати бѣдетъ, равнѣ ѡ оутра да же до сконченїа божественной лутѣргїи съ благоговѣнїемъ въ цѣрквѣ да прекываеши и да дѣважѣеши, что, како и котѡрое за котѡрымъ слѣдѣетъ, шептанїа же прїватнїи въ цѣрквѣ да никако тѡрат сѧ;

6-тое: въ цѣрквѣ стѡя икони када, да ни скорншѣ сѧ, но да съ благоговѣнїемъ въ тїи странни да ѡбращѣешъ сѧ, въ иже по оустановленному ѡбѣчаю надлежитъ и всѧ предъпрїятїа твоѧ да съ разсѣдженїемъ вѣдѣтъ, ꙗко въ стѡмъ писанїи пїсанно ѣсть: „Прѡклатъ всѧкъ творѡи дѣло Бжїе съ пренебреженїемъ“ и тако всакомъ добромъ хрїстїанинѡ надлежит сѧ волѣе пещи сѧ дѣшѡ, нежели за тѣло, ꙗко самъ Спасїтель стѡмъ евангелїистомъ Матѣемъ въ главѣ 6-той, стїхѡ 33-томъ глаголетъ: „Ищите прежде Црствїа Бжїа и правды егѡ и сѧ всѧ приложатсѧ вамъ“;

7-мое: разногласїе и козлогласїе да залишншѣ и всѧкїа чтенїа и пѣнїа дѣховнаѧ съ сладкопѣнїемъ совершати да силѣешъ сѧ;

8-мое: себѣ самому по всѧ дни наимнѣе молитвы оутренныѧ и вечернаѧ съ надлежашими канѡни за спасенїе свое и за всѣхъ своѣхъ дѡмъ по дѡлжности священнїческой къ добромъ прилѣрѡ всѣхъ видѣщихъ тѧ хрїстїанъ да читѣеши;

9-тое: да старѣешъ сѧ и да силѣешъ сѧ всѣ молитвы и фѡрмы стѡхъ тайнъ, иже къ совершенїю ихъ священнїческомъ дарѡ приданнїи сѡтъ, сїрѣчь: крещенїе, исповѣданїе, вѣнчанїе и маслоскїатїе (иже сїе послѣдное соворно съ седмими или наимнѣе съ трѣми священнїками совершѣетъ сѧ), тако же молѣвеннїи, молитвы, иже по преданїю стѡхъ ѡцѣ въ нашей цѣрквѣ дѣзаконѣннїи сѡтъ, то ѣсть: акадїсти, параклїси, канѡпъ покаяннїи, ѡсвѣщенїе воды, молитвы женѣ въ первыи день рожденїа ѡтрѡчатн еѧ, молитвы во ѣже назнаменати ѡтрѡча въ ѡсмыи день рожденїа егѡ, молитвы на ѡсвѣщенїе домѡвъ и проч. и проча, ꙗкоже въ Трѣбннцѣ ꙗвляють сѧ, дѡврѣ и ꙗкоже вышше глагола сѧ, подѣ ѡзїю, везѣ погрѣшности и везѣ прїсѣченїа словѣ читати. И до того времени, доколѣ сїи вышше помянѡтн дѡврѣ по семъ нашемъ заповѣданїю читати ни на-

бўчишь са, ѿ здѣ прѣбс ни бўчишишь, да ни дѣрзнешъ ѿхъ въ
потребахъ парохіалныхъ совершати.

Ни слѣдующъ же тебѣ по сѣмъ нашимъ наставленіи, бўчж-
дишь са совсемъ ѿ чина священническаго, ѿко подъ сѣмъ же
числомъ заповѣдаемъ протопрезвѣтеру мѣста, тамошнемъ ви-
каріѣсѣ ѿ дѣскалѣ, ѿко да ѿ непрестѣплѣнномъ исполненіи сего
нашего заповѣданія да бдѣтъ ѿ заведѣдѣ по четыренадесятихъ
дней намъ достовѣрній рапорти по сѣбѣсти да дѣлають.

Въ Черновцахъ 15-го ѡктоврія, 1827.

(печатка)

Ісаѣ Балашиска м. р.
сѣкопъ.

Подал Вол. Гнатюк.

Уривок граматики Ів. Лаврівського.

В часі, коли складала ся уже ся частина моєї статі „Студіі
над галицько-українськими граматиками ХІХ в.“, яка займаєть ся
40 рр., передав мені ласкаво др. В. Щурат граматичні матеріали
Івана Лаврівського з кривошацької бібліотеки в Перемишлі. На сі
матеріали складають ся: двацять аркушів конкурсowego виробу
з 1840 або 1841 р. „Грамматика жъзыка Нѣмецкаго для Дѣтей Рѣ-
скихъ бўчащихса въ Школахъ Тривіал'ныхъ и Парохіалныхъ“, три
аркуші, здаєть ся, викладів граматики церковно-славянської мови
в порівнанню з живою галицько-українською і десять аркушів гра-
матки живої мови. З „Граматики німецької мови“ зазначу хіба
терміни: ѿпитованіє слѣвъ (етимологія), совѣсплѣніє слѣвъ, го-
лосъ, бѣква (лѣтера), алфѣбетъ, самогласка, двогласка, спѣвгласка,
сѣлаба (одно- дво- три- многосѣлабныя слова), слова пое-
дѣнчіи, складаныи, початковыи, походныи, предскладныи, концовыи
сѣлабы, тонъ бѣсѣдныи, словныи, бѣсѣда (рѣска), часть бѣсѣды,
ѿма сѣщїствител'ное, прелогател'ное, числїтел'ное, мѣстоименіє
(займа, займокъ), глаголъ (слово часове, часѣвникъ), нарѣчіє (при-
словокъ), предлогъ (предѣмокъ), союзь (спѣйникъ), междѣметіє
(слово чѣта), рѣдникъ докладныи, недокладныи, части бѣсѣды скла-
наѣмыи, несклавнаѣмыи, ѿма власное, ѡбщее (нарицател'ное), рѣдъ
мужескій, жен'скій, вещьній, число ѣдинственное, множественное,
надежь (именител'ный і т. д.), склонѣніє. Анахронїзмом грїшитъ
такий погляд Лаврівського: „Жъзыкъ рѣскій ѣсть двоѣкій. а. Цер-
ковный, которій завѣраєса въ кнїгахъ церковныхъ ѿ въ кото-
ромъ сѣтъ слова задавненая, тепѣрь ве бѣсѣдѣ народной нежн-

вѣна. и. п. клеверѣтъ, ѡбіе и т. д. в. Нарѡднѣй, которѣмъ въ Галіччинѣ болѣше ѣкъ двѣ миліоны людей бесѣдсе, ѣ которѡго слова въ некотѡрыхъ склоненіяхъ ѣ вѣдежехъ рождаѣтся ѡ тѣхже ѡзыка церковнаго“. Не тѣлько отеса теорія, але ѣ мова виписки дае наглядне свидѡцтво, яку то мову підтягае Лаврѣвський під три деклінаціі, одну на кождпй рід. Се мішанина церковно-славянської, польської і живої української мови. Така сама язикова сумішка лягла також в основу викладів чи може ѣ приготовлюваного підручника граматики церковно-славянської ѣ української мови; в уривковѣ з деклінацією приметника розріженні двѣ відміннѣ сеї частнѣ мови: безъ оѣсѣченіа ѣ со оѣсѣченіемъ, ѣли сокращеніемъ въ концѡвыхъ лѣтерахъ.

Як граматична термінологія повищихъ двохъ уривків, так і третього під сильнимъ впливомъ польської граматичної термінології. На сій рукописѣ е в трьохъ мѣсахъ дата: „Dnia 3-o Lipca 1826“; дальше 4 ѣ 5 липня. Нема сумніву, що се частина тої граматикѣ, про яку писав в 1822 р. Лаврѣвський Востокову, себто граматикѣ „Языка карпато-русскаго съ его діалектическими отличіями“. Тому хочби вже з сеї причинѣ з усього граматичного матеріалу Лаврѣвського заслугоу отеса частина на увагу.

Захований уривокъ рукописи зачинае партія граматикѣ про числівники, докладнѣйше їхъ група „множники або оумножител'ники“. Такими е: обое, шѣстиро, сѣмиро, ѡмиро, дватѣро, дисѣтеро, двѣйцѣтеро, трійцѣтеро, пѣдесѣтеро, шѣстдесѣтеро, сѣмдесѣтеро, вѣсдесѣтеро; або: ѣднокротнѣй, трійкротнѣй, ѣдинайцѣтерокротнѣй, двѣйцѣтеровротнѣй, пѣдесѣтковротнѣй, стокротнѣй (панѣ); або: два ѣхъ, десѣтъ ѣхъ, тисѣча ѣхъ; або віинці: двѡйко, двѡйчко, трійко, трѡйчко, чвѡрко, пѣтѣйчо, шѣстѣйчо, сѣмичко, осмѣрнѣчко, девѣтернѣчко і т. д. Вони „кѡ(н)цѣють сѣ ѣкъ бесѣдоголовники Рѣчистого Роджаю на о“. „Стосѣнковники“, що означають відношенне осіб і рѣчнѣ до себе, кінчѣть сѣ на ѣкій або ѣстѣй: ѣднакѣй, ѣднорѣкѣй, ѣденѣйцѣтерѣкѣй, двѣнаѣйцѣтерѣкѣй, двѣйцѣтерѣкѣй, двѣсторѣкѣй, двѡѣстѣй, трѡѣстѣй, четвѣрѣстѣй. Відмінѣють сѣ якъ „прѣметники на ѣй и ѣй“. „Подѣлники“ означають подѣл межѣ особами або рѣчами: поѣдинчѣй, подвѡйнѣй, потрѡйнѣй, почвѡрнѣй, пошѣстнѣй, подисѣтнѣй; часомъ кладѣть сѣ „передѣмокъ по зѣ первѡтниками“: по трѡхъ кѡсѣцахъ, по чѣтерѡхъ, по пѣтѡхъ плѣгахъ, по шѣстѡхъ, по осмѡхъ, по двѣтѣцѡхъ, по дисѣтѡхъ і т. д.; часомъ ставѣть сѣ по „зѣ порядниками“ сер. р.: по перше, по дрѣге, по третѣе, по двѣтѣе, по дисѣтѣе, по ѣдинайцѣтѣе, по сѣтнѣе, по сотнѣе, по двѣсѣтнѣе. Замѣсть по перше уживѣсть сѣ „на самѣ передѣ“. „Присловники

личбовѣхъ находѣтъся три єдинѣхъ, 'кроть, разѣ, разѣ". Кроть є „вла- стивѣхъ калѣчнымѣхъ бесѣдоголовникомѣхъ(,) бо має въ множинѣхъ кроти“ (кроти раховати), одначе лучить ся з головними числївниками (трикроть). „Разѣ“ кладѣть ся з головними й порядковими числїв- никами: разѣ єденѣхъ, чтыри разѣхъ, пѣт' разѣхъ, пѣт' разѣхъ, єдинайцѣхъ разѣхъ, двацѣть разѣхъ, першїй разѣхъ, дрѣгїй разѣхъ, сетный, сотный разѣхъ. Відміняєть ся якѣхъ „дѣмѣхъ“. „Оуломки личбовѣхъ“ отсі: пѣвѣхъ, половина, чверть, чвертка, пѣвѣхъ чвертки, полѣчвертокѣхъ, пѣвѣтора, пѣвѣтрѣхъ і т. д. „Пѣвѣхъ“ уважаєть ся невідмінним іменником і кла- дѣть ся „з' власникомѣхъ“ (пѣвѣхъ кѣрца, пѣвѣхъ до третїѣхъ). „Поло- вина, половинка, чверть, чвертка сѣхъ формныхъ бесѣдоголовники жен'скаго Роджаю и кѣ(н)цѣхъ єхъ подлѣхъ дрѣгѣго кѣнцована“ (чверть дѣкѣтѣхъ, чвертка кѣрчика), а „пѣвѣчвертки“ не відміняєть ся. „Полѣчвертокѣхъ“ є іменником першої деклїнації. „Пѣвѣтора складає- сѣхъ зѣхъ пѣвѣхъ и зѣхъ якого порядника жен'скаго Роджаю и лучитьсѣхъ зѣхъ якимѣхъ бесѣдоголовникомѣхъ во власницѣхъ положеннымѣхъ“ (пѣвѣторы кварта, ничѣхъ ты не векѣрацѣхъ зѣхъ тым' пѣвѣпѣта таларомѣхъ). Часом виражаєть ся дробї порядковими числївниками жїночого роду (часть третѣхъ), а „видти повстають складанѣхъ оуломки“ (двѣтрѣхъ, зѣхъ дво- сетныхъ частѣхъ). „Пара“ є правильним іменником другої деклїнації (вѣтѣхъ зѣхъ паровѣхъ кѣнми). Є ще „оуломковѣхъ бесѣдоголовники“ й відміняють ся після другої деклїнації: єдвоє(т)ка, двѣйка, чвирка, вѣсьмака, въ картахъ кралѣка, дванайцѣтка і т. д. Є також числїв- никові іменники муж. р.: десѣтникѣхъ, сотникѣхъ, пѣвѣторакѣхъ, пѣтѣкѣхъ, шостаѣхъ битый, осмаѣхъ, тринасникѣхъ, сороковѣцѣхъ, полѣсетокѣхъ, полѣ- мадокѣхъ. „Складанѣхъ личбовники“ можуть означати а) міру: трѣй- кѣхъ, пѣт'окѣхъ, шѣстїѣкѣхъ, многокѣхъ, четверогранѣхъ, шѣстигранѣхъ, осмѣрка, вѣс'мѣрка, четверобѣкѣхъ, шѣстобѣкѣхъ, многобѣкѣхъ (і приє- метники: трѣйкѣхътний, четверогранѣхъстий, шѣстеробокїй); б) час: дворочный, єдвоєлѣтный, довгоєлѣтный, многоєлѣтный, пѣвѣгодинный, єднодневый, єдноденный, двотѣхънїѣвый, єдномѣсѣчный, пѣвѣмѣсѣч- ный, цѣломѣсѣчный, чтыричасовый. Звідси повстають „бесѣдого- ловники часоличбовѣхъ“: рѣчнѣкѣхъ, рѣчнѣчокѣхъ, дворѣчнѣкѣхъ, мар- чакѣхъ, осѣнѣкѣхъ, трѣтины, девѣтїны, сороковѣсть.

Неозначенї числа є двоякі „(п)ѣвѣнеозначенѣхъ ал'бо цѣлѣкомѣхъ не означенѣхъ“. До перших надежають: кѣлка, кѣл'канайцѣхъ, кол'кадѣ- сѣхъ, зкѣл'кадѣсѣхъ, кѣлка сотѣхъ, кѣлкатисѣхъ, кѣл'катисѣхъчей, кѣл'- канайцѣхъ тисѣхъ, кѣ(л')ка кроть тисѣхъ, кѣлка мѣлѣнѣѣвѣхъ, зкѣлка, кѣл'коро, зкѣлкоро (лѣдїй, быдла), кѣлканайцѣхъетеро, кѣлкадѣсѣхъетеро, кѣлкоракїй, кѣлканайцѣхътїй, кѣлкадѣсѣхътїй, кѣлкасотный, кол'кати- сѣхъчнїй; цїлком незначенї такі: вшѣтокѣхъ, вшѣтка, вшѣтко; вѣсь,

вса, всѣ; многоракій, кѣлкій, тѣл'кій, каждый, а, е, свѣй, своакъ, жадень, а, е, никто, кѣлко, тѣл'ко, много, иакъ много, сила, иакъ сила, щось, ктось, ничъ; мало, мен'ше, наймен'ше; много, бѣлше, найбѣл'ше; трохи, трошки, трощечки, капка, капинка, цатъ, ани цат'шчки, одробина, одробинка, ани одробини, ани одробинки, цата, цатка, цат'шчка, досить, надто, ажъ надто, жмѣна, жмѣн'ка, жмѣнючка.

Дальше подана відміна числівників: кѣлка, кѣлканайцеть, кѣл'канайцѣтеро, нікто, щось і ничъ. Відміна переведена цілими реченнями, прим. кѣлканайцѣтеро ал'бо кѣлкадесѣтеро гѣсатъ са пасло, кѣлканайцѣтерохъ, кѣлкадесѣтерохъ гѣсатъ пера сѣтъ бѣльнѣ і т. д. Види: кѣл'канайцатіюхъ, кѣлканайцѣтїюмъ, кѣлканайцѣтїюма — показують, що форми народні. В числівнику „кѣл'кати-сачъ“ відмінюється ся тільки „тисачъ“ (з' кѣлкатисачъ людьми не зачинай), але при відміні „кѣл'ка мѣл'воцѣвъ“ деклінують ся обі часті. Від „ничъ“ 3 відм. ничемъ, хоч 6 і 7 відм. правильні „ничѣмъ“ (w ничѣмъ не мыслить,) кѣw w грошѣхъ).

Третій „роздѣл'никъ“ обіймає виклад „ѣ заименникахъ“. „Заименники сѣтъ бесѣдочасти(,) котрѣ кладѣтса замѣсть бесѣдоголовникѣвъ“. Вони є „вѣсмеракіъ“: вѣстотнѣ (вѣстотники), показѣючѣ (показал'ники), привлацател'нѣ (привлацател'ники), видѣсобнѣючѣ (видѣсобнител'нѣ), видѣносачѣ або видѣноснѣ (видѣносники), питал'нѣ (питал'ники), видѣповѣтнѣ (видѣповѣтники) й непернѣ (неперники). Особовий заименник називається ся також „осѣбникъ“. Такими є: я, ты, себе або са, с'е. Я відмінюється ся: мене, мѣ (хоче вид мѣ видѣрти), менѣ, минѣ, мѣнѣ, ми, мѣ, мене, мѣ, мнѣ, ме, мновѣ, мною, мнѣ, менѣ, мѣ. „Множникъ“ мы, як і вы, не відбігають від загальної відміни. Ты (вашѣць) має дальші відмінки: тебе, тѣ (хоче вид тѣ взѣти), тобѣ, ти, тебе, тѣ, тѣ, тобовѣ, тобою, тобѣ, ти, тебѣ. Не має множини: себе, са, с'е, се, са, собѣ, си, соѣ (возѣ соѣ хлѣба), себѣ, са, се, с'е, собовѣ, собою, собѣ, си, собѣ.

„Поединникъ“ вказуючого заименника: тотъ, той, тотѣ, тѣ, того, тѣ, то має в 2 відм. жін. р. тоѣ, в 3 і 7 тѣй, той, в 4 тотѣ, тѣю, в 6 товѣ, тѣю, в 7 відм. муж. й сер. р. тѣмъ, тѣмъ. „Множникъ“ на всі три роди має в 1, 4 і 5 відм. тотѣ, тѣй, тѣи, в 6 тѣми, тѣми, в 7 тѣхъ, тѣми (?). Так само відмінюються ся: тамтотъ, тотъ тамъ, тотъ самѣй, тотъ самъ. Спільні види на муж. і сер. р. має вѣднѣ, вѣднѣ, оно, воно, в 2 відм. одн. кѣго, негѣw, нѣгѣw, гѣw, в 3 кѣмъ, мѣ, в 6 нимъ і 7 нѣомъ; 4 відм. на муж. р. кѣго, нѣго, го, а на сер. р. кѣго, нѣго, не. Она, вона має в 2 відм. кѣѣ, нѣѣ, ѣи, ѣи, 3 відм. ѣй, а дальше ю, ню, нѣѣвъ, нѣѣй. Множина на всі

три роди: они, ѣхъ, нихъ, ѣмъ, ѣхъ, ними, нихъ. Нашъ має в 2 відм. нашоꝝ, нашоѣ, в 3 нашоꝝ, нашемꝝ, нашѣй, нашої, в 6 на-шымъ, нашовъ, в 7 нашѣмъ, нашѣй, а в мн. нашѣ, нашихъ, на-шымъ, нашихъ, наши, наши, нашими, нашихъ. Від присвоюючого заіменника мѣй, мой, мѣа, ма, мое зазначу види: 2 відм. моꝝ, моей, моѣй, моѣ, моꝝ, моꝝ, 3 відм. мѣмꝝ, моѣй, 6 і 7 відм. муж. й сер. р. моѣмъ, жін. р. 6 відм. моѣвъ, 7 моѣй; мн. моѣ, моѣхъ, моѣмъ і т. д. Тим способом „кѣйцѣса“: твѣй, свѣй, свойскій, ва-шецѣнъ. Від самъ, сама, само 2 відм. жін. р. самоѣ, 3 самѣй, 6 самовъ, самѣю, 7 самѣй, самѣй подібно як для муж. й сер. р. са-мѣмъ, самѣмъ; мн. сами (selbst), самыѣ (allein), самыхъ і т. д. На-родня також відміна відносного заіменника: котрый, котрый, ко-тораа, котора, которе, которое, котрое, котре, прим. которѣ, ко-троѣ, которѣй, котрѣй, мн. котрыѣ, котрыѣ, котрѣ. Що, що деклі-нуєть ся цікаво: чого, шогѣ, шомꝝ, шомꝝ, що, що, щѣмъ, чимъ, шымъ, щѣмъ, чѣмъ, шѣмъ.

„Що бере ся патерако“: а) як „збиралникъ“ зам. котрый, прим. веѣ, що ѣхъ там' было(,) помѣрли; б) до означення часу за-місць каждый, прим. що двѣ години, що пат' днѣвъ; в) часом лучить ся із заіменниками: тотъ, овѣнъ, ты й уживаєть ся замісць котрый, прим. тотъ(,) що бувъ въ насъ вчера(,) днесъ вмєрь — тотъ(,) що вчера прала, оукрала грѣшъ; г) часом опускаєть ся тотъ „въ перемѣнныхъ кѣнцѣприпадкахъ“, пр. видѣвѣмъ невѣст(,) що полотно вєрѣла; д) деколи лучить ся з указующим заіменни-ком овѣнъ у скісних відмінках і повстає спеціальний рід „кѣн-цовѣнъ“: що ꝝ, що ѣй, що мꝝ, що ѣй, що ꝝ, що ꝝ, що нимъ, що нѣвъ, що ꝝ нѣй, що ѣхъ, що ѣмъ, що ними, що ꝝ нихъ.

По відміні питайного заіменника „кто“ наступає „чій, чіа, чіє“: чіѣꝝ, чієй, чієѣ, чіѣмꝝ, чіємꝝ, чіѣй, чію, чіѣмъ, чіѣм', чіѣй, чіѣй, мн. чіѣ, чіѣхъ, чіѣмъ, чіѣми, чіѣхъ. Так само відміняєть ся: ничій, нічїа, нічїє або нѣчїй, нѣчїа, нѣчїє. Інші питайні заімен-ники такі: що, котрый, якїй, якїй то, щозаждєнъ, ктожъ то, що то, ци котрый, ци якїй, по чемꝝ, по чомꝝ, що по тѣмъ (настѣпило), для чого, чого (плачєшь), чемꝝ або чемъ (нейдєшь), зъ чого (зрѣ-бишь), вить чого, въ чимъ, на чимъ, чимъ (зрѣбишь), по чѣмъ, по чимъ (познаєшь). Дєнекотрый, дєнекотра, дєнекотре й некотрый, некотра, некотре (мн. дєнекотрыѣ, некотрыѣ) відміняєть ся як котрый зглядно котрый. То само треба сказати про відміну нео-значених заіменників: котрысь, котрысь, котрась, котресь і якїсь, якась, якєсь, якєсь, мн. котрѣсь, котрѣсь, якїѣсь, якѣсь.

„Часѡвникъ єсть бесѣдоучасть(,) выражаюча чиннѡсть, станъ ал'бо терпѣне якоѡ шсобы ал'бо рѣчи разом з' означен'емъ часѡ“. Способѣ чотири: ознаймѡчій (ознаймѣтел'), розказѡчій (розказател'), спадѡчій (спѡвѣтель), прим. кобымъ мавъ гроши(,) то бымъ село кѡпѣвъ, і безъвыразный (безъвыражникъ). Часѣв чотири: теперѣшний (теперешникъ), перешлый (перейшовникъ); давноперешлый і бѣдѣчій (бѣдѣчникъ). Осѣб три, а родѣв чотири: мѡжескій, женскій, рѣчистый і спѡлный. Дѣєслова розпадають ся на кѣлька груп: чинный (чинники), станныѣ (станники), наворотный (наворотники), якѣ знову дѣлять ся на чиннонаворотники (вѡдвѡбѡса) і станнонаворотники (зеленѡса), дальше дѣєслова частовый (частовники) і зачинаючыѣ (зачинатники). Инші подѣли дѣєслѣв на: поєдинчыѣ (єдинники) і складаныѣ (зложенники), і се двозложенныѣ (перерѣбати) і многѡзложенныѣ (поперерѣбовати), первотныѣ (первотники) і походныѣ (походники), особистыѣ і безъособистыѣ, сворныѣ (сворники), несворныѣ (несворники) і недостатныѣ (недостатники). Неправильнѣ є: або єдночасовники (вдѡ) або двочасовники (стрѣливъ, стрѣлю).

Конюгаціѣ чотири: „до першого особованъ“ належуть дѣєслова на ѡ і ю з окінченнем у 2 ос. ешъ і єшъ, до другої конюгаціѣ з окінченнем и шъ, до третьої неправильнѣ (ѣмъ, єстемъ), а до четвертої „недостатники“ (вдѡ). „Посадовникомъ“ дѣєслова в 1 ос. теп. ч. (пѣшѡ), а в „недостаточникахъ“ буд. ч. (стрѣлю). Конюгаціѣ починають „посилковники“. Від єстемъ теп. ч. єстесь, єсть, єстесмы, єс'мы, єс'мо, єстес'те, єс'те, єс'тъ; мин. ч. бывѣмъ, быламъ, ломъ, бывѣсь, ласъ, лось, бывъ, ла, ло, былисмо, сме, с'те, были; буд. ч. бѣдѣ, бѣдѣшь, бѣде, ємо, єме, єте, єтъ. Прикав. єп. лагѡднѣ бѣди, гров'но бѣдѣ, з' налѣганіємъ бѣдѣ же, з ос. нех' бѣде, мн. бѣдѣмо, бѣдѣме, бѣдѣте, нех' бѣдѣтъ. Дѣєім. бѣти, бѣло бѣти; словопоходникъ теперѣшний бѣдѣчій, ал, а, є, минув. бывшій, а, є, былый, а, є, бывый, ла, ле; мѡкосникъ тепер. бѣдѣчи, минув. бѣвши; безъособистникъ минув. бѣло, а часоголовникъ бѣтѣ.

Подѣбно творить види й від маю: мавѣмъ, ламъ, ломъ, бѣдѣмавъ, мати, май, майже, мати, было мати, маючыѣ, а, є, мавшій, а, є, маючи, мавши, малѡ, ман'є, мат'є (що по тѡмъ маню, коли не єго), маєса, мавса, маласа, малоса, бѣдѣса мати. Могѣ, мѡжѣвѣдмѣнаєть ся: можемо, ме, могутъ і можѣтъ, мѡгѣмъ, могламъ, ломъ, моглис'мо, ме, бѣдѣ мочи, мѡгѣ, можи, жѣ, мѡвъ, же, нех' може, можмо, ме, мѡзмо, можте, мѡзте, нех' можѣтъ, мочи, было мочи, могѣчій, можѣчій, мѡгшій, могѣчи, можѣчи, мѡгши, мѡжна, можѣн'є, може ся, мѡгса, могласа, моглоса, бѣдѣса мочи. Хѡчѣ-

відмінюють ся подвійно, хочешь, хочемо, ме, хотать, хочѣтъ і хцѣ, хцешь, хце, хцемо, хцѣте, хцѣтъ; мин. ч. хотѣвѣмъ і хтѣвѣмъ; буд. ч. бѣдѣ хотѣти й хтѣти; прик. сп. хочи, хочъ, же, нех' хоче, хочмо, хочте, нех' хотать і хци, нехай хце, хцѣймо, хцѣйте, нехай хцѣтъ; а инші види: хотѣти, бѣло хотѣти, хтѣти, бѣло хтѣти, хотачый, а, е, хтачый, а, е, хотѣвший, а, е, хтѣвший, а, е, хотачи, хтѣчи, хотѣвши, хтѣвши, хочесм і хцесм, хтѣлосм, бѣдесм хтѣти, хотѣн'е й хцѣн'е.

Взірцями першої конюгаціі: гнѣ, чѣю, читаю; їх відміну аж до видів: гнѣн'е, чѣт'е й читан'е можна уявити собі на основі дотеперішніх заміток про помічні дієслова. Підставовою формою для творення усіх часів є теп. ч.; „зтого рѣдита перей(шо)вникъ третѣй особы зденекотрыми перемѣнами самогласокоу и вспѣвгласокоу маючи на кѣнци въ“; в третьої особи мин. ч. творить ся дієіменникъ переминою въ на ти, сти або чи. Перемини в самозвуках і співзвучках відбувають ся у минувшині такі: ѣ на въ (гнѣ), на ѣ (гнѣс), авѣ (снѣс), лѣвъ (мнѣс), дѣ на лѣвъ (прѣдѣ), жѣ на гавѣ (стрѣжѣс), на завѣ (лѣжѣс), чѣ на кавѣ (плѣчѣс) або тѣвъ (хѣчѣс), нѣ на авѣ (жнѣс), на лѣвъ (тнѣс), шѣ на савѣ (крѣшѣс), на хавѣ (брѣшѣс), щѣ на ставѣ (свѣщѣс), на сѣавѣ (плѣщѣс); ю на въ (пѣю), на ивъ (бю), на овѣ (кѣлю), на вавѣ (лаю), на лѣвъ (лѣю), на авѣ (бѣбрю), ѣ ю на овавѣ (кѣпѣю), ѣ ю на лѣвъ (лѣю). Неправильними є: берѣс, бравѣс, брѣти; бѣжѣс, бѣгѣс, бѣчи; ведѣс, вѣвъ, вести; везѣс, вѣвъ, вѣзти; влекѣс, влечѣс, влѣкѣс, влечѣи; грѣбѣс, грѣбѣс, грѣбѣти; гнѣтѣс, гнѣтѣс, гнѣсти; грѣзнѣс, грѣзнѣс, грѣзти; грѣзѣс, грѣзѣс, грѣзти; дрѣс, дерѣс, дерѣти, дерѣти; зовѣс, звавѣс, звѣти; идѣс, ишовѣс, ити; кѣснѣс, кѣсѣс, кѣсѣсти; кладѣс, клавѣс, класги; клѣнѣс, клѣвъ, клѣсти; крадѣс, кравѣс, красти; мрѣс, мерѣс, мерти, мерѣти; несѣс, нѣсѣс, нѣсти; пѣхнѣс, пѣхѣс, пѣхѣсти; пекѣс, печѣс, пѣкѣс, печѣи; плетѣс, плѣвъ, плѣсти; пльнѣс, пльвѣс, пльѣсти; стерегѣс, стережѣс, стерѣгѣс, стеречи; стригѣс, стрижѣс, стрыгѣс, стрѣчи; тѣгнѣс, тѣгѣс, тѣгнѣсти; трѣс, терѣс, тѣрти, терети; цвѣтѣс, цвѣвъ, цвѣти; хѣднѣс, хѣдѣс, хѣдѣсти; хцѣс, хтѣвъ, хтѣти; бѣдѣс, бѣхавѣс, бѣхати.

До другої конюгаціі належуть дієслова, що мають в 2 ос. одн. теп. ч. ишѣ (множѣс, чиню), ѣшѣ (стою); 3 ос. мн. можѣтъ, чинютъ, стоютъ; прик. сп. множи, множѣтъ і множете, чинь, стѣи; дієсловні іменники: множен'е, чинен'е, столен'е. Дієслова другої відміни переминують у минувшині: жѣ на жавѣ (дрѣжѣс), на живѣ (слѣжѣс), на зпѣвъ (грѣжѣс), джѣ на дѣвъ (бѣдѣжѣс), на дѣвъ (сѣдѣжѣс), чѣ на чавѣ (бечѣс), на чивѣ (лѣчѣс), на тивѣ (плачѣс), на тѣвъ (лечѣс), шѣ на сивѣ (мѣшѣс), на сѣвъ (мѣшѣс), щѣ на щавѣ

(трищ), на щивъ (нйщ), на стивъ (крецщ), на ст'ввъ (шелещ); ю на авъ (спю), на лвъ (стою), на ивъ (чиню), на 'ввъ (пою), лю на' авъ (лбмлю), на нвъ (щеплю) і 'ввъ (скомлю).

Уривок граматики вичить ся третьою конюгацією себто „незповных' часѣвникѣвъ“ зі взірцями: запнѣ, скѣю. Відміна народня, галицька діалектична, як і попередніх конюгацій. При зложенню прибирають дієслова отсі „пред'вмен“: в (впйшѣ), воз' (вѣзмѣ), витъ (ви(т)дамъ), вы (в'йшишѣ), до (допйшѣ), за (запйшѣ), з (зѣмъ, зобачѣ), з ѣ (зѣпю), з на (знайдѣ), на (напйшѣ), надъ (надл'бю), о (окрѣчѣ), об (обѣдѣ), по (подамъ), п ѣ (пѣбю), п ѣ дъ (пѣдопюси, пѣдпйшѣсѣ), пере (перепйшѣ), при (прибу), роз (розд'амъ), рос (роспйшѣ), с (схѣдѣ) й оу (оупюсѣ). Зложені дієслова підлягають таким перемінам, як і „первотники“ на ѣ першої конюгації. „Первотники терп'ать настѣп'ючыѣ перемѣны“: до ѣ додасть ся въ (пхвѣ), ѣ переходить на авъ (пѣзвѣ), дѣ на авъ (вп'адѣ), на 'ввъ (сѣдѣ), нѣ на авъ (зачнѣ, станѣ та зложені). Неправильними є: пѣдопюси, пѣдпйвъ си, пѣдпвтиси; втѣкѣ, втѣкнѣ, втѣкѣ, втѣквѣти; повергнѣ, повѣргѣ, поверѣчи; впйдѣ, в'йшовѣ, вйти; вѣзмѣ, взавѣ, взати; вмрѣ, вмѣрѣ, вмѣрти; зпйдѣ, з'йшовѣ, зйти; змогѣ, змѣгѣ, змочи; знайдѣ, знайшовѣ, знайти; зп'рагѣ, зп'ражѣ, зп'рагѣ, зп'рагчй; запрѣ, запѣрѣ, запѣрти, заперети; имѣ, лвъ, лти; надпйдѣ, надп'йшовѣ, надп'йти; пѣймѣ, пѣ'авѣ, пѣ'ати; пѣдѣ, пѣшовѣ, пѣти; пѣчнѣ, поч'авѣ, поч'ати; постерегѣ, постережѣ, постерѣгѣ, постеречи; рекнѣ, рекѣ, речѣ, рѣкѣ, рекѣ, речй; розпйдѣсѣ, розпйшовсѣ, розпйтисѣ; оумрѣ, оумѣрѣ, оумѣрти.

Чому в половині 20 рр. писав Лаврівський граматику народньої мови, а на переломі 30 і 40 рр. замінив народню мову на макаронїзм, не вмю напевно пояснити. Можна припустити, що відіграла тут свою ролю емуляція Лаврівького з Могильницьким, що вже в 1823 р. скінчив свою граматику, в якій залюбки підмічував прикмети народньої мови.

Подав *М. Возняк*.

Наукова хроніка.

З новітших публікацій Буковини.

Dr. Raimund Friedr. Kaindl. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Чернівці, Пардубі, 1908, 4°, см. XIV+231.

Ця публікація видана з нагоди 500-літньої річниці першої згадки Чернівців в історичних жерелах. Коли повстало місто Чернівці і хто його заложив, про се не маємо ніяких відомостей. Вправді знайдено на території теперішнього міста декілька камінних виробів із неолітичної доби, однак із сих находок не можна робити виводу на існування оселі. Навпаки, із знайдених досі останків старинних осель бачимо, що їх закладано радше на північній, рівній березі Прута, ніж на гористо-лісистім полудневі. Воскресенська літопись вчисляє між руськими містами Чернівській тьргъ, що відповідало би теперішній назві столиці Буковини, однак із цього списку не робить автор зовсім справедливо ніякого заключення про час повстання міста, бо в ній наведені міста із різних часів. Проте першою документальною звісткою про існування Чернівців зостаєть ся відома вже давно грамота молдавського воєводи Олександра I з 8-го жовтня 1408 р., в якій воєвода назначував львівським купцям мито від товарів при перевозі через поодинокі міста. Цю грамоту видав проф. Калужняцький в „Akta grodzkie i ziemskie“ т. VII, однак її оригінал тепер десь затратив ся. Хоча Чернівці лежали на торговельнім шляху між Сучавою і Львовом, на місці переправи через Прут, все таки не розвинули ся за молдавських часів до цього, щоб самим стати торговельним містом. Під тим зглядом лишала ся теперішня столиця Буковини довгі часи поваду сусідних осель Ленківців і Шипинців, в яких

відбувалися торги на молдавські і польські товари. В політичній частині історії оповідає відтак автор докладно про відомі вже з інших праць війни і походи військ, наскільки вони дотикали Чернівців і околиці.

Більш інтересна і богата невідомими досі подробицями та частина праці, котра присвячена внутрішній історії Чернівців. Від кінця XV в. були Чернівці столицею окремого округу молдавської держави. Начальники того округу мали титул старостів, потім в другій половині XVIII в. звалися ісправниками. Між ними наводить автор чимало імен родин, які ще й досі живуть на буковинській Русі. Як начальники граничного округу брали черновецькі старости часто участь в міждержавних пересправах, особливо з Польщею, і через се їх становище було дуже важне; вони виконували також судейську власть і завідували стяганням податків. З інших воеводських урядників в Чернівцях згадує проф. Кайндль митників, що збирали мито від товарів. В Чернівцях та доколичних селах був розложений відділ граничної сторожі т. зв. калараші. Начальники тої пограничної сторожі носили титул „великих капітанів Чернівців і Кіцмана“. Чернівці було за молдавської доби вільне місто, тоб-то не підлягало ніякому дідичові ані монастиреви, лише самому воеводі. До території міста належало також кілька доколичних сіл, не лише теперішні передмістя, але й Денисівка і Жучка. Управа міста спочивала в руках „шолтуса“ (= *soltys*) і 12 радних. Місто не визначалося величиною; з оповідання єзуїта Босковича, що переїздив в р. 1762 через Чернівці, довідуємося, що місто числило тоді 200 домів, тоб-то около 1000 душ. Із ріжних даних, які наводить автор, бачимо, що місто мало за молдавських часів русько-румунський характер. Між шолтусами і радними стрічаємо самі руські і румунські імена. Боскович згадує, що тут мешкали самі „схизматичькі Греки“, тоб-то населені православної віри — а також і Жида. Німці, які нині є пануючим елементом в Чернівцях, зайшли сюда доперва за австрійського правління; перед р. 1763 було тут всього на все дві німецькі родини. З політичної історії Чернівців по австрійській окупації не стрічаємо нічого замітного; навіть пам'ятний 1848-ий рік не викликав тут живішого руху і покінчився устроєнням кількох „котячих музик“ нелюбленим урядником. Із довгої хроніки ріжних цїсарських візит, пожеж, нападів саранчі, виливів і т. и., які реєструє автор, випадає згадати про з'їзд цїсаря Франца I з російським царем Олександром I, який відбувся в Чернівцях в жовтні 1823 р. і перехід російських військ в маю 1849 на Угорщину.

Дуже основно обговорені ріжні перипетії, які переходила мійська господарка і управа аж до урегульованя магістрату в р. 1832, коли то на першого посадика (бурмістра) покликано в Моравії Франца Лі-

гоцького, та до надання Чернівцям повної мійської самоуправи 8 марта 1864. В р. 1822 заложено „Золоту книгу“ мешканців міста, котрі мали право горожанства; кождий із записаних мусів заплатити 12 зл. такси і зложити приписану присягу; тепер записують у „золоту книгу“ лише імена почесних горожан. Мешканці передмість не мали рівних прав з міщанами і вважали ся підданими міста; доперва губерніяльний декрет з 19 вересня 1847 зрівнав їх з міщанами. Чимало інтересних подробиць стрічаємо також при огляді перших проб поліційних приписів для удержання ладу і спокою в місті, та початків гігієнічно-санітарних заряджень. За се фінансова господарка міста змальована лише поверховно і без відповідного освітлення. Територіяльний розвій міста, поданий у перед-последнім розділі має лише льокальне значіне, тому не зупиняємо ся на ній довше. Із порівняня статистичних дат про розділ населеня після віри і народности від р. 1857 бачимо, що найсильніший приріст в місті виказують Жиди і Поляки, найслабший Румунн. Одначе в останнім десятиліттю змінив ся той приріст в некористь Поляків. Оглядом культурних відносин кінчить проф. Кайндль свою інтересну студію.

Переходячи до осуду сеї праці як цілости мусимо зазначити, що се перша і одинока проба монографічного обробленя історії Чернівців і вже через те саме заслуга автора ясна і неоспорима. До того умови, серед яких приходить ся працювати історикови Буковини, дуже невідрадні із-за браку жерел. Державний архів молдавського воеводства, котрий міг би тут бути найважліїшим жерелом, десь зовсім занапастив ся; мабуть знівечено його за часів Фанаріотів. Краєвий архів і мійський ще зовсім не упорядковані і хісноване ними незвичайно утруднене. Тому приходить ся вибирувати окрушини історичних жерел, як літописи, записки, грамоти по ріжних закутинах краю і за границею. Так прийшло ся авторови писати історію Чернівців. Знаючи се, можна доперва опі-внити, скільки труду мусів вложити, заки вешів подати все те, що в отсій монографії находимо. Про деякі погляди наведені тут можна би спорити. Прим. годі говорити аподиктично, що Буковина належала до римської провінції Дакії, тому що досі не найдено тут ні одного сліду римського панованя (укріплень, осель, доріг). Що до відмінних поглядів автора на первісні границі молдавської держави від поглядів висказаних нами у окремій розвідці, прийдеть ся ваядати на заповіджені проф. Кайндлем нові докази. При згадках про козацькі напади на Буковину пропущено походи Наливайка і Лободи (1593—4). Тяжко згодити ся з поясненем деяких тонографічних назв. Чому назви Жучка і „Denisiuka“ мають вказувати на болотистий терен, годі зрозуміти. Вправді Вікенгавсер виводив назву „Denisiuka“ аж з турецького, але проф. Кайндль, знаючи українську мову, міг легко догадати ся, що се прямо Денисівка (від

імени Денис), як сю частину Ленківців народ досі зовє. Або коли вже яке село назване від слова луг, то лише Лужани, а не Ленківці, які утворені мабуть від імени особового. Але се тільки дрібниці, які не уймають вартости праці автора. З окрема згадати треба, що книжка прикрашена 105 незвичайно інтересними ілюстраціями.

Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg., Chernivci, 1909, 4°, st. 63.

Се орган товариства, яке числить тепер 142 членів із різних кругів інтелігенції і займаєть ся історичним, археологічним і етнографічним розслідом Буковини. В останнім річнику поміщені отєї розвідки:

Dr. Janen J. Nistor. Zur moldauisch-pokutischen Grenzfrage (ст. 3—16)¹⁾.

Зараз на початку своєї розвідки ставить автор тезу, що границя Молдавії від Покутя була вже за часів першого воєводи з родини Мушатів (Петра I, 1378—93) тотожна із теперішню буковинсько-галицькою границею. Ціла ся розвідка дуже баламутна, бо д. Ністор не здає собі справи, що границя ся кілька разів пересувала ся то в хосен Молдавії, то знова в хосен Польщі і тому дати із рр. 1395—1433 не можуть рішати про границі із часу перед 1395-им роком і навідворот, та що по р. 1433-ім границя йшла знова куди инде. З окрема полемізує автор против тих дослідників (між иншим і против моєї розвідки на сю тему в Наук. Збірн. в честь проф. Грушевського), котрі оседлю Потік із грамоти р. 1433 ідентифікують з селом Чорний Потік коло Онута і польсько-молдавську границю із того часу тягнуть від Кулачина на півн. схід, а не, як автор хоче, просто на північ до Боточиск (коло Городенки). Однак позитивних доказів на підкріпленє своєї теорії не дає д. Ністор ніяких, бо то, що в грамоті воев. Іллі в р. 1435-го виступає Витовт Репужипський як молдавський боярин, ще не доказує, що село Репужинці саме тоді належало до Молдавії (що належало перед р. 1433, се я як раз доказував). З другого боку не усунув автор аргументів, які промовляють за границею Куличин-Чорний Потік, бо толкованє слів з грамоти р. 1451 „селища пустая, що сут на граница“ в той спосіб, що селище Umkocio, die gemeine Mark, oder kurz die Feldmark, also nicht zu ersehen, dass in der Urkunde nicht von der Landesgrenze sondern von der Feldmark der genannten Dörfer die Rede ist, є лінгвістичним і льогічним фокусом і вказує на повне незнанє мови грамоти. Бо ж селище ніколи не має значіння Feldmark, а навіть слова „границя“ не можна ідентифікувати з Feldmark, бо на

¹⁾ Появила ся статя й окремою відбиткою. Чернівці 1909, ст. 16, 8°.

се мають молдавські грамоти зовсім окреме слово: „хотар“. Що знова село Онут було давньою оселею, се відомо й без карколомних доказів автора, от хоч би й з волинсько-галицької літописи, де се село згадуєть ся, але для установленя границі не має ся справа ніякого значія. А хоч би й автор був правий і границя в 1433 р. йшла на село Поточиска, то із сього зовсім не виходить, що ся лінія була границею за Петра І Мушата, бо грамота з р. 1433 установає нову границю. Що до границі на полудни від Прута, то автор кладе її на долину Черемоша, знова ігноруючи всілякі перебіни, які тут були. З фактом, що Банилів і Міліїв згадують ся в рр. 1445—57 в актах іродських, як посілість Бучацьких, дає собі легко раду, пояснюючи, що сі села були власністю польського короля на Молдавії. Вже лишаючи на боці таку правну неімовірність, як існуванє королівщини в чужій державі, вкажемо на виразне зазначенє судових книг, що ті села лежали in districtu Sniathinensi. Вкінци, як завершенє цілої розвідки пишаєть ся таке етимологізованє як то, що „Покуте“ се край „по Кути“ (село Старі Кути). Статя д. Ністора не приносить проте нічого нового і до питання про молд.-польську границю вносить багато непорозумінь і баламуцтва.

Друга статя: Dr. R. F. Kaindl. Die Bukowina im Jahre 1809 (ст. 17—25)¹⁾. Як відомо, в памятнім 1809 р. була Австрія zagrożена не лише зі заходу, від Наполеона, але й зі сходу, від Варшавської республіки і від Росії. По поході арх. Фердинанда на Варшаву вдерли ся ворожі війська в Галичину. Слабі відділи австрійської армії у східній Галичині мусіли подати ся в зад і боронили лінії Дністра. З початком червня почала ся завзята боротьба сього війська з польськими інсургентами коло Заліщик. Щоби скріпити сили регулярного війська, рішило ся правительство покликати населенє до воєнної служби. Плян ополчення владив стаціонований в Чернівцях майор Кукс, а головпо-командуючий архикнязь Фердинанд одобрив його письмом з Войніча з 9 червня. Незабаром видано в Чернівцях відовзу, владжену в німецькій, руській і волоській мові, яка закликала буковинське населенє до оружа. Автор статі оповідає про судьбу відділу добровольців, який зібрав ся на сей поклик і про заслуги шляхтича Михайла Калмуцького у сім ділі. Сю справу обговорювали вже І. Ончул і Др. Веренка в окремих розвідках; проф. Кайндль додає дещо нового на основі матеріялів по Вікенгаузєрі та актів із черновецької мійської реєстратури і міністерства внутрішних справ.

¹⁾ Друковано первісно в „Wiener Zeitung“, передруковано в „Czerpowitzer Zeitung“, ч. 127. Статя появила ся теж окремою відбиткою. Чернівці 1909, ст. 11, 8^о.

Статя: Dr. J. Polek, Zur Frage der Errichtung eines röm.-kath. Bistums in der Bukowina (ст. 26—51)¹⁾ торкаєть ся доволі актуальної справи, бо саме тепер роблять буковинські Німці стараня ва основанєм окремого католицького єпископства для Буковини, думаючи таким чином охоронити ся перед польонізацією, яку веде насиланє із Галичини духовенство. Отсю політично-національну тенденцію статі зазначає і сам автор у кінцевім (IV-ім) розділі. По короткім історичнім огляді не вдалих проб ширєня католицизму в Молдавії, в якім згадує про основанє єпископства в Сереті (1370), в Баї (1420) і Баківі (1607), провадить ся автор ширше над розвитком католицької церкви на Буковині за часів австрійського панованя. Попри повторенє річий, відомих вже з давніших розвідок сього-ж автора (як Anfänge der deutschen Besiedlung, Josefs II Reisen nach der Bukowina, Die magyarischen Ansiedlungen in d. B.) і проф. Кайндля (Das Ansiedlungswesen in d. B.), находимо тут декілька нових подробиць, поданих на основі актів реєстратури буковинського правління. Інтересний статистичний виказ католиків в поодиноких буковинських громадах з р. 1786, з якого виходить, що загальне число католиків виносило тоді 3609 душ, з чого 2136, отже коло 60%, припадало на малярські колонії. Тоді не було ще ні одної католицької парохії в краю, а духовні потреби вірних заспокоювало військове духовенство. Дперва в тімже році основано перші парохії і заравом почали ся переговори що до справи церковної юрисдикції над тими парохіями. Адміністративне прилученє Буковини до Галичини спричинило підданє католицької церкви на Буковині під львівське архієпископство, до котрого Буковина належить до нині. Тепер є на Буковині 28 римо-кат. парохій, поділених на три деканати: черновецький, сучавський і радовецький. Число римо-католиків зростає швидше, ніж загальне число населєня і виносить по обчисленю переписи з 1900 р. 86.656, з чого 50.670 признало ся до німецької, 26.800 до польської і 9.180 до малярської народности. Зі свого боку мусимо зазначити, що в першій частині розвідки д. Полека находимо вискази, на які годі згодити ся. І так оселі Команешти, Коман і т. и. зовсім не докааують, що Половці (Кумани) заселювали колись Буковину, а лише що найбільше, що тоті села були половецькими колоніями серед иньшого (славянського) населєня. Буковина не могла належати до заснованого в 1227 р. єпископства Мільковії, бо воно було призначене виключно для половецьких земель, а Буковина належала тоді до галицького князівства. Щоби Степан, наслідник Ляцка, був перед тим воеводою шининської землі, се не лише недоказанє, але й неімовірне і т. и.

¹⁾ Появило ся окремою відбиткою. Чернівці, 1909, ст. 28, 8^о.

Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XI. Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1900 im Herzogtume Bukowina. Veröffentlicht von Anton Zachar, Чернівці, 1907, еел. 8°. CCL+77+XLIX+26 cm. Heft XII. Die Hypothekarverschuldung des Grossgrundbesitzes physischer Personen in der Bukowina, des Grundbesitzes in der Landeshauptstadt Czernowitz u. des Kleingrundbesitzes physischer Personen im Gerichtsbezirke Czernowitz, von Dr. M. Litwinowicz, Чернівці, 1907, еел. 8°, 93 cm. Heft XIII. Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe veröffentlicht von Anton Zachar. Teil I—II. Чернівці, 1908—9, cm. XVIII+225+XIX+326.

XI випуск офіційної публікації буковинського краєвого статистичного бюро містить доволі припизнена, але незвичайно інтересне і з огляду на надходячу нову перепись актуальне зіставлене вислідів останньої переписи населення Буковини. При тім замітити треба, що видавець не обмежуєть ся на самі комбінації ріжних чисельних даних та всюди подає для порівняня відповідні дати із переписи в рр. 1880 і 1890-го, а часто й дати із інших країв австрійської держави. Тут і там стрічаємо річеві замітки і поясненя. Подаємо тут декілька найінтересвійших дат із сеї публікації, тим більше, що сього не зроблено досі ні в буковинській, ні в галицькій пресі. Що до густоти населеня (70 на 1 км²) здобула собі Буковина в 1900 р. 9-те місце між австрійськими краями (досі займала 10-е, за Істриєю). Найгустійше заселені судові повіти: Кіцмань (125) і Садагура (123), які густотою населеня перевишають пересічну густоту Чехії (121), найрідше гірські повіти судові Дорна Ватра (22) і Селетин (13). Приріст населеня в цілім краю за послідних десять літ виносить 83.604 (12·9%), при чім природний приріст, черев надвишку уроджених над умершими дав 97.218, але черев надвишку еміграції над імміграцією убуло в того 13.644. Мимо сього з огляду на силу приросту займає Буковина між австрійськими краями третє місце, по Долішній Австрії (16·5%) і Терсті (13·4%); Галичина мала за той час лише 10·7% приросту. Буковина належить до вїтмових країв, де число мущин більше чим жінок і ся ріжниця все збільшаєть ся. На 1000 мущин було на Буковині жінок в р. 1880: 996, в р. 1890: 993, в р. 1900: 991 (в суд. пов. Селетин і Кімполонґ се число спадає на 957). В прирості населеня беруть ріжні віроісповіданя нерівну участь. Найсильнійший приріст за послідних 20 літ виказують Жиди (42·6%) і Протестанти, найслабший Православні. Абсолютні числа що до розговірної мови були в 1900 р. ось які: українською мовою говорило 297.798, польською 229.018, німецькою 159.486, польською 26.857 (сюди зачислені й Словаків, які замешкують декілька сіл). Наслідком сього, а також ім-

міграції мали Поляки за останнє десятилітє найсильнїйший приріст (29·33%), за ними йде приріст Німців (22·68%) наслідком сильного приросту жидівського елементу, відтак Українці (майже 12%) — найслабший приріст був у Волохів (9·6%). Ще лїпший обрав сили і розвою поодиноких народностей дасть отсе зіставленє:

На 1000 осіб уживало мови:

	в р. 1890	в р. 1900
української	418	412
волоської	324	317
німецької	208	220
польської	36	37

Отже замітний зріст елементу німецького і польського коштом українського і волоського.

Коли взяти під розвагу розвій головних народностей по поодиноких повітах, то слїдно, що в чисто українських повітах тратять Українці свою процентову силу в хосен Німців і Поляків, в мішаних, граничних повітах зискують коштом Волохів і Поляків. В столиці краю Чернівцях зросла сила українського елементу за останнє 10-літє о 2·2%. На поли осьвіти бачимо хоча невеликий, але трївкий поступ. Число неграмотних (по відшнїбненню дїтей више 6 літ) зменшило ся в 419.713 (в 1890 р.) на 386.141 (в 1900 р.), отже о 8%, коли зменшена числа неграмотних в иньших австрїйських краях виносило 11·6%. Найбільше число неграмотних виказують політ. повіти: Вижиця (80%) і Чернівці (79%); найменше: Чернівці місто (42%) і Кімполонґ (66%). Дуже сумною проявою треба вважати се, що ще в р. 1900 на 100 дїтей в шкільнім віці побирано шкільну науку лиш 53. Не меньше сумне й те, що ві всіх народів в краю осьвіта стоїть найниже у Українців, як слїдно із отсього зіставленя: на 100 осіб даної народности було грамотних: Українців 20·4, Волохів 28·4, Поляків 56·3, Німців 70·5. Із розділу заг. числа належних до поодиноких народів на ріжні групи що до віку, бачимо, що плідність у буковинських Українців зменшаєть ся, між тим коли росте у Німців (Жидів) і Волохів. Отся обставина, а до того тенденція звишки еміграції над імміграцією кажуть надїяти ся при сьогорічній переписи нових національних страт.

Зі статистики домашних звїрат на Буковинї інтересне порівнанє стану із р. 1850/51 з теперїшним. Із сього виходить, що лише число коний росте безупинно меньш бїльш відповідно до зросту населеня. Число рогатої худоби виказує приріст до р. 1880, а за два послїдні десятилітєя доволї сильний спад. Число кіз і овець зменшуєть ся, починаючи від кінця 60-их років, так само упадає пчільництво, особливо за останнє десятилітє; за те число свиний виказує останними часами дуже великий

приріст (за останнє десятилітє 39%). Розділ звірят на поодинокі судові повіти виказує, що найбільше коний є в пов. Радівці і Серет, що в суд. пов. Кімполжуні є найбільше рогатої худоби, кіз, овець і уліїв, що в кінци найбільше свиний плекають в пов. Серет і Радівці.

Незвичайно інтересна розвідка дра Литвиновича, дала б ясний як не мож на більше образ економічного стану Буковини, коли б обнимала цілу земельну посілість краю. Однак з технічних причин автор мусів обмежити ся лише на групи подані у заголовку, проте було би дуже бажаним, щоби статистичне бюро подбало о доповненє сеї студії даними із иньших груп і повітів. Поки що виберемо кілька дат з отсеї студії.

Загальна сума гіпотечарного довгу буковинської великої посілости вносить 40.740.874 корон капіталу і 27.812 корон річної ренти; колиж інтабульовані ренти скапіталізуємо на 4%, то загальне обдовженє винесе 41,298.114 К. А що ціла велика земельна посілість на Буковині займає 200.690 гектарів, то на кождий гектар випадає 205 К 76 с. довгу. Колиж возьмемо на увагу, що 18% посілости зовсім вільний від довгів, то на гектар обдовженої посілости прийде 241 К довгу. Процент, який довжники обовязані платити, вагаєть ся між 2%—10%; сума проценту плаченого великою табулярною власністю вносить майже 2 мільони К річно, отже майже 12 К від кождого обдовженого гектара. Висота обдовження землі у різних судових повітах дуже неоднакова: найбільша в пов. Заставна (майже 9 міл. К) і Сторожинець (майже 8 міл. К), найменша в пов. Путилів (351.000 К). З зіставленя висоти обдовження і вартости гіпотеки бачимо, що 18% великої земельної находить ся над берегом руїни. Подібно стоїть справа з обдовженням гіпотек в Чернівцях. Загальна сума довгів вносить тут поверх 34 мільонів К, з чого 24½ міл. К припадає на середмістє, решта на правні особи і передмістя. На кождім гектарі тяжить таким робом около 6000 К гіпотечарного довгу. — Особливо сумно представляють ся відносини серед дрібної земельної посілости в черновецькім судовім повіті. Коли у великої земельної посілости на Буковині гіпотечарний довг у приватних осіб вносить лише ⅓ загальної суми довгів, у дрібної зем. посілости черновецького пов. вносить довг у приватних осіб цілу половину довжної суми. Тимто й висота проценту тут значно більша і вносить пересічно 6—9%, для третини довжної суми навіть 10%. На основі відповідних зіставлень доходить автор до висліду, що річний дохід дрібної земельної посілости обтяжений до висоти 99% процентами і рентами, що проте дрібні земельні посідачі удержують ся майже виключно із зарібків, а коли дочислити сюди й кошти затагнення позички (прим. кошта інтабуляції) та проценти проволоки, то вислід буде ще більше невідрадний. Сеї вислід здаєть ся иаж надто несмістичним хоч

би з огляду на се, що пересічне обдвожене 1 гектара дрібної посілості виносить лише 106 К 80 с., коли у великої земельної посілості на цій Буковині доходить, як ми бачили, майже до подвійної висоти, тоб-то 205 К 76 с. Впрочім отся пересічна сума вагаєть ся по різних селах від 63·07 К (в Михальчу) до 301·18 К (в Людї-Гореча) на 1 гектар.

Вкінці незвичайно интересна студія д. Захара освітлює, як не можна ліпше, економічне, а почасти й культурне жите Буковини. Табелі уложені з подвійним критерієм: з огляду на рід занятя і на суспільне уверстованє. Перші подають статистику різних родів занятя, другі статистику станів в поодиноких занятях. При тім поодинокі роди занятя узгляденні подвійно: як головне і як побічне жерело зарібку. Для лекшого перегляду поділено занятя на 4 відділи: А. Пільне і лісне гавдівство, Б. Промисл, В. Торговля і комунікації, Г. Горожанські і військові уряди та служба, вільні занятя і без занятя. Сї відділи ділять ся потім на 30 груп, а групи на 182 родів занятя або зарібкованя. При тім причислено членів родини і службу до занятя господаря, котрий їх удержує. Всї роди занятя поділені відтак на пять суспільних верств після отсеї схеми: I. самостійні, II. науково, купецько або технічно образований персонал, III. робітники, IV. денні наемники, V. помагаючі члени родини. На жаль не прирівнано поодиноких дат із вислідом переписи з р. 1890, із-за чого студія не дає нам образу розвою занятя і суспільного уверстованя. Автор мотивує се тим, що перепись з 1890 р. роблена по иншій методі, а саме не узгляденно в ній окремо членів родини. Також не подано дат про участь заселюючих край народностей в поодиноких родах занятя і суспільних верствах. Виписуємо найзамітніші висліди обчислень. Із загального населеня 730.195 належали до відділу А. 530.374 (72·6%); Б. 82.300 (11·3%) (з того занимали ся виробом частий одія 16.595, деревним промислом 14.722, будівництвом 14.447 і т. д.); В. 62.544 (8·6%) (з того торговлею товарами 24.845, перевозом 14.530); Г. 54.977 (7·5%) (з того припадає на різні уряди 24.054, військо 4.458, особи без занятя 8.842). В другій часті сеї публікації подано висліди переписи промислових заводів з 3 червня 1902 р. Тут розділено різні роди промислу на 25 відділів, 350 груп і 10.298 назв після схеми виробленої міністерством торговлі і оголошеної розпорядком з 4 серпня 1899 р., однак з пропущенем вже надто далеко ідучої спеціалізації (прим. відділюваня ковалів підков від инших ковалів і т. и.).

М. Кордуба.

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

Історія політична і суспільно-культурна.

Teodor Wierzbowski — *Vade mecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich.* Варшава 1908, стор. VIII+188.

Ся книжочка, перша сього роду в польській літературі, може бути корисна і для наших дослідників, — особливо, що автор звертає увагу на всякі окремішности, які можна стрінати тільки в актовім матеріалі давньої Річпосполитої, а про котрі в західніх підручниках не можна знайти інформацій. На першім місці йде алфаветичний спис святих, свят, неділь і святочних днів; уведені тут і всі польські святці в давних польських календарів. Дальше слідує 35 календарних таблиць для обчислення днів коло великодня (22 марта — 25 цвітня); дати великодня від 951 до 1800 р. — від 1582 р. в старім і новім стилю; золоті числа, індікти, конкуренти, числа неділь і епакти за 951—1500 рр.; вкінці староримський і французький революційний календар. Корисна річ також таблиці папів і монархів. В перегляді польських королів поданий всюди рік родин і смерти, день елекції і коронації. Але можна б закинути деякі недокладности: огляд київських князів дуже поверховний, серія литовських князів кінчить ся 1440 р. (хоч пізніше не все була ідентична з серією польських королів); нема зовсім галицьких князів, ані козацьких гетьманів — хоч се було б потрібне навіть для польського дослідника. Подано теж порядок сенаторів (по ухвалі 1569 р.); спис важніших видань, де є викази польських і литовських урядників; дати соймів і провінціональних католицьких синодів; перегляд возводств і біскупств. З палеографії дістало ся до під-

ручника небагато: скорочення в польсько-латинських рукописах XIV—XVI в. На кінці *Vademecum* є латинсько-польський словарець давніх термінів, — знов угляднаена тут особливо актова термінологія Річипо-сполитої. В цілости підручник для дослідника хосенний.

Ів. Крип'якевич.

Theodorus Wierzbowski — *Matricularum regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoniensi asservantur*. Т. I (1447—1492), Варшава 1905, ст. 4+IV+192; т. II (1492—1501), Варшава 1907, ст. VIII+192; т. III (1501—1506), Варшава 1908, ст. 4+IV+304.

„Метрики“ (*metrices*, властиво *matriculae*) королівства се були книги, де записували ся всі акти, що виходили з королівської канцелярії під іменем короля; вписували їх секретарі в повнім тексті або в скороченім витягу. Коли заложено єї книги, не знати; найстарший кодекс, що заховав ся, починаеть ся 1447 р.; всі метрики переходять ся в варшавськім Головнім Архиві. Директор архіва проф. Теодор Вежбовський приступив перед кількома роками до публікування сих важних актів; дотепер маємо три томи, що обіймають часи королів Казимира, Яна Альберта і Александра, себто 1447—1506 рр. Виданне сих метрик в цілости було занадто коштовне, бо сей час обіймає вже дваццять книг по 200—400 сторін (в каталозі архіва книги 10—17, 19—22); видавець міг дати тільки реґести. Публікація уложена хронологічно, хоч акти в книгах не все були вписані в порядку; побіч дати і місця виходу кожного документу подано короткий зміст і зазначено імя урядника, який консигнував акт; при кінці подано очевидно книгу, в якій акт заховав ся. При кінці додано хронологічний спис старших грамот, що цитують ся в актах; індекси річей, осіб і місць замикають виданне. Такі реґести не заступлять видання повних актів, але все таки разом з індексами дуже улекшують користуванне актами, і за се треба бути вдячним видавцеві. В докладнійші замітки не хочемо входити — треба би пізнати ся ближше з самим матеріалом; завважимо одну недокладність: видавець не зазначає ніде, чи акт знаходить ся в книгах в цілости, чи тільки в скороченню — добре було-б се зазначити.

Акти метрики, як се можна бачити вже з реґестів, дають дуже богатий і різнородний матеріал до історії Річипосполитої, — а також і для українських земель. Нотувати тут, все що важне і интересне, — забрало-б немало місця. Даємо тут тільки огляд документів, що відносять ся до церковних і національних відносин на Україні (деякі з них були вже публіковані):

1451 р. 9 вересня. Король Казимир дає Бенедиктинам на будову

кляштора місце на горі коло села Страдче в львівській повіті, „*alias ruthenicum monaster*“ (I ч. 139).

1457 р. 20 падолиста (Рим). Патріярх Григорій поручає кор. Казимирови нововибраного київського митрополита Григорія (I ч. 451).

1458 р. 16 січня. Каликт III іменує галицьким єпископом Макарія de Servia, мочаха чину св. Василя з константинопольського монастиря св. Кипріяна (I ч. 473).

1458 р. 16 січня. Каликт III поручає кор. Казимирови нового галицького єпископа Макарія (I ч. 474).

1458 р. 27 січня (Рим). Патріярх Григорій просить кор. Казимира, щоби боронив київського митрополита Григорія перед інтрузами (I ч. 478).

1458 р. 31 січня. Кардинал Ісидор поручає кор. Казимирови митр. Григорія (I ч. 479).

1458 р. 11 вересня. Пій II поручає львівському (*lucidensi*?) арциєпискупу і перемиському єпискупу, щоби віддано Макарієви, новому галицькому єпископови, всі доходи і десятини, що йому належать (I ч. 493).

1458 р. 18 грудня. Пій II поручає кор. Казимирови митр. Григорія (I ч. 504).

1458 р. 20 грудня (Рим). Митр. Григорій, як наслідник кардинала Ісидора, заявляє кор. Казимирови вірність і послух (I ч. 505).

1459 р. 3 вересня. Пій II просить кор. Казимира, щоби не підпирав Йони, але взяв в оіку митр. Григорія (I ч. 532).

1459 р. 3 вересня. Пій II висилає до кор. Казимира легата Николая Ягупіті для інформацій в справі руської митрополії (I ч. 533).

1497 р. 13 мая. Ян Альберт рішає спір між Русинами з Перемшля і радою тогож міста (II ч. 722).

1497 р. 6 грудня. Ян Альберт поручає львівському старості не примушувати до робіт підданих монастиря в Уневі (II ч. 1108).

1497 р. 8 грудня. Ян Альберт рішає спір між Яном Кровіцким деканом і львівською радою з причини торгівлі Вірмен і Русинів на передмістю коло костела св. Івана (II ч. 1112).

1497 р. 8 грудня. Ян Альберт рішає спір між львівською радою і Вірменами та Русинами, що торгують у Львові під замком (II ч. 1114).

1498 р. 2 марта. Ян Альберт дає Петру Димидецькому добра шляхонних Гриня, Івана, Василя, Петра, Григорія з Березова в коломиєській окрузі і інші, що перешли на короля „тому, що вони приєтали до схизматика Мухи, коли нищив наші землі (*ex eo, quia scismatico Mucha eo tempore, dum terras nostras vastabat, adherant*“ — II ч. 1179).

1502 р. 17 еічня. Александер іменує камінецьким намісником дяка

Грицька „ob mores et litteraturae iuxta possessionem ruthenorum copiam atque scientiam“ (III ч. 119).

1502 р. 20 січня. Александер потверджує права і привілеї камінецьких Русинів „sub simili forma“ як католикам і Вірменам (III ч. 132).

1502 р. 20 лютого. Александер потверджує декрет Яна Ольбрахта з 13 мая 1497 р., даний перемильським Русинам в справі приєднання свят (III ч. 265).

1504 р. 6 марта. Александер потверджує лист Володислава з 22 марта 1444 р. в привілеях для грецької церкви (III ч. 1357).

1504 р. 24 жовтня. Александер надає холмське владництво Іваскови Сосниковському (III ч. 1758).

1505 р. 29 мая. Александер потверджує на просьбу холмського владки, Іваська, привілей вольности від присуду урядників з 23 серпня 1444 р. і декрет комісарів в справі медової дані з 2 лютого 1456 р. (III ч. 2246).

1506 р. 29 січня. Александер увільняє посів теребовельського округу від податку 16 гр. (III ч. 2553).

1506 р. 12 лютого. Александер відновляє німецьке право в Сокалі. і заряджує, щоби двох радних було православної віри (III ч. 2594).

1506 р. 3 марта. Александер потверджує два листи Льва, князя Руси, sigillo eius subappenso munitas et ruthenicis characteribus scriptas, на села Гдешиці і Биличі; ці листи подали Ян Герборт з Фельштина і Бальтазар Билицький (III ч. 2727).

Ще кілька дрібніших справ:

Під 1449 р. згадується при купні сіл Бирча і Липова перемильський єпископ Атаназій (I ч. 73). При заведенню німецького права говорить ся про давнє руське право в Тисменичах 1448 р. (I ч. 43), Бібрці 1489 р. (I ч. 2083), Дмитрю 1497 р. (I ч. 741), Білці (III ч. 992).

Ів. Крип'якевич.

Franciszek Jaworski — Lwów stary i wczorajszy. Львів 1910, ст. 480.

Нариси й оповідання, надруковані в сій збірці, обіймають хронологічно майже цілу минувшину Львова, — починаючи від XV. в. аж до „вчорашнього“ дня. Не є се історичні студії в тіснім значінню сього слова, але легенькі малюнки з життя міщанства, подані в легкій і принагідній формі.

На перших сторінках маємо оповідання про французького лицаря Гільберта де Лянуа, що як посол забрів до Галичини, брав участь в Ягайлових ловах на медведі, мешкав у шатрі „з зеленого листя й ги-

ляк", а вкінці зайшов до Львова і перебув тут кілька днів на забавах з вірменськими міщанками. Дальше оповідаєть ся романтична історія звісного гуманіста Філіпа Калімаха, що знайшов собі у Львові якусь Фаніолю; подібна історія Владислава IV з міщанкою Ядвішкою Лушковскою й знов пригода вірменського арцибіскупна Торосовича з монахинєю („амор з пасторалом“)...

Є теж статі з ширшим змістом. „Ребелія“ на Замарстинові — се бурхливий протест сільської людности против надужить львівського патриціату. На пустих полях коло Львова осадило місто свої села; мешканці тих сіл з початку мали ріжні полекші і вважали ся якби передміщанамп; пізнійше для збільшення доходів захотіла львівська рада перевести села на панщину — як се було по шляхотських маєтностях. Людність не хотіла піддати ся „панам“: 1604 р. прийшло до великих розрухів. Магістрат візвав мешканців Замарстинова до панщини на річ нового державця, а коли вони відмовили, скликав господарів до ратуша і 50 осіб замкнув до в'язниці; оден з радних висловив ся характеристично: „найліпше з десяток тих хлопів вивішати, то скорше будуть робити й орати, кому місто скаже!“ Розпочав ся процес, комісії, апеляції; побідили сильнійші — по селах заведено панщину.

Богато місця присвячено львівській археології й топографії. Зібрало інтересні звістки про „низький“ замок, що знаходив ся колись між мурами міста; розділ „підземний Львів“ дає огляд археологічних знахідок і розкопок у Львові. Львівське годинникарство оброблене дуже старанно, дістало малу монографію. Дещо маємо про книгарство, літературу й театр. Львівська „улиця“ змальована цілим рядом побутових картин; передмістя і околиці міста обговорені в останнім розділі.

Деякі подробиці дотикають ще спеціально до життя руського міщанства. При похороні великого магістра німецького ордена, Тіфена, що умер у Львові 1497 р., згадуєть ся участь Русинів — побіч латинського духовенства й Вірмен (с. 29). Про Богоявленську церкву (стояла при нинішній ул. Фредра) довідуємо ся, що при ній були старі надгробні камені, — пізнійше їх знищено і віддано на фундамент одної каменниці в сусідстві (ул. Ваторія ч. 36 — пор. с. 62—3); недалеко від сього місця знаходила ся могила, де похоронено козаків, що згнули підчас облоги 1648 р. (с. 64). Згадати треба, що в околицях „Чортівської скали“, на ґрунтах Кривчиць, знаходить ся місце з назвою „Табори“ — тут дійсно мав лежати табор Хмельницького (с. 470). Може з історією руського міщанства звязана й каменниця „Клопотівська“ (нині ул. Сербська ч. 8), якої історія тут описуєть ся — в XVI в. були у Львові міщане Клопоти.

Небезітересне, що в першій половині XIX в. в львівським театрі

досить були модні штуки з української історії, нпр. „Ванда Потоцька або гайдамаки на Україні“ („річ дієть ся у Львові і в ліску св. Софії, вище стрийської рогачки“, „на початку драми показуєть ся страшний образ, що показує скалисте й відлюдне місце, де гайдамаки зі смолоскипами в руках убивають брата глухонімої“), або „битва під Полтавою“; була також поема про город Ігоря на Чортівській скалі (с. 290, 406, 465).

В цілості картини д. Яворского дуже займаючі, дають багатий матеріал до історії Львова; шкода, що фелстенова форма нарисів не дала можности авторови зазначувати жерел, — виданне на тім тільки скористало би. До праці долучені ілюстрації з давних малюнків та рисунки д. Франца Ковалишина.

Ів. Крип'якевич.

Dr. Miron Korduba — Die Lage der Ukraine und die Politik Mazepas vor der Schlacht bei Poltawa (Bukowiner Post, 1909, ч. 2423—2424).

Автор представляє положенє України перед гетьманованєм Мазени, малює зріст шляхетських тенденцій у козацької старшини і характеризує ненародну політику Мазени, що й була головною причиною невдачі під Полтавою. Попиране шляхетських інтересів, приятельованє з польськими панами, рішучі оружні виступи проти селян, які бунтували ся проти вкорочуваня своїх свобод і початків панщини, а вкінці вислугованє московським властям і заводженє московських порядків, щоб удержати ся при власти, підірвали сильно популярність Мазени і зготовили йому велику силу ворогів не лише на Запорозжю, але й на Україні, так що для безпеченства мусів окружити ся московськими стрільцями. Пільковито ж знищило Мазену в очах Українців відступне схопленє популярного Палія.

Збираючи ті і інші ще обставини, приходить автор до висновку, що Мазепа не був ніколи національним героєм; його згадуєть ся лише тому, що з ним звязана остатня проба вибороти Україні повну автономію.

З. Кузеля.

В. Строевъ — Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очеркъ внутренней политики императрицы Анны. Ч. I (1730—1735 г.), Москва 1909, ст. 205. Ч. II, вип. 1, Спб. 1910, ст. 76.

Праця приватного доцента Строева, як видно з заголовка, торкаєть ся одного з найбільш темних і реакційних періодів російської історії XVIII ст. — часу пановання Анни Іванівни, який по характеристичі поета Майкова, піддержаний і науковою літературою, прохидив „среди смятенія и страха, средь казней, пытокъ и опалъ“. Одначе

в супереч дотеперішнім поглядам автор старається дати інше освітлення розгляданим часам, через що праця його має аж надто характер „реабілітаційний“ — симптом дуже інтересний в російській історичній науці, який проявляє ся не тільки в сій, а і в інших новітших працях по історії. Що більше, студія д. Строева густо-часто пересичена полемічними: уступами проти інших поглядів, а в дальшій винеску автор находити можливим полемізувати не тільки проти письменних але і устних реплік дороблених з приводу першої частини його праці (в. II, с. 1—10). Се позбавляє працю вимаганої об'єктивности і спокою, і загалом обі книжки написані в дуже нерівнім і горячковім тоні; тут перемішано все: особисті мотиви, які склонили його вибрати сю, а не іншу тему, спомини, полеміка і т. д. Се в значній мірі ослабило вартість нових тверджень й приведених в користь тих тверджень аргументів, хоч студія написана на основі архівного матеріалу. Очевидно перед закінченням цілої праці (а повинен вийти що найменше ще один винесок) трудно остаточно сказати, на скільки авторови вдало ся перевести доказ правди, а тим самим і дати належну оцінку тій роботі. Одначе на скільки вже тепер видно, то автора хочби самі інтереси полеміки тягнуть дальше в тій реабілітації, ніж навіть дозволяє йому матеріал, яким він оперує. З того виходять суперечности в самій праці між поодинокими твердженнями про одно і те саме питання. Напр. обороняючи в душі загальної реабілітації правительства Бірона він в першій частині говорить, що згаданий діяч зовсім не вмішував ся в внутрішні справи Росії, а тимчасом в другій частині своєї праці (напр. с. 24—26) змушений признати, що напр. хочби в 1736 р. ціла управа замість кабінета спочивала в руках тогож Бірона. Такі самі суперечности виходять у автора, де він загалом говорить про правительство, якого душою він уважає Остермана. Тимчасом Остерман наслідком своєї спеціальної тактики нераз цілими роками старав ся держати ся осторонь „кабінета“, спочатку з огляду на присутність в кабінеті Ягужинського, а потім (від 1738 р.) відомого Артемія Волинського. Як сказано, автор оправдуючи (хоч без особливих аргументів) так царицю Анну, як її правительство, ставить ся до нього прихильно головно для того, що воно продовжало „петровскія традиції съ ихъ культомъ государства, съ ихъ полнымъ порабощеніемъ личности этому культу“ (Ч. I, с. 67). Через те ставить в plus тому правительству його політику супроти України, де воно було теж „продолжателемъ традиції великаго преобразователя, стремившагося уничтожить гетманство. Во всякомъ случае — говорить він дальше — съ государственной точки зрѣнія оно (правительство) было послѣдовательнѣе, нежели правительство Близуветы, которая возстановила гетманство изъ простаго каприза, въ интересахъ семьи своего фаворита“ (Ч. I,

с. 97—98). Се крім того ще має служити доказом, що правительство не було „німецьке“, як твердили дотеперішні дослідники сього часу, проти чого головню воює автор, бо на його погляд се правительство було вповні національне. Не розяснивши одначе докладно того, що він розуміє під „Біроновщиною“, а так само і відносин „Біроновщини“ до кабінету (мабуть се буде вроблене в дальшім випуску праці), а що найважніше, не розглянувши історії кабінета за час 17/X 1740 — 25/XI 1741 р.¹⁾, коли кабінет дійшов до найбільшого розвою своєї діяльності і сили, автор тим не менше робить загальний висновок — характеристику сеї інституції. При тім не зважаючи на дотеперішні твердження, загальна характеристика кабінету — а він і був правительством — виходить негативна, хоч автор стараєть ся звязати сю інституцію в кабінетом Петра. „Кабипеть министровъ былъ однимъ изъ тѣхъ эфемерныхъ учрежденій, которыя, подобно грибамъ, безъ числа вырастаютъ на рыхлой почвѣ русскаго государства XVIII в. Определенной компетенціи онъ не имѣлъ, а поэтому многое зависѣло отъ того, кто въ немъ заставлялъ въ данное время (Остерманъ, Ягужинскій или Волынский). Однако созданный по образу Петровскаго кабинета онъ и во второй періодъ сохранилъ черты своего происхожденія“ (Ч. II, с. 65—66). Поминувши те, що ся характеристика не тільки що не впливає з сказаного досі автором про правительство Анни, але навіть почасти всьому тому суперечить, вона на нашу думку не зовсім вірна. Коли дивити ся на кабінет міністрів, як лишень на одну стадію істновання тої самої інституції, що в ріжних часах істнувала під ріжними назвами — за Петра I — кабінет, за Катерини II і Петра II — Верховный тайный советъ, за Анни кабінет міністрів, а почасти за Єлисавети конференція міністрів, — то сам кабінет зовсім не виходить такою ефежерною інституцією, як говорить автор. Навпаки того рода інституція органічно була звязана з самодержавною найвисшою властю, як верховний орган управи тієї власти. Тим поясняєть ся неозначеність компетенції такої інституції як кабінет міністрів: вона могла робити все те, що могла і найвисша власть — монарх, і то або з доручення монарха в кождім випадку, або самостійно, залежно від того, на скільки дотичний пануючий був менше або більше здатний управляти державою.

Тільки про загальний зміст книжки. Що до українських справ, то крім згаданого висше, автор говорить про дві конференції правительства (29/1 і 7/3 1734 р.), на яких розглядаю ситуацію витворену на Україні смертю гетьмана Апостола (Ч. I, с. 96—97). Постанови тих конферен-

¹⁾ Про се напр. Внутренній бытъ русскаго государства съ 17-го октября 1740 года по 25-е ноября 1741 года. Книга вторая. Высшія государственныя учрежденія (кабинет, сенат і синод). Москва, 1886.

ній відомі зрештою звідки інде. Далше з приводу нарад правительства в 1735 р. над поліпшенням економічно-фінансового положення Росії і інших з тим звязаних питань подана цікава опінія директора монетної контори і монетних дворів гр. Головкина, в якій як не можна краще висвітлено становище міродайних російських чинників супроти України, яку незважаючи на об'єднательну політику вважали чужим організмом і ставили ся до нього вороже, особливо в економічних справах. Між иншим порушивши справу удержування казюонних шинків, Головкин виступає проти того, щоб горівку для агаданих шинків спроваджувано з заграниці і України, „потому что деньги всегда могут выходить за границу и въ Малую Россію и оттуда паки въ Россію возвратиться не могут, и изъ того немалой вредъ воспослѣдствуетъ, а въ экономіи главный интересъ тотъ, чтобъ чтиться какъ возможно изъ чужихъ государствъ, деньги или серебро въ свое государство присовокуплять насупротивъ того, чтобъ изъ государства деньги не выходили, и того по всякой возможности отвращать“ (Ч. I, с. 124). Таке саме менше-більше становище в сій справі заняв і другий економіст — директор камерколегії Пустошкін. Як бачимо, Головкин трактував Україну як чужу державу, супроти котрої треба строго придержувати ся в економічних справах тодішніх меркантилістичних принципів. Інтересна теж характеристика дана Остерманом відомому президенту Малоросійської колегії Велямінову. Намічаючи при організації нового правительства в 1730 р. кандидатів на президентів різних колегій, Остерман при імені Велямінова написав таку увагу: Die Sachen soll er gründlich verstehen. Mit seiner Conduite in der Ukraine ist man nicht sonderlich zufrieden gewesen (Ч. I, приложенія, с. 180). Остерман мав тут на думці надужитя і хабарництва Велямінова на Україні, що зрештою йому потім не перешкодило бути президентом зреформованої камерколегії. Коли до сього всього додати ще неперовірену досі звістку Мініха-сина, що з причини боязни правительства перед замахом Івардейський ізмайловський подж був набраний в Українців, то буде все, що ми в праці д. Стровва найшли про українські справи. Як на значну вагу українського питання і його хоч і пасивної ролі в політиці правительства, з чим годить ся і автор, то вісток про се в його студії не багато, а головно всі вони носять випадковий характер. Загалом для автора становище гетьманщини неясне і при тім нема найменших признак бодай поверховного знайомства його з українською науковою літературою. Що гетьманщина навіть тоді входила нераз в комбінації високо-політичної натури — як напр. династичну конкуренцію між лінією Петра I і його брата Івана (напр. процес смоленського губернатора ки. Черкаского за його зносини з голь-

штинським двором в 1732—1734 р.¹⁾ — про се міг автор дізнати ся і в російській літературі. Тоді-б може переміна курсу політики супроти України за Блисавети не видавала ся лишень звичайним капризом царяці. Тимчасом він сього зовсім не використав. *І. Джиджора.*

М. Рклицкій — Козаки Золотоношеского уѣзда по данымъ Румянцевской Описи 1767 года (Оттиск из Статистическаго Ежегодника Полтавскаго Губернскаго Земства на 1909 г.), стор. 126+10 стор. таблиць.

„Генеральна Опись Малоросіи“, переведена в 1767—69 рр. з ініціятиви генерал-губернатора Малоросіи графа Румянцева, ще й досі жде дослідників-статистиків. Як детальна і докладна подворна перенись прилученої України, вона дає матеріал високої наукової вартости для статистичної характеристики економічного життя тих часів мало не в усіх його проявах. А тим часом ще й досі сей видатний матеріал — майже мертвий науковий капітал, як що не рахувати тієї воістину незначної літератури про „Генеральну Опись“, котра існувала до останніх часів.

Ось через що ми повинні з великою радістю і подякою стрівати всяку наукову працю, що має собі за мету чи подати критично перевірені матеріали „Описи“, чи змалювати тогочасний суспільно-економічний побут на підставі наукового оброблення сих матеріалів. До таких праць безперечно належить розвідка полтавського статистика М. Рклицького, що вийшла в кінці минулого року в Полтаві під поданою в горі назвою.

Серйозне трактування теми, обережність в наукових висновках, знайомість з минулим України, цікавість і важність висновків історико-статистичного досліджу д. Рклицького — все се робить сю працю вартою того, щоб не тільки занотувати її в науковій бібліографії, але і визначити з її змістом і висновками і то не тільки фаховців, але і широкий загал.

Основним джерелом для праці ш. автора були одначе не самі матеріали „Описи“, не її відомости і сводні таблиці, що лежать в оригіналі в бібліотеці київського університету, а ті вибірки з матеріалів, котрі в 1883 р. на доручення Полтавського губерньського земства виготовував проф. І. Лучицький під назвою „Матеріали для історіи землевладдвія в Полтавской губерніи в XVIII в.“ Ось через що об'єктом досліджу д. Рклицького були лише козацькі володіння і двори 4 сотень Переяславського полка — Золотоніської, Гельмязівської, Пещанської та Ліпнявої,

¹⁾ Див. Сношенія князя А. А. Черкасскаго съ гольштинскимъ дворомъ при императрицѣ Аннѣ Іоанновнѣ. Заря, журналъ учено-литературный и политическій, 1870 г. (в додатку „історическіе матеріали“) кн. 7 (с. 194—234), 8 (с. 255—266), 9 (с. 267—306).

котрі займають вині північну частину Золотоношського повіту, бо тільки для тих сотень і було видруковано відповідні вибірки.

Спробуємо після праці д. Ркліцького змалювати економічний побут козаків Золотоношського повіту в 1767—69 рр.

Господарчою одиницею в ті часи була не родина, не „домохазяйство“, як тепер, а двір, „дворохазяйство“, себто певна територіяльна одиниця, на котрій жили і господарювали споріднені між собою родини. Правда вже і тоді було чимало дворів, які складали ся з одної родини, а саме 597, що виносить 45% всіх дворів. Всіх таких економічних одиниць було 1338, а в них жило 2759 родин, що складали ся з 13.582 осіб обох полів.

Характерною ознакою всієї тої людности, ознакою, що наложила дуже великий одбиток на все економічне жите тих часів, був невпинний рух народніх мас з одного місця на друге. Для того щоб виявити в цифрах вплив сього чинника на людність 4 сотень, д. Ркліцький уживає доволі дотепного способу, а саме, підрахувавши, скільки було фамілій дворохазяїв в тих сотнях і скільки родин припадало на ту чимну фамілію, виясляє він процес заселення території. Всіх різних козацьких фамілій д. Ркліцький нарахував 814. Коли ми всі фамілії поділимо на 3 групи по кількості родин, на новіші (1—2 родини), на середні (3—10 родин) і стародавні (10—25 родин), тоді людність 4 сотень змалюєть ся перед нами так:

	число родин од фамілій					
	нов.	серед.	старод.	Разом	Теж	в %
Ліпнявська	79	77	0	156	51	49 0
Золотоношська . . .	359	456	21	836	43	54 3
Гельмязівська . . .	426	828	83	1337	32	62 6
Пещанська	108	300	22	430	25	70 5
	972	1661	126	2759	35	60 5

Ся неоднакова давність фамільного складу, а також і той факт, що „опись“ застала чимало зайшлих (тих, що не родили ся в місці перепису) дворохазяїв — 304 (23%) з 520 родинами і 2643 душами в їх, яскраво показують нам, що населення даного району прибувало не стільки шляхом природного приросту, скільки дакуючи іміграції з інших місцевостей, головно з Полтавщини, трохи з Чернігівщини і навіть з Правобережя, що такий масовий рух охоплював не самих тільки посполитих, але і козаків, котрі жили в інших, ліпших, економічних умовах.

Всі 1338 дворів з погляду службового складу козаків того часу поділяли ся на двори виборних козаків, себто тих, котрі повинні були відбувати військову службу, і двори „підпомощників“, котрі повинні

були допомагати виборним зброєю, оджею, харчом, кіннями і т. н. В 4 сотнях було дворів таких виборних козаків 437 (33%), що показує нам, що виборні козаки Переяславського полка були доволі заможні (на 1 виб. 2 підпомічника). Але сей поділ був не тільки формально-службовим, а ще й маєтковим: виборні були значно багатші за підпомічників. Так, у перших на 1 двір припадало 5₁₅ волів, 5₈ дорослих коней, а ниви було 54₄ дня, у других же 2₃ вол., 1₁₁ кон. і 19₃ дня ниви.

Економічна одиниця часів „Описи“, двір, як сказано було вище, складала ся з кількох родин, з варіаціями по окремих селищах од 1₄ до 4 родин на 1 двір, по окремих дворах од 1 до 14 родин. Основною причиною, котра впливала на величину дворів, була давність їх існування: чим новіша була людність, тим менші були двори і назваки.

Сей самий чинник зовсім не впливав на величину родини. За сучасних економічних обставин, як довела земська статистика, розміри хліборобської родини залежать від забезпечення її орною землею. „Опись“ показує, що і сей фактор не мав тоді такого впливу, як нині. І от виявляється дуже цікава для економічної характеристики тих часів залежність величини родини від забезпечености господарства худобою:

	Чис. родин	Число душ	Голов худобн рогат. і кон.	Пересічно на 1 родину худоби душ
Селища, де пересічна величина родини низша від пересічної по всіх 4 сотнях	1.451	6.751	7.498	5 ₂ 4 ₇
Решта селищ	1.308	6.841	8.653	6 ₆ 5 ₂

Ще більш цікаві одміни від сучасного знаходимо ми в поділі людности 1767—69 рр. по віку:

	Молодш. 15 р.	15—60 р.	Старих і калік	Разом
Чоловіків	3.316	3.127	346	6.789
Жінок	3.372	3.072	389	6.833
	6.688	6.199	735	13.622

Таким чином людність кінця XVIII в. рїзнилася своїм половим складом, хоч і значно менше ніж нині: так на 100 чоловіків припадало в ті часи 101 жінки, а в 1885 році на території тих же 4 сотень на 100 чоловіків приходило ся вже 104 жінки. Далі ся ж таблиця показує нам, що дитячого віку (до 15 р.) було 49₂%, старечого 5₄%, решти (15—60 р.) було 45₄% всей людности. Особливі ж рїзниці супроти 1885 р. знаходимо ми в поділі чоловіків по віку; так із 100 чоловіків було:

Дітей молодш. 15 р.	Юнаків і дорослих (15—60 р.)	Старих (60 і біл.)
в 1767 р. 48,8	46,1	5,1
молодш. 13 р.	14—59 р.	
в 1885 р. 38,7	56,7	4,6

Очевидно, як се встановила нині статистика, причиною таких різниць в складі населення після віку в 1767 і 1885 рр. була неоднакова смертність в першій, дитячій, і останній, старечій групах людности, менила в давні часи, коли людність жила в ліпших економічних і санітарно-гігієнічних умовах, і більша в наші з їх надзвичайно лихими господарчими і санітарними обставинами. Очевидно також і те, що в давні часи, коли людей робочого віку було 46 із сотні чоловічого населення, господарство гірше було забезпечено робочими силами, ніж в наші часи, коли на кожду сотню припадало 57 чоловіків робочого віку.

Всього людности було в 1767 р. в 4 сотнях, разом з 109 наймитами і 79 наймичками, 13.780 душ, коло 1900 р. та ж сама територія мала населення 29.827, с. т. за 133 р. приріст сягав 116%. Як бачимо, приріст сей дуже і дуже малий, що знову стояло в залежності від невинного народнього руху, еміграції населення на вільні незайняті землі, котрих сила було тоді навкруги у нас на Україні.

Даючи багатий матеріал до характеристики економічного побуту козацької людности, „Опись“ ніж иншим містить в собі відомости про оселі й инші будівлі козаків. Всіх осель було 3986, або 44%, инших холодних, будівель 4.981 або 56%. Пересічно на 1 двір припадало 6,7 будівлі, в тім числі 3,0 теплих та 3,7 холодних; на 1 родину пересічно припадало 3,2 будівлі, в тім числі 1,4 теплих та 1,8 холодних. Варіації котрі спостерігають ся і забезпечености родин будівлями, знову стоять в залежності від основного економічного фактору тих часів — від худоби, правда, до певної міри також і від лісу.

Які різниці настали нині в складі будівель, показує нам порівняння відомостей 1767 р. з 1885 р.; на 100 родин припадало:

	1767 р.		1885	
	в абсол.	в %	абсол.	в %
Хиж і хат	143	44	105	32
Комор	37	12	15	4
Клуць	2	1	54	16
Сараїв, хлівів, повіток	140	41	142	43
Сажів	—	—	16	5
	322	100	332	100

Той факт, що в наші часи зросла скількість господарчих будівель, вказує на інтензивнішу економічну діяльність населення нашої доби і на диференціацію дворів на окремі родини, на окремі „домохазяйства“.

Як же була забезпечена в 1767 р. козацька людність худобою, що грала таку видатну роль, як ми бачили, в їхньому господарстві, навіть в цілому житті.

Отся таблиця показує нам, скільки і якої худоби було у людности після перепису 1767 р., як було забезпечене населення в своїй господарчій діяльності худобою і які різниці в сій забезпеченості настали нині:

	1767 рік				1885 рік			
	Абсол. числа	%	На 1 род. що мало худобу	На 100 нал. душ	Абсол. числа	%	На 1 хаз. що мало худобу	На 100 нал. душ
Волів . . .	4.468	39	1,7	33	4.718	52	1,3	21,5
Коров . . .	2.996	32	1,4	27	2.785	31	0,8	12,5
Яловок . . .	672							
Коней роб.	3.284	29	1,2	— 24	1.527	17	0,4	7
Разом вел. худоби . . .	11.420	100	4,3	84	9.030	100	2,5	41
Овець і яг- нят . . .	24.328	62	9,0	179	16.418	70	4,6	75
Свиней . . .	10.224	26	3,3	75	3.720	16	1,1	17
Молод. волів	2.043	5	1,8	35	726	3	0,9	15
Молод. коней	525				1			
Інших . . .	2.213	6			2.390	10		
Разом дріб- ної худоби	39.333	100	14,6	289	23.648	100	6,6	107

Таким чином, всякою худобою людність 1767 р. була далеко краще забезпечена ніж в 1885 р. Вже се одне показує нам, яке значіння мало в ті часи скотарство. Коли ж ми порівняємо, скільки худоби припадало на 100 дес. рілі і на 100 дес. засівку в 1767 і 1885 р., то побачимо, що хліборобство дуже відставало в 1767 р. від скотарства, не використовуючи робочої сили худоби, що скотарство за часів „Описи“ мало не службове, як нині, а самостійне значіння в сільському господарстві:

	На 100 дес. рілі		На 100 дес. засівку	
	1767 р.	1885 р.	1767 р.	1885 р.
Великої худоби . . .	37	40	121	49
В тім числі робочої . . .	25	28	82	34
Дрібної	127	106	412	128
Разом	164	146	533	177

Відносини скотарства до хліборобства за часів Румянцівської

Описи і в 1885 р. стає особливо яскравим із отсього порівняння д. Рклицького: „перше на тисячу козаків припадало 3730 голів всякої худоби, при 610 головах робочої і 690 дес. засівку; в 1885 р. припадало тільки 1480 голів всякої худоби, при 290 гол. робочої, але посівів було 840 дес., с. т. робочої худоби на 1 люд. стало удвоє менше, засівку же на $\frac{1}{5}$ більше“.

Таке велике було скотарське господарство в ті часи у козаків. Але і в ті часи не всі козацькі хазяйства були однаково забезпечені худобою, і в ті часи була вже доволі помітна нерівність економічна:

	1767 р. дворів в %	1885 р. хазяйств в %
Не мали ніякої худоби	3,6	17,7
Не мали робочої, або не мали ніякої	13,6	35,9
Мали з робоч. худоби тільки конем (1767 р.), або 1 гол. роб. худоб. (1885 р.)	6,6	8,5
Мали 1—5 волів (1767 р.), 2—6 голів роб. худоб. (1885 р.)	59,9	52,11
Мали 6 і більше волів (1767 р.), 7 і більше голів робоч. худоби	20,8	3,15
Всього з робочою худобою	86,4	64,11

Таким чином, і в ті давні часи було чимало хазяйств убогих. Всіх таких дворів, котрі не мали худоби до хліборобства, було в 1767 р. 182, а родин в їх 220 (або 8%) в 983 душами. Що се були справжні пролетарі, видно із розгляду їх заробітку. Здебільшого, жили вони з зажону і заробітку „з серпа“ (129 двор., 155 род.).

Ще більше виступала ся нерівність економічна по окремих сотнях: із 100 родин було бідних (без робочої і всякої худоби), середніх (до 6 голів) багатих (більше 6 голів):

	Бідних	Середніх	Багатих	На 100 душ було дес. посіву
в Пешанській	5	46	48	79
„ Гельмязівській	8	50	37	75
„ Ліпнявській	6	52	36	68
„ Золотоніській	10	56	30	56

Виявляеть ся отже, що там, де було більше засівку, с. т. там, де було більше розвинене хліборобство, там було і багатих худобою більше.

Особливо цікавим в сьому явищі є те, що й тут велику роль зограв невпинний рух людности, брак осілого життя, котрий спричинив ся до неоднакової економічної диференціяції в різних частинах території - 4 сотень:

	Всіх дворів	Родин	Багатих	Середніх		Бідних		
	абсол.	чис. двор.	род.	двор.	род.	двор.	род.	
В селищах з люд.				в п р о ц е н т а х				
недавн. осілости	396	661	13	23	70	65	17	12
В селищах з люд.								
середн. осілости	544	1195	23	39	64	53	13	8
В селищах з люд.								
давньої осілости	398	903	25	43	63	51	12	6

Таким чином, ми бачимо, що масовий рух в ті часи мав надзвичайно великий вплив на господарчий лад, на соціально-економічну структуру громадянства тих часів, викликаючи те чи інше угруповання людности по степені заможности в різних селищах, в залежности від того, як давню людність стала провадити осіде жите.

З усього вище наведеного про забезпеченість козацької людности худобою ясно, що земля в ті часи служила не так хліборобству, як скотарству.

Придивімо ся ж до земельної власности часів „Генеральної Описи“.

Що до форми землеволодіння XVIII в., то дані Описи свідчать про те, що пануючою формою була в ті часи приватна власність. Так ріля майже вся була приватною власністю, ліси теж головню становили приватну власність козаків, тим часом коли сінокосу більше ніж $\frac{4}{5}$ було громадською власністю.

Головну вагу в господарстві козаків тоді мала ріля. Її було після „Описи“ 40.917 дес., або на наші десятини 30.688 дес., котрі належали 1.138 дворам, або 2.519 родинам. Отже на 1 род. припадало 12 дес., тимчасом як через 133 роки, в 1900 р. припадало тільки $6\frac{3}{5}$ дес. на одно хазяйство, котре мало рілю. Вся земля кожного двора не була в одному шматку, а була розкидана в кількох місцевостях і урочищах. Ся роздрібненість володіння, або черезполосність, була розповсюджена скрізь, а не тільки в тих селищах, котрі перейшли до трипілля чи двопілля в хліборобстві. Наскільки великою була ся роздрібненість землеволодіння, видно з того, що на 1 двір по всіх 4 сотнях припадало пересічно 15 шматків орного поля, з варіаціями по окремих селищах від 3 до 24 шматків, а на 1 шматок припадало пересічно коло 2 десятини. Другою характерною ознакою володіння орною землею було те, що землю за мало використувано для хліборобства. Так із 30.688 дес. рілі під засівком було тільки 9.425 дес. або 31%, тим часом коли в 1900 р. було 81%.

Що спричинило ся до такого надзвичайного роздрібнення рілі?

Безперечно, чималу ролю тут грала земельна мобілізація, котра, як

показує опись, була доволі розповсюджена в формі купна-продажи, застави, обміну на інші речі і т. н. Так із 16.497 земельних шматків було спадкових (45%), придбаних 576 (4%), мішаних 8468 (51%). Ясно, що ті села, в котрих людиність давнійше осіла, процеси земельної мобілізації повинні були дуже розвинути ся, а через те і повести до більшого роздібнення володіння:

	Число дворів що мають рілю	Число родин	Число шматків	Пересічно на 1 дв.	шматків на 1 род.
Молоді села	317	574	3527	11	6,0
Середні "	455	1082	6953	15	6,4
Давні "	358	851	6017	17	7,1

Окрім вище зазначеного, роздібнення землеволодіння викликало ся також змінами в умовах хліборобства, переходом від безсистемного хліборобства до обов'язкових змін, до двоїля чи трипіля:

С е л и щ а	Число двор.	Число шматк.	Пересічно шматків на 1 двір
з 0—25% двор. в трипілі	61	202	3
" 25—50% " "	147	1429	9,5
" 50—75% " "	560	8931	16
" 75—100% " "	345	5935	17

Переходячи до питання про те, як була поділена загальна сума орної землі поміж окремими дворами, ми повинні насамперед зазначити, що із 1338 дворів зовсім не мав рілі 201 двір (15%) з 236 родинами та з 1117 душами (8%). Знев і тут ми бачимо, що видатним чинником в утворенню безземельних верств був рух мас з місця на місце. Так із усіх безземельних дворів 96 дворів (48%) з 119 родинами і 579 душами належало зайшлим козакам. Цотім в сотнях молодих, як от Ліп-лявська, де було 51% молодих фамілій, там і % безземельних був найбільший — 27%; навпаки в Пещанській, де % молодих фамілій був найменший — 25%, і % безземельних сягав тільки 8.

Отся таблиця малює нам, як була поділена між окремими господарчими групами орна земля в 1767 р. і які зміни настали в сьому поділі в наші часи, в 1900 р.:

Хазайства (1900) і родини 1767), що мали рілі	Число десят.		На 100 десят. припадає десят.		Родин і хазайств	
	1767	1900	1767	1900	1767	1900 ± в %
Менше 1 дес.	34	311	0,1	0,9	57	342 + 500
1—3 "	329	2753	1,1	8,2	183	1033 + 465
Разом до 3 дес.	363	3064	1,2	9,1	240	1375 + 473

3—6 дес.	1833	5591	6, ₃	16, ₆	428	1016	+ 135
6—9 „	3123	4801	10, ₂	14, ₃	422	519	+ 23
Разом 3 до 9 дес.	5056	10392	16, ₅	30, ₉	850	1535	+ 81
9—15 дес.	7746	6130	25, ₄	18, ₄	670	413	— 38
15—50 „	16222	9819	53, ₁	29, ₂	728	332	— 54
50 і біл. „	1156	4189	3, ₈	12, ₄	19	18	— 5
Разом від 9 дес.	25124	20198	82, ₃	60, ₀	1417	763	— 46
Всього	30543	33654	100, ₀	100, ₀	2507	3763	+ 50

Надзвичайно цікаві ті висновки, які можна зробити на основі отсих цифр. Як земельна площа, так і скількість господарств особливо збільшилася у дрібних власників: площа в 8 разів, а число господарств в 6 разів, у середніх площа в 2 рази, а число господарств в 2,₄ рази. Зовсім инше ми бачимо у великих груп: площа зменшилася на 22%, а число господарств в 1½ рази. В сій останній групі, одначе, ми спостерігаємо й инший процес, а саме найвищі елементи її (50 і більше), хоч і зменшилися в числі господарств (на 5%), проте земельна площа їх зросла мало не в 4 рази.

Основна тенденція сього процесу виступить ще яскравіше, коли навести відомости про скількість господарств (в %) і про пересічний розмір господарства в 1767 і 1900 рр. по 5 головним економічним групам:

	1767	1900	1767	1900
	% хазяйств		пересічний розмір в десят.	
Безземельні і без рілі	8	22	—	—
Бідні (менше 3 дес.)	9	29	1, ₅	1, ₄
Середні (3—9 дес.)	31	33	6, ₀	5, ₁
Гарно забезн. (9—50 д.)	51	15, ₅	17, ₀	16, ₃
Багаті (50 і біл.)	1	0, ₅	61, ₀	102, ₀
Разом	100	100	12, ₂	6, ₄

Із сих двох вище наведених таблиць ясно, як каже автор, що земельна еволюція козацького землеволодіння відбувала ся вгорі в напрямі концентрації, внизу в напрямі парцеляції.

Таке було володіння орною землею і його еволюція.

Инакшим застала „Опшсь“ володіння лісом і сінокосом. Так, сінокосу в приватній власности мали 395 дворів (30%) або 1052 родини (38%); лісу ж 794 дворів (59%) або 1939 родин (70%). Се показує, що ліс зробив ся приватною власністю раніше, ніж сінокос, що між иншим доводить і еволюція власности на ліс і сінокос: в 1900 р. сінокосу в приватній власности мали вже 55% всіх хазяйств в скількості 4433 дес., громадського ж сінокосу лишило ся 1417 дес., а громадський

ліс лишився в 1900 р. тільки в містечку Ліплявому.

Погляньмо ж тепер, хто і як порався в ті часи коло землі?

„Генеральна Опись“ показує нам 4 класи людей, що працювали в тих часах коло козацького хліборобства: самостійних господарів і їх помічників, котрі поділялися на законщиків, підсуєдків і наймитів.

Самостійно працювали коло хліборобства 1014 дворів (76%), 2322 родини (84%); в зажону жило 219 дворів або 289 родин (11%), отже разом хліборобської людности було 95% козацького населення. Опріч того підсуєдків було 385 душ обох полів при 126 дворах козаків, та наймитів і наймишок 188 душ при 160 дворах. До сього треба додати, що із 2507 родин, котрі мали рілю, тільки 33 родини (1,3%) не обробляли самі своєї землі, а наймали її з десятини, арендарів же землі було 73 родини (2,9%).

Що ж до того, як були всі робочі руки поділені між окремими сотнями, то треба сказати, що найбільше робочих рук, особливо підсуєдків було в сотнях велико-козацького землеволодіння і небогато в сотнях середнього.

Ми вже знаємо, що під засівком була в 1767 р. лише невелика частина орної землі — 9425 десят., або 31%. Ся пересічна величина дуже варіювала по окремих сотнях, а ще більше по окремих селищах (від 16% до 51%). Там де землі було багато, там площа засівку була відносно не велика і навпаки.

Коли б ми хотіли вяснити, які причини викликали ці варіації, то повинні були б знову удати ся до того фактору, величезний вплив котрого на народне господарство ми нераз вже зазначали — до колонізаційного українського руху.

Коли возьмемо знову три категорії селищ і виразуємо, скільки приходило ся в кожній категорії на 100 хліборобських родин:

Селища	Десятин рілі	Скогу робочого	В тім числі волів	Законщ.	Підсуєд.	Наймит.	Въют. роб.	Десятин посіва	% посівів	Припадало дес. засівку на 100 душ всього населення
в молодих	1353	301	204	85	6	8	99	340	25	51,3
„ середніх	1340	355	186	56	25	9	90	409	30	69,4
„ давніх	1271	349	193	47	12	7	66	444	35	74,6

то нам стане цілком ясным, що основною причиною різниць в засівній площі між окремими селищами була давність їх осілости. В селищах молодих, де було багато орної землі, де разом в тим було багато зайшлого люду, а також і робочої худоби, не встигло ще скласти ся добре хліборобське господарство, а людність ще не встигла зробити ся хлібороб-

ською і займала ся головно скотарством. Зовсім инше ми бачимо по селищах старих.

Що до систем хліборобства, то, як ми вже завважали, пануючою (66% дворів) було вже в ті часи трипіле: в 1-й руці було 217 дворів, в 2 руках — 158, в 3-х — 740, разом 1115 дворів.

Сіяли в ті часи, за винятком картоплі, котрої тоді ще людність не знала, майже те саме що й нині, а саме зі 100 дес. засівку припадало на:

	1767	1900		1767	1900
Жито . . .	26	30	Гречку .	17	19
Пшеницю .	15	16	Просо .	9	9
Ячмінь . .	16	9	Инше . .	4	6
Овес . . .	14	11			

Значні зміни, як бачимо, відбули ся головно в засівку жита, що зросли в 26% до 30%, і ячменю, котрі дуже зменшили ся з 15% до 9%.

Опірч вище зазначених відомостей про сільське господарство, д. Ркліцький подає за „Матеріялами“ проф. Лучицького дані про продажні ціни на ґрунти (садиби) та на орну землю і про ціни на робочі руки, дані надзвичайно цікаві і характерні.

Так виведена із 298 випадків купна-продажи пересічна продажна ціна двора була 7,17 карб., пересічна ж ціна 1 дес. орного поля, виведена з 45 випадків, рівняла ся 41 коп. Се а також те, що козацька людність часів „Описи“, як відомо, платила чималі грошові податки і повинности, ясно говорить нам про те, що населенне тих часів мало доволі значні грошові фонди, котрі йому давала реалізація його доходів від хліборобського і головно скотарського господарства.

Ще цікавіші відомости про заробітну плату. Пересічна річна заробітна плата дорослому робітникови на хазяйській одежі була 2 крб. 84 коп. (з 21 випадку), на своїй 3 крб. (з 8), дорослій робітниці на хазяйській одежі 1 крб. 70 коп. (з 14 вып.), малоліткам обох полів 1 крб. 26 коп. (з 32 вып.). Знаходимо ми в „Описи“ чимало й таких випадків, коли робітники, і то не тільки малолітні, служили лише за одержу і „пропитаніє“ (17), або за самий тільки харч (15).

Коли ми переведемо ціни заробітної плати на хліб, як основний необхідний споживчий продукт, тоді побачимо, що заробітна плата робітника тих часів давала йому змогу купити 30 пудів жита. Тепер нам ясно, який нужденний заробіток мав робітник в ту добу, коли переводила ся Румянцевська перепишь, особливо, коли порівняти з заробітною платою 1907 року (річна плата чоловікови 77 крб. 87 коп., жінці 50 крб. 57 коп., півробітникови 39 крб. 97 коп.), котра давала змогу, напр. дорослому робітникови купити 125 пудів жита.

На сьому власне й кінчить ся цікава праця д. Ркліцького, а далі

їдуть висновки із всього фактичного цифрового матеріалу, невеличку частину котрого ми подали в нашій замітці, а висновків не вважаємо потрібним тут наводити, бо головні з них ми вже зазначили.

М. Порш.

D. Detlefsen — Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen (= Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie hrg. von W. Sieglin, XVIII). Берлін 1909, ст. VI+171. Детлефсен дуже добрий знавець Плінія, подає тут звязко результати своїх довголітніх студій над Плінієм, обговорює підставні географічні погляди його описів і карт, спинюєть ся над його (географічною) бібліотекою і ваймаєть ся з окрема його описами країв Європи, Азії, Африки, островів Середземного моря. Не всі одначе частини геогр. описів Плінія оброблені тут докладно: особливо дотикає се розділу про Скитів, що має для нас найбільший інтерес.

G. Kisch — Nordsiebenbürgisches Namenbuch (Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. 1907, XXXIV, 1, стор. 1—153). В словнику подана велика збірка імен власних від найдавніших часів до нині на підставі актових студій. Зазначені також навви громад і топографічні матеріали. Через те має словар велику вартість і для дослідників української колонізації і історії в Семигороді (прим. стор. 106 Reussen).

Th. Wotsche — König Sigismund August von Polen und seine evangelischen Hofprediger (Archiv für Reformationgeschichte 1906, IV, стор. 329—350). Автор представляє відносини короля до своїх проповідників з часу перед вступленем і по вступленю на престол. В додатку 8 листів з кореспонденції кн. Альбрехта пруського з р. 1546—1551.

R. G. Salomon — Eine russische Publikation zur päpstlichen Diplomatie (Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde, 1906/1907, XXXII, стор. 459—75). Обговорюєть ся працю Діхачева про папу Пія V і його зносини з східною Європою, а головню з Іваном Страшним.

Ph. Hildebrandt — Die polnische Königswahl von 1697 und die Konversion Augusts des Starken (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, X, 1907, стор. 152—215). Розвідка написана на підставі пових документів з ватиканського архіву. В додатку опубліковано звідти 11 актів. *З. К.*

Др. К. Лучаківський — До історії видавництва українських шкільних книжок („Наша Школа“ 1910, ч. 1, ст. 24—38). Сумну картину нашого середнього шкільництва за останніх 20 літ виказує стаття чи радше спомини дра Лучаківського. Видавництво укр.

внижок в чужих руках, кстрі не хотять знати потреб і інтересів нї нашого суспільства, нї наших авторів. Малюнок останніх літ попереджає автор коротким поглядом на початковий стан видавництва шкільних книжок нашою мовою (від кінця 40 рр. мин. столїтя).

М. Лозинський—Литовське національне відродження (Літ.-Н. В., 1910, ч. 6, ст. 488—503; ч. 7, ст. 71—81 і ч. 8, ст. 258—276). Не вважаючи на певне заінтересоване нашої суспільности литовським рухом і на ту сердечну звязь, яка лучить нашу націю з литовською, у нас досї не було звязкого і систематичного нарису литовського нац. відродження. Статя д. Лозинського заповнює сю прогалину.

І. Кревецький — Справа подїлу Галичини в рр. 1846—50. (З історії боротьби галицьких українців за національно-територіальну автономію). (Літ.-Н. В. 1910, чч. 10 і 11). Є се популяризація розвідки, що друквана була на сторінках нашого журналу.

Л. Цегельський — Галицьке москвофільство в останній його фазі. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 5, ст. 389—406). Серед статей того автора під заг. титулом „З австрійської України“ ся має тривалїше значїне і тому ми її тут потуємо. В сїй статї д. Цегельський спиняєть ся над генезою сучасного неомосквофільства, а вкінці над тими засобами, які прискорять повний занепад його та позбавлять українську націю від внутрішнього боляка.

М. Лозинський — Галицьке москвофільство (Рада, 1910, ч. 75). Просторий фелетон про сучасне москвофільство в Галичинї з коротким поглядом на його історію.

St. Os...arz — Najnowszy zwrot w moskalofilstwie rusińskiem (Przedświt 1909, ч. 12, ст. 707—717). Статя д. Osarza (Плохощкого-Василевского), відомого і в рос. публіцистиці, дає досить добрий нарис зародження і сучасного стану галицького москвофільства з спеціальним узглядненем нової течії в нїм — фракції Дудикевича.

Ю. Романчук — Польщина, русчина і російщина. (Кілька споминів). (Дїло, 1910, ч. 9). Після коротеньких принагідних споминів з часів молодих літ автора, коли панувала польщина серед нашої інтелїгенції в Галичинї, переходить він до справи рідної мови в рідні на Україні російській.

П. Капельгородський — Спогади семинариста (Літ.-Н. В., 1910, ч. 6, ст. 445—456; ч. 7, ст. 30—44 і ч. 8, ст. 229—240). Цікаві спогади д. Капельгородського дають багато фактів до історії середнього шкільництва на рос. Україні перед революцією. Автор говорить, правда, про духовну семинарію, але все сказане ним можна віднести в рівній мірі і до світських шкіл. Система виховання і освічу-

вання — була одна і полягала не на тім, щоб зробити з дітей будучих свідомих горожан, а лиш слухняні знаряддя бюрократичної машини.

Ю. Будяк — Записки учителя. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 9, ст. 391—402; ч. 10, ст. 72—83; ч. 11, ст. 265—282; ч. 12, ст. 450—465). Про сі, написані в напів белетристичній формі, спомини була вже згадка в нашій часописі в огляді укр. преси за 1909 р. Для історика нашої нар. школи на рос. Україні дають вони чимало цікавого матеріалу. „Записки“ ще не скінчені і в сім річнику „Літ.-Н. В.“; закінчення їх прийде в р. 1911.

Д. Д. — Микола Костомаров. (Світло, 1910, ч. 4, ст. 19—33). Короткий огляд життя й діяльності з приводу 25-ліття смерти славетного історика.

С. Єфремов — Манівцями (Рада, 1910, ч. 79). З нагоди 25-ліття смерти Костомарова, автор присвячує великий фелетон оглядові його поглядів на укр. справу і їх хиб. Статя увійшла в брошуру автора „Фатальний вузол“.

Н. Василенко — Памяти Н. И. Костомарова, какъ историка. (Кіевская Мысль 1910, чч. 97 и 98). У нас так мало студій з.обсягу укр. історіографії, що мимоволі мусиш відмічати й найменьшу статю. З тим більшим правом треба занотувати цікаву статю д. Василенка, яка являєть ся скороченим рефератом, що був читаний на зборах Об-ства Нестора Літописця. Статя д. Василенка найліпше, що маємо після статі проф. М. Грушевського.

Н. Костомаров — Изъ воспоминаній. Арестъ, заключеніе, ссылка. (Вѣстникъ Европы, 1910, кн. 4). А. Костомарова — Н. И. Костомаровъ. — Изъ воспоминаній. (Ibid. кн. 6—9). Е. Юнге — Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ. (Ibid. кн. 11). 25-літте смерти славетного історика і свого довголітнього співробітника вшанував „В. Европы“ рядом причинків до його біографії. Спогади самого історика торкають ся переломового моменту в життю кирилометодієвців і становлять досі недруковану сторінку його автобіографії. Спомини покійної вже тепер жінки Костомарова торкають ся часів знакомства з нею історика і заручин, так несподівано і фатально перерваних арештом. Д-ка Юнге на кількох сторінках згадує про своє перебування у Костомарових в Дідовцях.

О. Михалевич — Спогад про В. Б. Антоновича (Рада, 1910, ч. 55). Спогади з часів університетських про знайомство з Антоновичем.

Листи М. Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання „Впередъ“ (1876—1878). „Діло“ 1910, чч. 200—232 (і окремо, Львів, 1910, ст. 58, ц. 50 сот.). Під таким титулом д. Мих. Павлик надрукував переписку між Драгомановом і редакторами „Вне-

реда“, котра має певний інтерес для історії взаємини між українськими і російськими соціалістами й радикалами.

С. Ефремов. — Трудівник передрозвітної доби. (Рада, 1910, ч. 272). Короткий огляд літературної і суспільної діяльності О. Кониського з приводу десятиліття смерті.

Ф. С—ко — Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність. (Рада, 1910, чч. 285—287). З приводу 25-ліття літературної праці проф. М. Грушевського д. С—ко робить докладний огляд наукового надбання, яким обдарував шан. ювілят рідну Україну. В. Д.

Карел Кадлец — Михайло Грушевський. Переложив за доволом редакції др. Зенон Кувеля (Каменярі, 1909, ч. 17, ст. 1—3). Переклад статі в „Slovanského Přehledu“: подано в ній огляд життя і діяльності Грушевського. З. К.

Н о в а.

Rocznik slawistyczny wydawany przez Jana Łosia, Leona Mańkowskiego, Kazimierza Nitscha i Jana Rozwadowskiego. Revue slavistique publiée par... Том I—II. Kraków-Cracovie. 1908—1909. 8°. Том I. стор. IV+[II]+324; том II, стор. VIII+318.

Від часу великого зросту научної продукції в поодиноких областях вчання, показала ся коначна потреба окремих бібліографічних органів, що рестрували-б нові книжки і по змові подавали їх оцінки в короткій і вв'язкій формі. Славістика довгий час не могла похвалитись подібним видавництвом і вдоволяла ся совісними і багатими показчиками і рецензіями нових квижок, які провадила редакція „Archiv für slavische Philologie“. Одначе в 90-их роках (особливо по виході звіненого показчика проф. Пастрыка: Bibliographische Übersicht...) рецензійний відділ сеї часописи став сильно маліти, а вкінци зійшов до ряду звичайного відділу для довгих рецензій. Тому бракови старали ся кількома наворотами зарадити то чеські, то російські фільологи, одначе не могли удержати ся і скоро застановляли свої видавництва. Такими ефемеридами були: Věstník slovanské filologie a starožitností (2 томи, перший за 1900 рік вийшов в 1901 р., другий за 1901 вийшов в 1902 р.), Славяновѣдѣніе въ повременныхъ изданіяхъ (за 1900 рік) і Славяновѣдѣніе в 1901 р. Щойно в остатніх роках покликано дві бібліографічно-критичні публікації, які мабуть перетривають довше. Се бібліографічні показчики видавані другим відділом руської мови й літератури петербурської Академії Наук при Извѣстіяхъ отд. русс. яз. и слов. під редакцією Бенешевича, Фасмера і Шахматова і виписана в горі бібліографічно-критична часопись „Rocznik slawistyczny“.

Rocznik поклав собі за задачу подавати критичні і річеві справозданя із загальної славістики і узгляднювати побіч праць в обсягу порівняної лінгвістики також подрібні праці з обсягу поодиноких мов. Крім головних і окремо виданих розвідок мають бути рецензовані також часописні статі і розвідки, а в додатку нотовані докладно взагалі усі статі, що дотикають славістики. Причинки можуть бути писані по польськи, німецьки, фрінцузьки і англійськи, в дальшій лнії також в інших славянських мовах (до тепер лише по московськи).

Два дотеперішні томи показали, що редакція старається (особливо в другім томі) вийти поза границі польщини і інформувати про найновіші появи в обсягу славянських мов. В доборі рецензій тримається редакція того правила, що вибирає в першій мірі важніші праці і віддає їх до оцінки лише спеціалістам (нераз рівночасно і кільком), відсуваючи дрібниці до бібліографічного відділу.

Так уміщено в першім томі 21 рецензій, між иншим на отці праці, що мають для нас більший інтерес: 1) Вондрак, *Vergleichende slavische Grammatik I* (рец. Міккола і Ніч); 2) Улашин, *Über die Entpalatalisierung der urslav. e-Laute im Polnischen* (Forbiörnsson); 3) Szachmatowa, *prace dotyczące polszczyzny* (Кульбакін); 4) Брікнер, *Dzieje języka polskiego* (оба рецензенти Улашин і Бодуен де Куртене роблять авторови поважні закиди); 5) Ягіч, *Psalterium Bononiense* (Вондрак); 6) Северьяновъ, *Супрасльская рукопись* (Вондрак, з похвалами); 7) Щепкинъ, *Саввина книга* (Вондрак, з закидами що до деяких виводів); 8) Кульбакін, *Спирантъ v въ славянскихъ языкахъ* (Улашин); 9) Будде, *Лекції по исторіи русскаго языка* (Лось — не докидає нічого нового до вислідів дотеперішних рецензентів); 10) Estreicher, *Szwargot więzienny* (Улашин закидає Е. недбалість видання матеріялу, що не без ваги, хвалить за те книжку); 11) Курка, *Słownik mowy złodziejskiej*; 12) Крчек, *Grupy dźwiękowe polskie tart i cir(e)ć* (Розвадовскі виказує слабе підготовлене автора).

Другий том приніє між иншими рецензії на отці праці: 1) Вондрак, *Vergleichende slavische Grammatik* (Зубати); 2) *Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen* (Фасмер); 3) Бернекер, *Slavisches etymologisches Wörterbuch 1—3* (Meillet і Розвадовскі); 4) Пілят, *Граматыка języка polskiego* (Сьмешек); 5) Крымскій, *Украинская грамматика I, 1—2, 6, II* (Шахматов, гл. реф. Свенціцкого, Зап. XCIV); 6) Слоньскі, *Die Übertragung ger griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern*.

В додатках до обох томів зібрана бібліографія за 1907 і 1908 рік (300—395 заголовків) в девяти групах: 1. загально-славянський відділ,

2. церковно-словянська мова, 3. болгарсько-македонська група, 4. сербо-хорватська група, 5. словінська мова, 6. чесько-словацька група, 7. лужицька, 8. лехіцька, 9. руська (в тім і українська мова). З українських часописів і видавництв використані лише Етногр. Збірник, Україна, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка і Записки Українського Наук. Тов. у Києві. Також не вповні використана полуднево-словянська література і словінська. Панове редактори повинні скоро оглянути ся за відповідними співробітниками і доповнити прогалини, коли хотять, щоб їх робота принесла користь славістам. Так як тепер бібліографія Rocznik'a ще дуже неповна.

3. *Кузеля.*

Stanislav Forman. Srovnávací čítanka slovanských jazyků. Прага, 1909, 110, 8°.

Оця книжка се популярний підручник для всіх тих, що хотіли би пізнати в загальнім виді всі славянські мови і на тій підставі вибрати собі якусь одну, чи більше для спеціальних студій. З самої книжки навчити ся жадної мови не можна і як автор зазначає, він навіть не стремів до того. Він хотів лише звернути увагу славянських читачів на те, що вони належать до великого славянського племені та що в славянських середніх школах належало би вже подавати науку славянознавства бодай в тім скромнім розмірі, як його книжка. Він подає проте тут підставові загальні відомости про Славян (їх число, територія, мови, писмо), а далі наводить вибір текстів із кожної мови; при кінці говорить коротенько про вимову і акцент та подає коротенький словарець до текстів.

У супротивности до свого земляка, д-ра Люб. Нідерле, професора чеського університету, який в остатніх своїх працях зачисляє на силу Українців до „Русів“ і начисляє їх разом 95 мільонів, забуваючи чомусь про українську історію, про її окрему літературу, мову і загалом культуру, що розвивала ся инакше від великоруської — уважає автор Українців окремим народом і присвячує їм відповідне місце в своїй хрестоматії; Білорусів причисляє одначе до Великорусів і лише признає, що вони говорять окремим діалектом; Сербо-Хорватів уважає одним народом, так само Чехо-Словаків; Словінців і лужицьких Сербів уважає також окремими народами. За те своє становище стягнув на себе незадоволене „Славянскихъ Извѣстій“ (1909, ч. 7, ст. 966), які так висловлюють ся: „Такимъ образомъ славянская хрестоматія, ииѣющая цѣлю дати чешскому юношеству правильное представление о современномъ славянствѣ и содѣйствовать объединенію и сближенію славянъ, признаетъ существованіе отдѣльнаго языка малорусскаго и отдѣльной славянской народности малорусской или, какъ курьезно выражается соста-

витель хрестоматіи — русинской народности и русинскаго языка. При этомъ, по мѣтнію г. Формана, языкомъ русинскимъ говоритъ 30 милл. населенія, занимающаго площадь въ 820.000 кв. кил. въ южной части Европы и въ Росейской имперіи, „въ губерніяхъ люблинской, сѣдлецкой, гродненской, минской, черниговской, кievской, бессарабской(?), подольской, волынской, харьковской, воронежской, херсонской, екатеринославской, таврической до самаго устья Дона у Азовскаго моря“; „колоніи русиновъ, кромѣ того, разбросаны на Кавказѣ и за рѣкою Кубанью“. При этомъ вся наша древняя литература¹⁾ отъ начала письменности и до Московскаго періода на ст. 16 объявлена принадлежащей „русинамъ“. Въ хрестоматіи, въ той ея части, гдѣ помѣщены образцы языка, „русинамъ“ отведено почетное мѣсто — 6 страниць (столько же, сколько сербо-хорватамъ и болгарамъ) подъ особымъ заголовкомъ „Jazyk rusinsky“ (отже се також національна кривда для Великорусів!).

Російські славянофіли не лише не признають нас самі, але жадають і від інших Славян, аби заявляли, що не знають Українців, їх мови, їх літератури, бо се знанє шкодить чомусь „единенію и сближенію“. Запечерчуванє дійсного факту має бути то усунути сам факт (що укр. мови й літератури нема); незнанє вислідів російської урядової конскрипції має бути іронією над незнанєм Чеха і т. д. Чогож іще більше бажати?

Належить іще зазначити, що українські тексти подані в хрестоматіи в-часті фонетичною правописю, а в часті романівкою. Помилки є доволі, як загалом їх багато і в інших текстах. *Вол. Гнатюк.*

А. Соболевскій. Къ исторіи малорускаго нарѣчія. Варшава, 1910. Ст. 8, 8° (Відбитка з „Рус. Филолог. Вѣстника“).

Отся статейка складаєть ся з чотирьох розділів, в яких автор подає свої уваги над чотирма працями різних авторів, виданих в остатних роках.

В першій розділі мова про працю Ол. Яблоновського, друковану в варшавськѣм „Przeglądzie Historycznym“ (т. IX, 1909), про колонізацію Київщини в половині XVIII ст. Ся праця подобаєть ся тому д. Соболевському, що підпирає його теорію про те, буцим то нинішні мешканці Київщини не потомки давних, але колоністи, що зайшли сюде досить пізно. Він подає з праці О. Яблоновського доволі довгий цитатро цілковите знищенє Київщини по великій руїні і кінчить так: „Имѣемъ ли мы хотя какое-нибудь право искать на кievской сторонѣ Днѣпра потомковъ древнихъ полянъ и на черниговской — потомковъ древнихъ

¹⁾ Та „вся древняя“ література містить ся в отсих словах: „Poučení Vladimira Monomacha, Spisy metrop. Hariona, Kyrilla Turovského, Cestopis Danijila a j.“

сѣверяиъ? Не есть ли подобное всканіе — слѣдствие полного невѣдѣнія русской исторіи? (ст. 3). Забуває одначе, що такого „опустошеня“ не можна брати дословно та представляти собі, що по кожній воєнній акції земля ставала вповні безлюдна. Звідкиж у таких раві повтаряли би ся в ріжних документах імена тих самих роів протягом цілих століть, коли вони звідти втікали і пропадали десь у чужині? Відповідь на се знайшов би автор, як би хотів, навіть у наводженім цитаті в О. Яблоновського: „Но земля, столь плодородная и богатая, не могла долго пустовать. Едва появились сколько-нибудь благоприятныя условия, стали возвращаться на пепелища своихъ отцовъ стосковавшіеся на чужбинѣ сыновья.... И пустыни Кіевщины стали быстро заселяться“ (ст. 2). Тим способом могли потомки старинних мешканців Київщини задержати ся до наших часів.

У другім розділі вводить автор рахунки з А. Кримським за його праці „Древне-Кіевскій говоръ“ (Издѣствіа А. Н. т. XI, 3, 1906) та „Деякі непевні критеріи для діалектологічної класифікації староруських рукописів“ (1906), завважаючи, що в обох „разсыпаны перлы саумовѣреннаго невѣжества“, яких наводить приклади: „Мы въ своей статѣ говоримъ, что малорусскіе говоры не знаютъ перехода г и к въ д и т. Г. Крымскій въ опроверженіе приводитъ факты перехода въ малорусскихъ говорахъ д и т въ г и к“ (ст. 4). Очевидно, що тут через не увагу зайшло в д. Кримського quі pro quo. Але що такі переміни існують у наших говорах, про те можна переконатися хочби з моїх „Народних оповідань про опришків“ (Всп. Збір. т. XXVI, Передмова, ст. XIV), де наведені приклади подібних перемін: нідде (= нігде; а коли брати г = г', то й тут маємо: ледінь = легінь); а в буч. пов. чути нераз: боддай = богдай. Перемінаж к у т у Гуцулів навіть доволі часта: течера (кичера), тєннє (кинє, кинути), терийцу (керницю), тешеню (кишеню), тілько (кілько), тїлїх (вилїх), в тїтлах (кітлах), потїй (покій), на Бутівци (Буківци), тїв (кіл), тїнь (кінь), тєп (кип) і т. д. Так само даремно сперечаєть ся автор за слово „овечий“, вважаючи, що воно „вѣроятно великоруссиямъ, одинъ изъ тѣхъ многочисленныхъ великоруссиямовъ, которые находятся у Шевченка; Квитки и другихъ малорус. писателей полтавскаго и харьковскаго происхожденія“. Отже наперед Шевченко походить із правобічної України, а вираз „овечий“ уживаєть ся на цілім етнографічнім просторі українським (овечий сир, овече молоко); „вївчий“, подане Верхратським і за ним передруковане в словари Б. Гривченка, звайдене доси лише у Замішанців, що живуть у чотирох селах (коли не помиляю ся), положених між польськими і словацькими селами і правдоподібно започичене з польського (owczy). Що ж до слова „торговля“ — то воно загально уживане в Галичині і на Буковині,

а походжене „торгівлі“ треба ще дослідити, щоби можна сказати щось певного.

У третім розділі подає автор кілька язикових уваг про грамоти Болеслава Тройденевича, оголошені петербурзькою Академією Наук у книзі „Болеславъ Юрій II, князь всей Малаой Руси“ (1907 р.).

До четвертого розділу дала нагоду авторови моя книжка: „Етногр. матеріали з Угор. Руси“, т. IV, (Етн. Збір. т. XXV). Він констатує, що „весь наличний матеріаль (оголошений доси про Угор. Русь) не рѣшаєть вопроса о древности русскихъ поселеній за Карпатами“, а потім наводить цитат із одного оповідання, додаючи від себе: „Это преданіе указываетъ на сравнительно недавнее появленіе русскихъ въ мадыарской степи. Что произошло въ „тяжелые годы“, о которыхъ говорятъ рассказчикъ крестьянинъ, — неурожай, или вторженіе татаръ (а они въ XVI в. заходили даже въ Карпаты), или какое другое бѣдствіе, мы не знаемъ“ (ст. 8). Отже я мушу тут пояснити, що „тяжкі роки“ се 1846—1848 р. і що тоді власне з причини голоду в північній Угорщині емігрували тамошні селяни, між ними й Русини, на угорську низину, спеціально до Банату, де й осіли і де ще й до нині існують, не стративши своєї національності, але затрачуючи її поволи. Сеї кольонізація не можна отже переносити до давніших часів. Старша за те на цілу сотку літ кольонізація до Бачки й до Славонії. За те руські оселі північної Угорщини, що займають збиту територію, мусять бути так само старі, як і галицькі з північного боку Карпат. В документах XIV ст. приходять про них згадки, давніших треба ще шукати.

Зазначу ще маленьке баламуцтво автора, висловлене в отсім реченню: „Тѣсная связь угорско-русскихъ говорозъ съ карпатскими (горскими) русскими говорами, а этихъ послѣднихъ — съ малорусскими говорами вообще не подлежитъ сомнѣнію“ (ст. 8). Всі угорсько-руські говори, а з галицьких гуцульський, бойківський, лемківський і залішанців, належать до карпатських, тому не можна їх протиставити собі, як се зробив автор. А що їх єдність із українськими незаперечна, се й він констатує.

В. Гнатюк.

Словар чужих слів. 12.000 слів чужого походження в українській мові. Зібрали др. Зенон Кузеля і Микола Чайковский, зредагував др. Зенон Кузеля, Чернівці, 1910: VIII+368, 8°.

В остатних часах появляють ся в нас чим раз частійше праці з доволі занедбаного доси поля лексикології. По словарях О. Поповича, В. Доманицького, Дубровського, великим словарі Б. Грінченка, кількох шкільних словариках і кількох діалектичних, маємо тепер досить об'єми-

-стий словар дра З. Кузелі, який заповнює здавна відчуваний брак особливо між селянами, робітниками, учениками, що радо беруть ся до читання та при тім разураз потикають ся на трудностах, які представляють для них чужі слова, уживані в нашій мові і не вовсім їм зрозумілі. Вправді хтось із язикових пуристів міг би сказати, що належить уживати в письмі тільки своїх слів, а чужі обминати, але бажаня бажанями, а жите житем. Його не можна відтяти від світа і відокремити в якусь замкнену цілість, бо посторонні впливи вривають ся до нього з усіх боків і заливають його. І се дієть ся не лише в нас, але в кожного народа. Хто перед чотятьма роками поза Росією знав слово „погром“? А нині воно стало інтернаціональне так само, як слово електрика, телефон, телеграф і т. д. і буде фігурувати вже не лише в російським, але також у німецьким, французьким, англійським словарі. І не лише „бідні“, „хлопські“ мови підлягають таким посторонним впливам та позичкам, але й „богаті, панські“, як висше згадані та в кожній з них є словарі „чужих слів“, що не раз обіймають по кількадесят тисяч слів, позичених деколи і в вовсім некультурних народів. Се вказує на взаїмні впливи ріжних народів на себе так само, як вказує на них фолькльор, що поволи починає виростати в інтернаціональну науку.

Коли з сього становища подивимо ся на словар дра З. Кузелі, то переконаємо ся, що в ньому крім славянських — приходять слова з отсих мов: єврейської, китайської, арабської, перської, турецької, мадарської, грецької, латинської, італійської, французької, румунської, еспанської, німецької, англійської, литовської. Подібують ся ще слова й з інших мов, але їх такий незначний процент, що можна про них не згадувати. Очевидно, що не в усіх тих мов зайшли до нас позички впрост, бо які приміром зносини були в нас з Еспанцями? Отже еспанські слова прийшли до нас через посередництво інших ближших народів і так само було певно зі словами китайськими, арабськими, перськими і деякими італійськими, французькими та англійськими. З інших мов ішли позички двоякою дорогою: одні через літературу, прим. із латинської мови, другі впрост через зносини одного народа з другим, прим. із турецької, румунської, мадарської мови; були також комбінації обох тих способів, прим. одні слова із грецької та німецької мови зачерпувано через літературу, інші через безпосередні зносини. Такі запозичені слова обтирали ся поволи, націоналізували ся, прибираючи нашу вимову й вигляд, не раз перекручували ся при тім, а в кінци тратили ціху чужого і ставали рідними; остатне діяло ся особливо зі словами, прийнятими усім народом на цілій нашій етнографічній території, а не яким одним закутком. Переглядаючи тепер словар, бачимо, що найбільший процент слів у нїм грецького та латинського походження, потім німецького і т. д.

Се степованє вказує нам міру чужих впливів на нас із боку ріжних народів.

Розумієть ся, що в словари не зібрані всі чужі слова, уживані в нашій літературній мові і народних діалектах, але такий комплет не лежав також у пляхах автора (авторів) словаря, що мав представляти збір слів, найчастійше у нас уживаних і не всім зрозумілих. Се не шкодить нічого самій книжці і на мій погляд можна було з неї ще повикидати такі слова, як: гаептан, гавитваха, гавскнехт, гаруспекс, го-мункулюс, глянс, діксіонер, енкефальон, еспрі, жантілом, йох, іди, ім-макулята, інюрія, камбіо, литкуц, луна (місяць), лайтмотив, обезяна, опу-ленція, парріціда, профет, тумулюс і ин. що може й були колись десь скимось ужиті, але ніколи не мали більшого розширення і можуть уважати ся хиба за *ἄποξ εἰρημένα* або за звичайні варваризми, ввведені у всякі мови такими письменниками, що ще не зглубили скарбів своєї мови...

Так само можна було не наводити таких загально зрозумілих слів, як: Жиди, Йордан, паламар, палата, Татари й ин. Пропустити можна було й деякі перекручення, що приходять іще у поправній формі, прим. дешпіт (деспект), жоржина, кабака, кайстра, мент, економія й інші.

При подаваню слів старав ся автор зазначувати — на скільки се можна було — й їх первістне походженє; було би далеко ліпше, якби він був подавав також ті слова в оригівалі, хоч що правда, се значно збільшило би книжку, а для пересічного читача не мало би великого значіня. З деякими вказівками про походженє слів можна було би не згодити ся; відносить ся се до таких слів, як: бонза, дожра, куліс, пізма, пушта (не пушта), тарантас і деяких инших.

На поодиноких словах подає автор наголоси, на богатях одначе — на мій погляд — вони неправильні; я наведу для прикладу тут деякі з такими наголосами, які повинні бути, а не з такими, як подані в книжці: адвóкат, áдент, áзиль, áзот, áкорд, ёпоха, брítтан, валёт, газ-да́, гáрмонд, гувёрнер, дáктиль, дáскал, дéбит, дéсень, дéсер, діякон, до-лiхокéфал, дóра, ёлев, кáмера, кармéльок, козáр, левéнець, лiмпас, ма́г-нат, ма́гура, ма́шина, мури́н, нéктар, о́фіцер, пури́зм, сýрдут, фосá, фá-пет, халвá й инші.

При деяких словах не наведені всі значіня, в яких вони ужива-ють ся, прим. абсолюторія — свідоцтво укінчення висшої школи; акце-сіст — титул урядника; бомба — півлітрова склянка пива; візитирка — перегляд (при війську); гаман — удар, ждоханець; гама — назва грещької букви г; герега — скандал; джін — дух (в Арабів); малай — кукурудза; раст — назва рослини; риза — міра поля (лан); царок — креденс, шафа на кухонну посуду; ціс — назва ноти і т. д.

Неприємно вражають деякі поясненя слів, що можуть у читача ви-

кликати або недокладне, або зовсім фальшиве розумінє; переважно приходять вони при природописній номенклатурі, прим. агава — довговічна рослина (кожда?); агат — дорогий камінь (кождий?); акація — таке дерево; алой — така рослина з пахучими листками; аметист — дорогоцінний камінь (кождий?); брескиня — таке овочеве дерево (яке?); брустура — така рослина; букшнан — таке деревце (хита букшнан належить до дерев?); калу́пер — рід огорожової рослини (тимчасом се зіле, сіяне для прикраси); кварта — $\frac{1}{2}$ літри (тимчасом се літра, а 4 кварта — гарнець); кошеніля — рід комахи (якої?); манган — такий метал; мелісса — така рослина; мірт — рід деревця (хита?); крокіш — рослина, шафран(!); пелікан — рід птиці з великим дзьобом, що живе в чужих краях; шницель — сікане м'ясо (кожде?) і т. д. Пропущене таких недокладних пояснень можна пояснити хита неувагою при редакції і шкода, що їх не справлено.

Друкарські похибки трапляють ся також, навіть поза вичисленнями при кінці книжки, але вони всі такі дрібні, що не викликають непорозумінь і кождий може їх легко справити; одна лише лишила ся більша похибка — на скільки я міг сконструювати — се слово: чара (зам. чарда) — коршма. З сього боку виїшла отже редакція побідносно, а відомо, яка тяжка коректа буває при словарях.

Завважені тут недокладности зовсім не псуєть загального доброго вражіння від книжки тим більше, що вониж відносять ся лише до невеликого проценту слів, а не до цілої книжки, зладженої поза тим дуже гарно і дуже практично та економічно: слова одного пня подані в книжці разом, а всякі повтореня скорочені й відзначені иншим друком; при помочи окремих знаків — головно скобок (гранчастих і круглих) і павз та відмінного друку (курсиви, петіту) — повизначувано всякі технічні поясненя, замітки і відсилачі, чим заощаджено багато місця. При кінці книжки уміщено окремо чужі слова і звороти, уживані в оригінальній формі, а писані латинськими буквами, разом із перекладом. Супроти того книжку належить уважати користним набутком для нашої лексикології і позиточним підручником для тих, що її потребують. *В. Гнатюк.*

M. Vasmer — Etymologien. (Zeitschrift für deutsche Wortforschung hrg. v. F. Kluge. IX, 1907, стор. 20—23).

Автор подає 4 етимології.

Слово *skorbut*, яке у всіляких формах розширене у всіх європейських мовах, виводить автор в великою лише правдоподібністю з церковнослов'янського *скробоу*. Автор припускає можливість, що теперішня загально знана форма дістала ся на Захід через німецьке посередництво.

З руського *хрип* має теж походити німецьке слово *Grippe*, як

дехто ставив в залежність з французькими гірре. Фільологічні виводи поширає ще й ся обставина, що сама недуга повстала на руських степах.

Докладніше спинюєть ся автор над етимологією слова Sklave. Ключе (в Etym. Wörterb., 6. вид., стор. 366) виводив його з візантійського Σκλαβηνοί згл. Ἑσκλαβηνοί, що означало в Візантії полудневих Славян і здогадував ся, що нове значіне = невільник витворило ся в 8—9. ст. в Італії, звідки вже перейшло до Німеччини. Щоби слово могло вийти від східних Славян (Слов'янь), сумнівав ся автор, думаючи, що західні Славяни не знали форми Слов'янинь. Фасмер звертає тепер увагу на те, що і західні Славяни уживали форми Слов'янинь, як приміром Словінці, Словаки і лужицькі Словінці і подає нове пояснене, де витворило ся значіне Slave = невільник. Автор пригадує, що побіч форми Σκλαβηνοί, що очевидно повстала з славянського Слов'янинь, уживали візантійські письменники ще й форми Σκλάβος. Нова форма витворила ся в Σκλαβηνοί тим способом, що головну форму уважало ся прикметником на ηνός, подібно як напр. прикметник Λαμψακηνός від іменника Λάμψακος. Σκλάβος прибрало вже в Візантії значіне „невільник“ і уживаєть ся в тім значіно загально в новогрецькій мові. В 8—9 стол. перешло се грецьке слово до Італії, звідки у формі sclavus дістало ся до інших мов, між иншим і до німецької. Wonitz = птах Chloris hortensis випроваджує автор в моск. в юнець в тім самім значіно.

3. Кузеля.

W. Freiherr von der Osten-Sacken — Zur slavischen Wortkunde. (Indogermanische Forschungen XXII, 1907/08, стор. 312—323). Автор подає етимології шістьох груп, які переважно уживають ся і в українській мові. Так чеське bažiti, моск. і укр. бажить = sich sehnen, begehren, dürsten, до чого належить і укр. багá = Begierde, Sehnsucht, є колишнім кавсативом до старосл. бѣжати, бѣжати = fliehen, laufen. Москов. бѹга = niedrig am Fluss gelegener Wald і литовське bangá = Woge, Welle в старої. bhanákti = bricht. Тут належить і діял. бужать = Sand oder Lehm ausgraben, Steine aus der Erde brechen, що є ітеративом до затраченого бажити. Безперечно треба тут долучити і пропущене автором (та мало знане) укр. слово бѹгаш (= запустѣлий лѣсъ Желех.), а може й укр. бѹгор[?]. — З старої. пня bhujati виводить автор і моск. быгать, бѹжать і пугать (гр. φοβέω), при чім розріжнює дві категорії. До першої зачисляє слова із значінем „zusammenschrumpfen, vertrocknen, verschwinden“, до другої моск. пугать і укр. пугати = schrecken; schenken (п пояснюєть ся тут загально-руською аналогією з нудить = trieben). Неясне лише походженє укр. бѹга = Lüsterheit, Seh-

sucht. — Подрібно розглядає автор значіне пня *чернъ в славянських мовах і констатує три основні значіння: 1) Griff, Stiel, Handhabe (прим. укр. черенка), 2) Schüssel, Pfanne (укр. черен = Boden des Backofens, Feuerherd, 3) Kinnbacken (укр. череняк = Backenzahn).

W. Frhr. v. d. Osten Sacken — Etymologien. (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 376—384). Для старосл. бедро постулює автор корінь *bĥĕdk-. Інші причинки дотикають мововської і польської мови.

W. Frhr. v. d. Osten-Sacken — Etymologien. (Indogermanische Forschungen, XXIV, 1909, стор. 238—248). 1. Слав. *blušĕь радить автор таки звязувати в старол. bhujáti = biegt. 2. Лит. gailūs; слав. žalъ, *žalъ-къ. 3. Слав. *грузъ, *грузь, укр. грузъ = Trümmer на гадку автора не є запозичені в старогор.-нім. grūz (як думає Karłowicz в 1-ім томі Słownika języka polskiego) а питомі славянські і ідентичні, вглядно близько споріднені в лит. gráužas = Grandacher, Kies.

Herbert Petersson — Etymologien. (Indogermanische Forschungen, XXIII, 1809/09, стор. 384—404). З поміж кількадесяти етимологій вибираю те, що важне для українста. Укр. киеїль звязує автор в лат. cāsens - сир і церк. слав. квас і квасити і випроваджує в спільно індогорм. *quā (стор. 388). Для моск. мережа = Reuse постулює автор індог. пень *rēch = плести, вязати. Укр. ренда (рянда) = Lumpen, що має аналогію в англосакс. gen-dan і новоангл. rend = роздирати, опирається на старол. randhrām = отвір, щелина (пень rendh-, rōndh-, гл. Wood, MLN. 15, 198) (стор. 389). На стор. 395 промовляє автор за германським походженням церк.-слав. блюдъ, блюдо, а церк.-слав. прати відносить ся до індог. пня *rēch, до якого належить і лит. Perkunas = Перун.

H. Petersson — Zur indogermanischen Wortforschung (Indogerm. Forschungen, 1909, XXIV, стор. 250 і д.). Укр. журиги звязували Цупица і Розвадовські в гот. gauks = betrübt, сгн. gōrag = elend і сн. ghorás = grausam. Автор дає нову паралелю старол. keura = jagen, treiben. Вѣха, віха = Signalstange відставлявано звичайно в дієсловом вѣяти, віяти. Як посвячені наводить автор старолшв. vase = Reishündel, норв. vase, новоангл. wase = Halmbüschel. З північногорм. мовами годить ся що до походження старосл. гжжвица, староісл. Kengr = Naken. Тут належалиб проте укр. (не вгадаї автором) гуж, гужва, гужівка.

Joos. J. Mikkola — Zur slavischen Etymologie. (Indogermanische Forschungen XXIII, 1908/09, стор. 120—127). 1. Слав.

р ж ка виводить М. не з лат. *genku*, *riŋkti* = збирати, а з староісл. *ga* (старошведське *vrā* = кут), що опирається на прагерм. *vrankō*. 2. Польське *krokiew*, укр. кроква в герм. *krakō* (староісл. *kraki* = *Stange, die an einem Ende mit Haken versehen ist*). 3. Крома = *abgeschnittenes Stück; Rand; Kromě* = *extra*. 4. Слав. *кѣтъ*, гр. *καυθός* і лат. *cantus* належать до одної групи. Німецьке *Kante* правдоподібно славянського походження. 5. Старосл.-ому м'який відповідають староісл. *Miöllnir* = молот Тора і лотиське *milna* = молот Перкуна. 6. Старосл. стрый випроваджує М. з того самого пня, що в лат. *patruus*, а 7. свѣжь (укр. свіжий) віставляє з готським *swikus* = чистий, невинний. 8—9. До себе належать також старослав. і укр. *свепеть* = мід і герм. *Saft* та старосл. *удъ* (удо) і герм. *Wade*.

O. Huger — *Slavische Miszellen. (Indogermanische Forschungen 1909, XXIV, стор. 70—72)*. Проти Брікнера піддержує автор далі свою гадку, висказану в *Listy filologické XXXI, 1904, 104* і д. і прийняту Вондраком (*Vrgl.-slav. Gram. I., 144*), Ілїнським (*Archiv f. slav. Phil. XXIX, 497*), Янком (*Věstník české akademie, XVII, 1908, 185*) і Meillet'ом (*MSL. XIV, 364*), що слав. *пая* витворилося з індогерм. коріння *geup* за посередництвом форм **gūranos* і **gъранъ*. Тут належить теж слав. *жупа* і *жупан*.

N. van Wijk — *Germanische Etymologien. (Indogermanische Forschungen, 1909, XXIV, стор. 230—238)*. Мім иншим віставляє автор слав. **бръсть*, укр. *брость*, *брост* = *Knospe* в старосакс. *brustian* = *цвести* і виводить з індогерм. коріння **bhr.st—, bhr.st—*. Трохи инакше у Бернекера в *Slav. etymol. Wörterbuch 91*.

Alex. Philippide — *Rumänische Etymologien. (Zeitschrift für romanische Philologie, 1907, XXXI, стор. 282 і д.)*. Поміж етимологіями, що інтересують романістів є й деякі, що дотикають українських елементів в румунських або навідворот румунських в українських. Тут належить приміром пояснене етимології слів *гойса* (стор. 295) і *ча* (302) і вивід українс. *карчога* з рум. *carciŋofoiŋ*.

I. Kalima — *Nochmals russ. bygát' „trocknen, dahinschwinden, verderben“.* (*Indogermanische Forschungen, XXIV, 1900, стор. 249—250*). В противенстві до виводів Остен-Закена, начеб *bygati* опирає на старои. *bhujāti* = *biegt* (*Indog. Forsch. XXII, стор. 313—314*), доказує автор, що се слово запозичене з фінського (зitiaського) *bygödu* = *сушити*, *bygalny* = *сохнути* і уживаєся в східно-московських околицях.

К. Krumbacher — Кτῆτορ. Ein lexikographischer Versuch. (Indogermanische Forschungen, XXV, 1909, стор. 393—421). Автор розбирає значіння цього слова від найдавніших часів (між иншим і в церковно-славянських перекладах) і подає при тій нагоді багато-культурно-історичного матеріалу, доказуючи не пораз перший велике значіння історичного словаря.

К. Brugmann — Der slav. Instr. Pl. auf -y und der aw. Instr. auf -ŭš. (Indogermanische Forschungen XXII, 1907/08, стор. 336—339). Церковно-славянське **ы** в шестім відмінку мужеських і середніх імен (прим. рабы, лѣты, дѣлатели і т. д.) зіставлювано звичайно з праіндогерм. *ōis, одначе трудно було пояснити, чому з цього повстало **ы**, а не **и** або **ѣ**, як би повинно бути. Щоб се пояснити бере автор за підставу форму *ūs і доказує, що се перейшло з пів на **и** на инші класи і має аналогію в твореню 6-ого відмінка пів на **и** в авестійським.

О. Hujer — Slav. domovъ, dolovъ. (Indogermanische Forschungen XXIII, 1908/09, стор. 152—158). Звичайно приймає ся, що форми домовъ, доловъ, в укр. домов, долів, витворили ся з 3-го відмінка домови, долови. Проти того поставив Буліч, а за ним і Бругман здогад, що в обох формах доховав ся первісний льокатів. За тим промовляє теж автор і доказує, що форми домовъ і доловъ праславянські і тому не могли витворити ся з домови, долови. В них заховав ся старий льокатів. *З. К.*

Н. И. Некрасовъ — Замятка о ст.-слав. формѣ **любь** въ выраженіи **любь дѣяти** (Изв. 2 отд. 1909, IV, ст. 165—174). **Любы дѣяти** — творити, любодѣти... з грецьким значінням *μουσειον* — лат. *scortari* не має нічого спільного з ім. **любь** — *ѣве*, *ἀγάπη* — *caritas*, тільки є скороченою фразою плеонастичної **любь(ѣ) дѣка(и) дѣяти**, в якій **дѣи** = *actus*. Коли зважити, що **любь** — *ѣве* має асс. **любьвь** і, що **любьвь дѣяти** було би зовсім неоправданим новотвором при глаголі „любити“, та що є фраза **миль са дѣж** (мольбы дѣю), в якій **миль** прикметник — то пояснене Н—ва заслугує повного признання і прийнята, як влучне.

Л. В. Щерба — Субъективный и объективный методъ въ фонетикѣ (Изв. 2 Отд. Ак. Н. 1909, IV, ст. 196—204). Автор звертає увагу на ріжниці понятъ „фонетика“ і „фізіологія звуків мови“, на психічну сторону злуки поодиноких звуків, на ріжницю між фонетичною одиницею і акустичною — фізіологічною, важність субективного методу в реєстрації звуків мови — де реєструємо факти свідомости говорячого певною мовою чоловіка. Ся субективна свідомість стає для нас предметом запис-дослідю, і тільки в часом можемо се об'єктивно істнующе

явище усвоїти собі як суб'єктивно існуюче. Потрібна вправа слухати чужу мову (себто інших людей). Досліди Roudet — Dépenne d'air dans la parole (La parole 1900) і E. A. Meyer — Englische Lautdauer 1903 показали, що в мові важче не триває фонетичних первістків, а скільки затраченої на них енергії. Автор вказує на способи перевірки власних спостережень, недокладности фонограм, потребу установляти кожний раз типову вимову через безпосередні зносини з людьми даної мови. *Л. С.*

A. Brückner — Über etymologische Anarchie. (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 206—219). Автор хоче остерегти перед пустим етимологізованем при помочи всіляких рідких діалектологічних слів і розбирає на доказ студию Йокля: Ein urslavisches Entnasalierungsgesetz (Archiv f. slav. Phil. XXVIII, стор. 1—17). Автор вбиває один по однім виводи Йокля і закидає йому, що зіставляє в собою слова, які не мають в собою нічого спільного, а дуже часто навіть запозичені з чужих мов. Брікнер оперує при тім і українським матеріалом. *З. К.*

Е т н о г р а ф і я.

Александръ Грушевскій — Изъ исторіи украинской этнографіи. Етнографическія темы въ украинской литературѣ. (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1909 г., кн. 2, ст. 152—180).

Українська література 19 в. тісно звязана з українськими етнографічними і спеціально фольклорними заняттями так, що майже кожний український письменник в довгім ряді десятків літ був заразом етнографом чи фольклористом, бо етнографія і фольклор втручали неодному перу в руки. Коли Котляревскій вимережив на класичній канві живі цвіти українського народного побуту, а в його пародії відзеркалило ся виразними почерками місцеве українське жите, треба завдячити се його безпосередньому чуттю, його уважному відношенню до народного побуту та широму одушевленню народною поезією. Що пізнійші українські письменники пішли тоюж дорогою, заважив тут уже також аристі інтересу до систематичного наукового вивчення народного побуту. Автор розглядає у хронологічному порядку початки вивчення українського етнографічного матеріалу, а саме „Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, такожъ и въ Великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами употребляемыхъ“ Калиновського в 1776 р., „О примѣчательныхъ обычаяхъ и увеселеніяхъ Малороссіянь на праз-

никъ Рoждества Христова и въ Новый годъ“ Пл. Лукашевича з 1826 р., „Малороссійскую деревню“ Кулжинського, дві статі з „Украинск-ого журнала“ з 1824 р. „Троицывъ день или Русальная недѣля“ й „Иванъ Купало“, статі по українській етнографії в „Описаніи Россіи“ Пассека, „Очеркъ малороссійскихъ повѣрій и обычаевъ, относящихся къ праздникамъ“ Сементовського та додаток до нього криптоніма А. В. п. з.: „Нѣсколько словъ объ Иванѣ Купалѣ“. В розгляді вияснюеть ся поступенне поглибленне етнографічних задач; замість доривочних уваг являеть ся широкий плян систематичного опису народніх обичаїв. Для порівняння втягаеть ся матеріял із цілої України, а при виясненню генези углядують ся історичні дані і паралелі з побуту інших народів. Як виключно чутєва справа, а не розуму, мав етнографічний інтерес у своїх початках характер сентиментальний, пізнійше романтичний. Проф. Ол. Грушевський ілюструє сей характер примірами тодішніх настроїв наукових і літературних, отже в Пассека, вступу до „Украинскихъ Мелодій“ Маркевича з одного боку, а з другого віршами зі згаданого збірника Маркевича на етнографічні і історичні теми, поезій Костомарова, „Чарів“ Тополі (драматичні епізоди на основі пісні „Ой не ходи Грицю та на вечерниці“), „Вечерниці“ Кореницького, „Вовкулаки“ Александрова та „Марусі“ Квітки. В перших лягли в основу етнографічні теми, в останніх двох увійшли етнографічні подробиці тай обставини тільки як поодинокі епізоди. Розуміеть ся, таких прикладів багато більше в тодішній українській літературі і великоруській, але число наведених вистарчаюче для показу, як вироблювала ся і міцніла висока оцінка артистичної вартости народньої творчости, як українські письменники до Шевченка в пору найчисленніших етнографічних тем в українській літературі і старші, як Квітка, і молодші, як Костомарів, однаково сходять ся разом на точці оброблювання етнографічних тем, „етихъ сюжетовъ переходной поры исканій“. Се неясне, за чим шукали, проявило ся у соціальних темах Шевченка.

М. Возняк.

Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси съ статистическими таблицами къ нимъ. Составилъ В. А. Францевъ, Варшава, 1909, ст. XVI + 48, 4° + дві карти.

Автор подає нам в отсій книжці дві карти: одну конфесійну, що представляє розселене православної людности, другу етнографічну, що представляє розселене української людности в Холмській Русі (Люблин. і Сідлец. губ.). Як документи до них додає статистичні таблиці на 48 сторонах і критичвий огляд дотеперішньої дотичної літератури.

При укладаню обох карт автор користував ся крім урядових мате-

ріялів, також приватними, але не мішав їх разом, ані не робив ніяких комбінацій на підставі рахункових ділань, як прим. С. Дзвувльський, лише зазначував їх окремо, так що кожному легко справдити, на скільки вони правдиві, або ні, порівнявши їх з іншими даними. Приватні дані зібрали на підставі окремих квестіонарів православні священники та учителі сільських епархіальних і міністеріяльних шкіл. Відомости про число православної людности зібрані в першій половині 1908 р., тому вони найсвіжіші, а крім того не залежать від ніяких офіціяльних, через що представляють число прагославних найблизше до правди. При містах не означував автор ні конфесійного, ні етнографічного їх характеру, вважаючи зовсім справедливо, що „только составомъ крестьянскаго населенія, искони сидящаго на землѣ отцовъ и дѣдовъ, опредѣляется характеръ страны въ этнографическомъ отношеніи“ (ст. XV), а міста все були й є мішані: польсько-русько-жидівські. Шкода тільки, що не на всі квестіонарі одержано відповідь у справі мови людности і через те не при всіх місцевостях можна її було зазначити, урядова ж статистика за остатні роки не дає до сього ніяких вказівок, ні причинків. Про се говорить автор ось що: „Ми не означуємо на нашій карті етнографічної границі руської¹⁾ людности докладними точками, через які вона переходить; для такої річи ми не мали всіх потрібних даних і вказівок що до числа людности в кождім окремім селі, яка говорить по руськи. Офіціяльна статистика не збирає таких відомостей, а зібрати їх приватною дорогою у всій повноті не було можливим; крім того таку роботу й не дуже легко виконати наслідком незвичайного утрудненя орієнтувати ся в етнографічних відносинах на русько-польській границі, як і всюди на межи-славянських границях. Ось чому ми обмежуємо ся лише загальними вказівками на число домів або родин, що говорять по руськи і на основі тих вказівок від місцевих людвий стараємо ся по можности подати докладну характеристику кождої гміни²⁾ з окрема що до переваги одної або другої рідної мови людности“ (ст. XIII).

В критичнім огляді переходить автор наперед літературу про конфесію людности, а потім про національність. При першій вчисляє автор наперед праці і карти А. Ріттіха, про які всловлюєть ся, що вони „при видимої ихъ точности и тщательности разработки, производять однако при ближайшемъ разсмотрѣннн ихъ впечатлѣніе малої достовѣрности“ (ст. II); далі працю А. Закшевского, друковану в „Świecie“ (1907, ч. 3) і Г. Верценьского, друковану в „Ekonomiscie“ (1907, IV; 1908, II) і хоч оба автори опирають ся на однакових матеріалах, то

¹⁾ Автор уживає постійно всюди терміну „русскій“, але подекуди зазначає в скобках „малорусскій“.

²⁾ Гміна = волость.

загальні суми у них не однакові. Цікаво зазначити тут, що найбільший процент православних виказують ті громади, що тягнуть ся попри австрійську границю.

По численю А. Закшевського православних у Холмській Русі є 277.959; по численю Г. Верціньського 301.656; по офіційальним датам 368.630 — то все в 1907 р.; в початком 1908 р. виказують офіційальні дати 374.476 православних, а приватні, одержані проф. В. Францевом від духовних 280.292 (число близьке до поданого А. Закшевским). Для літшої орієнтації наводить автор і давніші дані, з яких виходить, що 1820 р. холмська єпархія (тоді ще уніятська) мала 400.000 вірних, 1837 — 300.000, 1861 — 240.000, 1867 — 230.843, 1871 — 240.584, а 1905 р. — 475.380. Як бачимо, то тут подібне баламуцтво у цифрах, як в Угорській Русі.

При етнографічним огляді автор переходить праці і карти П. Шафарика, А. Ріткіха, П. Чубинського, П. Щербальського, Г. Величка і Т. Флоринського. Першу цифру що до числа української людности в Холмщині подав П. Чубинський на 260.780 (1872 р.). Офіційальна статистика в 1897 р. начислила там тих, що говорять українською мовою, 300.486. Проф. В. Францев означує її лише приблизно задля браку докладних даних на 350.000.

Належить признати, що праця проф. Францева написана критично і об'єктивно, що він не клав собі з гори ніякої такої задачі, як С. Дзвувльський, доказувати се або те, лише старав ся на підставі тих матеріялів, які мав у розпорядимости, сконстатувати фактичний стан, на скільки се можна, що й осягнув цілковито. Супроти того належить уважати сю працю за корисний науковий набуток і можна її класти побіч карти Угорської Русі, яку випустив недавно С. Томашівський.

Вол. Гнатюк.

Stefan Dziewulski — Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej. Wydane staraniem Redakcyi „*Ekonomisty*“, Варшава, 1909, ст. 38, 8° + карта.

Автор сеї брошури не криєть ся зовсім із метою, задля якої вона написана. Він мав доказати — хочби не знати, за яку ціну — що згадана в наголовку територія „bynajmniej nie jest przeważnie zaludniona przez ludność prawosławną, która nie tylko nie stanowi tu absolutnej większości ogółu mieszkańców, ale jest znacznie mniej liczna, aniżeli wzięta z osobna sama tylko ludność katolicka danej dzielnicy“, тому „projekt utworzenia gubernii Chełmskiej i oderwania jej od Królestwa zgoła nie licuje z tem założeniem, które miało być główną jego racyą

і спрężуна, т. j. з хеґією wyodrębnienia w osobną jednostkę administracyjną kompleksu miejscowości, zamieszkałych przeważnie przez ludność prawosławna“ (ст. 37). З кого складаєть ся та „ludność prawosławna“, чи вона однородна національно, чи ріжнородна і на скілько, так само чи „ludność katolicka“ національно одностайна, про те автор ніде навіть не загикнув ся так, немов би тут розходило ся про утворене нової... православної епархії, а не адміністраційної одиниці. А тим часом се зовсім не маловажна річ, бо коли ми довідуємо ся, що корінні православні жителі — се Українці, а „конвертисти“ католики такіж самі Українці, з бувших уніятів, тоді й маніпуляція з цифрами у автора вийде інакше і всякі його обчислення та проценти розсиплють ся в порох і стануть безпредметові, як зовсім безвартні. Тоді й покажуть ся, що хоч загальне число Українців у згаданих двох губерніях не творить абсолютної більшости у сеї їх людности, то всеж таки творить у певних розмірах компакту цілість, яка може бути виділена в окрему адміністраційну одиницю. Так само Українці в теперішній західній Галичині творять лише незначну національну меншість у порівнанню до всеї людности, але з того зовсім не виходить, щоб їх не можна було вилучити в разі потреби в окрему адміністраційну одиницю (пов. Новий Санч, Сянік, Гривів, Горлиці, Ясло), яка представляла би тоді довгий і неширокий пояс, але національно була би однородна. Так само не витримують критики инші арґументи автора, як прим. що проєкт „stając w kolizji z uczuciami i interesami całego kraju i ludności projektowanego do oderwania obszaru, przedstawia się, jako źródło dotkliwych strat społecznych i ekonomicznych, zarazem jako nieuchronna ruina ekonomiczna dla niektórych miejscowości, jako nieskończony labirynt szkopułów i sprzeczności w dziedzinie prawa zarówno prywatnego, jak publicznego, i jako powód nieładu i zamętu w ustroju i działaniu organów zarządu“ (ст. 36)¹⁾, бо ми бачимо, що Сербія, Болгарія, Румунія, Боснія — лише зискали на вилученю з турецької держави, так само Норвегія зі Швеції і т. д. Очевидно, що вилучене згаданої території в окрему губернію не заведе таких суспільних змін, як прим. у Боснії за Туреччини й Австрії, але в таким разі тим меншу вартість мають арґументи автора, на скілько полишать ся старі відносини.

По сих словах можемо приглянути ся статистичним маніпуляціям автора. Головні цифри бере він із двох урядових видань: 1) „Трудовъ“ Варшавського статистичного комітету; 2) „Памятної книжки“ люблин. губернії. Зазначає від разу при тім (на ст. 2). що оба видання ріжняться

¹⁾ Те саме говорить автор — лише трохи иншими словами — але виразнійше — ще й на ст. 1.

ся сумами людности і то так, що прим. ріжниця людности в Люблин. губ. виносила дня 1 січня 1905 р. в обох виданнях 47.968 душ. Наводить навіть окрему таблицю (I, ст. 3) конфезійну Люблин. губ. з 1905 р., в якій показуєть ся, що на 11 повітів лише в двох годять ся обі урядові цифри, а в 9 не годять ся. Супроти того автор притягає ще цифри з „aktów stanu cywilnego dyucyzyi Lubelskiej“ і зі списів конвертистів та на тій основі „простує“ всі суми. Як виглядають такі спростованя, покаже найліпше приклад, узятий з табл. 3, що подає катол. людність Сідлецької губ.:

П о в і т . С е л о .	1 січня, 1905 було душ	Уродив		Смерти		Двогінний приріст людн.	Конвертисти			Прибуло разом	1 січня 1907 повинно бути	Статист. комітет подає
		1905	1906	1905	1906		1905	1906	Разом			
П. Сідлецький.												
Морди	4.626	286	540	110	96	620	1.172	11	1.193	1.813	6.439	5.999
Старавесь	6.413	345	235	270	158	152	12	—	12	164	6.577	6.074
П. Константинів.												
Богукали	432	1236	180	85	67	1.264	5.034	123	5.157	6.421	6.853	4.481
Рокитно	362	835	150	34	83	868	2.119	82	2.201	3.069	3.431	2.241
Заканале	724	579	167	42	131	573	2.409	172	2.581	3.154	3.878	2.527

Чи ж можна бути певним, що всі ті цифри, оперті на ріжних підставах, представляють дійсно фактичний стан річі? А хочби й так, то на якій підставі ідентифікує автор усіх „конвертистів“ із Поляками, що видно з тенденції цілої брошури, хоч виразно не говорить того? ¹⁾ Чи через зміну віри змінить ся також національність одиниці в однім дні?

Не диво отжé, що на такій основі уложена карта представляє те, що автор хотів, але не те, що є в дійсности. Він зазначає прим. 20 громад Любл. губ. і 7 Сідлецької, які виказують понад 50% православних, иншою барвою і на тій підставі переконує читача, що: „gminy te nie leżą wszystkie obok siebie i nie stanowią zwartego terytorjum, lecz rozrzucone są na znacznej przestrzeni, częstokroć nie stykają się ze sobą i porozdzielane są takimi gminami, w których ludność prawosławna stanowi mniejszość“ (ст. 29). Ба, але як би він був подивив ся на етнографічну карту сеї території, то побачив би, що ті громади творять таки з иншими — хоч і католицькими — цілість. Ну, але він сього не хотів видіти.

¹⁾ Лише на 1 ст. проговорюєть ся, що „zadaniem naszym jest zestawienie jaknajdokładniejszej statystyki narodowościowej (a właściwie-wyznaniowej) ludności“, отжé ідентифікує народність із конфесією.

Дальше подає автор проєкт уряду, на підставі якого мала би повстати нова губернія і установляє на тій території процент католицької і православної людности по своїм обчисленням і статист. комітету. По його обчисленням було би там 51,64% католиків, а 30,64% православних; по обчисленням статист. комітету було би католиків 46,01%, а православних 35,77%. Та що проєкт сей ще доси не усталений, то й висновки пороблені з нього можуть мати лише проблематичну вартість.

В. Гнатюк.

Dokumenty w sprawie gubernii chełmskiej, Краків, 1908, ст. 24, 8^о.

В отсій брошурці надруковано чотири оригінальні документи в справі виділення Холмщини в окрему адміністративну цивільну й духовну одиницю, яка то справа тягнеть ся вже довго і в короткім часі буде правдоподібно дефінітивно полагоджена.

Перший документ се опінія варшавського генерал-губернатора кн. Імеретинського, предложена міністерству внутрішних справ у цвітні, 1897 р., в справі утвореня холмської губернії. Імеретинський покликуєчись на опінію ген.-губ. Гурка з 1890 р., прихляеть ся до його думки і противить ся твореню нової губернії, бо „не слѣдуеть упускать изъ виду крайне удручающее впечатлѣніе, которое не преминетъ произвести на умы польскаго населенія края это начало расчлененія Царства Польскаго“.

Другий документ се також опінія варшавського генерал-губернатора Черткова, предложена міністерству внутрішних справ у жовтні, 1901 р. Чертков покликаєть ся на попередні опінії Гурка й Імеретинського і зі свого боку противить ся також твореню нової губернії між иншим тому, що „положеніе въ ней населенія... останется въ прежнихъ бытовыхъ условіяхъ; при этомъ нельзя не предвидѣть, что проектируемая мѣра вызвала бы броженіе въ умахъ польскаго населенія и несомнѣнно усилила бы, подъ вліяніемъ Римской Куріи, противоправительственную агітацію не только въ Забужскомъ краѣ, но и во всѣхъ вообще губерніяхъ Царства Польскаго“, а надто вилучене се коштувало би багато і не оплатило би ся ніяк осягненими користями.

Третій документ се секретна записка православного варшавського архієпископа Флявіяна з 1902 р. в справі знесеня люблинської римо-католицької дієцезії, яка являєть ся розсадником католицької пропаганди серед бувших уніятів Русивів і їх польонізаціі.

Четвертий документ се записка тогож архієпископа з грудня 1904 р., в справі утвореня самостійної православної дієцезії холмської, замість

дотеперішньої вікаріятської, через що зменшила би ся католицька пропаганда.

Документи видає без усяких уваг. І хоч їх можна назвати дуже шаблонними та позбавленими політичної дальновидности, якою передовсім повинні визначати ся високі державні мужі, то всеж робили вони своє і доказують нам не знати котрий раз, як то дужі люблять ділити ся шкірою живого медведя, доки він спить у гаврі і не прибирає не тільки агресивної, але навіть оборонної позиції. *В. Гнатюк.*

Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości. Przez Reginę Lilientalową. Część I („Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny. Serya II. Tom XXX (Ogóln. zb. t. 45). 1909 р. Ст. 191—288, в 20 табл.).

Справа етнографічних і фольклористичних дослідів над чужорідними етнографічними групами, мешкаючими серед української людности, стоїть ще досі у нас дуже зле. У українських дослідників вона в занедбаню, на українській мові не маємо жадної солідної праці сього роду. Тим часом важність і потреба таких дослідів — очевидні. Багато національних груп вже цілком в'асимілювало ся з українською масою, вїсши притім до неї багато своїх прикмет і особливостей (свої процес триває і далше), інші ж, знов, хоч і заховують ще свою національну окремішність, але, дякуючи постійним зносинам з оточуючою їх народньою стихією, в більшій чи меншій мірі вплинули і не перестають впливати на зміну української духової і матеріальної культури (та й самі, своєю чергою, підлягають її впливу). Отже на українських дослідників чекає велика і цікава праця: 1) зібрати і описати прикмети духової і матеріальної культури національних груп, розселених між українською людністю; 2) розслізнити вплив їхньої культури на остатню і відворот; 3) розглянути, як і в яких формах вони в своїми оригінальними прикметами відбили ся в людській українській творчости.

Праця д. R. Liliental-евої дає дуже важний матеріал що до жидівського (єврейського) населення. В ній знаходимо дуже докладний і старанний опис жидівських свят і обрядів з ними злучених, подана пояснююча сї свята і обряди історія їх і паралелі у інших народів. Тому що авторка мало узглядняла локальні варіанти і відміни, — дальшим дослідникам лишаєть ся доповнити її працю, бо загальний опис зроблений досить цовно і задовольючо; спроби пояснити походженє і первісне значінє свят в їхніх обрядах можна признати також удатними. Для українських дослідників праця д. Liliental-евої набирає ще більшої ваги тому, що тереном її дослідів була територія, занята жидівським населенням в Росії і Галичині, себто в більшій частині — українська етногра-

фічна територія. Але і для всякого фольклориста вона буде дуже цікавою, бо подає відомости про архаїчні звичаї і обряди, які по інших місцевостях майже зовсім зникли.

Жидівські свята авторка поділяє після їх походження і часу повстання на три категорії. До першої належать три головні свята: „Песах“, „Шабуот“ (Szabuoth, себто Субота, Шабаш) і „Сукот“ (Sukoth); до другої — свята переважно релігійного характера: Рош-Гашана, Йом-Кіпур (Jom-Kippur); до третьої — свята історичні, цивільні: Пурім, Ханука. В одній і-ій частині своєї праці авторка обговорює лише три перші свята: „Песах“, „Шабуот“ і „Сукот“.

О. Назаріє.

Др. В. Щурат — Глагілка і риндзівки (Діло, 1910, ч. 95). В своїй невеличкій статейці з поводу XII т. „Матеріялів до укр. етнології“ спиняєть ся автор на походженню назв гаївок і риндзівок. Риндзівку виводить він від литовського ringa, котре ставить в звязку з укр. риндя, а гаївку поправляє на глагілку з огляду на варіантні форми назви — лаголойка, галагілка та інші. Д. М. Тершаковець в своїй замітці з приводу сеї статі дра Щурата (див. ч. 98 „Діла“: „Нова“ теорія походження назви „Глагілок“) нагадує, що ще Осип Левицький був тої думки, що назва „Гаївка“ вийшла з „Глаголка“.

Wołodymyr Hnatjuk — Polnische erotische Lieder aus dem XVIII Jahrh. Mitgeteilt von... (ANTROPOPHYTEIA. Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral hrg. v. F. S. Krauss. Bd. VII, Липськ 1910, ст. 359—365). Автор подає тут 4 польські еротичні пісні (1. Pieśń świecka Mazurska, зач. від O Eliaszu, cny proroku. 2. Pieśń światowa ucieszna, зач. від Prosił panny za wroty. 3. Pieśń światowa kawalerska, зач. від Czy pamiętasz ty zlodzieiu, coś mię obiecował. 4. Konfederacka, зач. від Wszystko wszy ziedli, a reszte gnidy) з хоценьської збірки Левицьких, якої опис і виїмки надруковані в 91 томі Записок. У верупі наведено важніші звістки про збірку. Пісні безперечно штучного походження, пісня про конфедератів ще й нині доволі популярна.

Jiří Horák — Ze studií o motivech lidových písní československých. (Narodopisný Věstník. V Praze 1908, III, ст. 32—41). Розвідка м. и. цікава для нас тим, що розбираєть ся в ній тему про обкрадену шинкарку, яку передтим сконстатував В. Гнатюк в гірським районі, записуючи угорсько-руську баладу і прозове оповіданє (Словацький опришок Яношік в народній поеазі. Записки Наук. Тов. іж. Шевченка, 1899, т. XXXI—XXXII). Автор докидає нові варіанти і промовляє за польським походженем балади. Далі доповнює варіанти теми.

про несвятоване неділі і наводить паралелі до деяких загально розширених мотивів (приміром дерево виростає на гробі мерця).

Karl Rhamm — Talken und Geislitz (russisch toloknó und kisélj), zwei alte slavische Hafergerichte. (Carinthia 1909, XCIX, стор. 209—222). При своїх студіях над славянськими і германськими старинностями, а з окрема при студіях в Каринтії звернув автор більшу увагу на каринтійські страви з ячменю, звані Talken і Geislitz. Розсліджуючи територію, в якій знають обі страви і уживають обох термінів, приїшов Рам до висновку, що вони обмежені до околиць заселених Словінцями, а цілком незнані в корінній Німеччині. Се й навело його на гадку, що обі страви переняті від Словян, а близькі студії доказали правдивість його здогаду. Ячмінні страви уживалися і уживаються залюбки у Словян, особливо у східних, а назви Talken Geislitz відовідають великор. і українському (лише у Желєхівського, у Грінченка нема) толокно (звідси перейшли Фіни своє talkkuna) і укр. кисіль. Оба терміни уважає при тім автор за ираславянські, хоч вони (особливо толокно) незнані в деяких західно-словянських мовах, приміром у Чехів. Належить додати, що автор докладно описує приладження страв в Каринтії і наводить відповідні аналогії в Росії і Україні.

Leżański Richard — Zwei gerichtliche Urteile. (Archiv für Kriminalanthropologie, 1908, XXIX, стор. 202—204). З двох вамоток перша Überreste des Dianakultes in Ostgalizien zu Beginn des XX. Jahrhunderts має для нас інтерес, не тому, що в ній вгадується про останки культу Діани у Східній Галичині в XX-ім століттю, а тому, що знайшовся в 20-ім століттю судовий радник в Золочеві, який в паленю огнів перед Великоднем побачив сьвято Діани і відважився подати се до загального відома. Справа, що довела Лежанського до того відкриття дуже проста. В ночі перед 14/IV 1906 палило 33 хлопців огонь в селі Желдець, уживаючи до того крадених річий, і на нещастя викликали пожежу в селі, за яку прийшлося їм відповідати перед судом. Сей факт подає отже автор на підставі судових актів і робить з нього велику річ, бо бачить в ній весняний обхід в честь Діани. В коментарях автор широко розводить ся про вплив грецької і римської мітології на словянські а з окрема на українську. Велика шкода, що автор не порадився перед написанєм отсеї статі з першим ліпшим піддячим, бо певне дістав би від нього ліпше пояснене.

L. Niederle — Cholmská Rus (Narodopisný Věstník. V Praze 1909, IV, ст. 82—85). Статя написана з нагоди праці В. Францева: Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси (Варшава 1909) подає головні результати нової книжки. Автор признає їй не лише наукову і етнографічну, але і політичну вартість. *З. К.*

С. Продан — Руске село Бугаї в Румунії (Руслан 1910, чч. 7 і 9). Короткий образ укр. оселі в Румунії під виглядом економічним, етнографічним і національним. В. Д.

Зенон Кузеля — В справі збирання етнографічних матеріалів (Буковина 1909, ч. 152 і окремо. Чернівці 1909, ст. 12, 8^о). Статя призначена на те, щоби заохотити буковинську інтелігенцію до збирання етнографічних матеріалів і поучати початкуючих, що і як збирати. З. К.

Житє суспільне і економічне.

Статистическое Бюро Полтавскаго Губернскаго Земства. Статистическій Справочникъ по Югу Россіи. Полтава 1910 р., стор. 75+мапа, ціна 25 коп.

Приводом до видання сеї вельми цікавої і корисної книжочки була участь Полтавського Губернського Земства в сьогорічній катеринославській сільсько-господарській і промисловій виставі, що й спонукало Бюро „освітити ту обстанову і ті умови, серед котрих відбуваєть ся діяльність людности Полтавщини, наслідки якої (діяльності) представлені на виставі ріжними експонатами“ (Передмова, стор. 1).

Спробуємо дати критичну оцінку „Статистичного Справочника“, а саме, наскільки його відомости дають змогу висвітлити умови і обставини діяльності населення нашої Полтавщини.

Оцінка сієї невеликої розмірами, але дуже коштовної праці, виконаної полтавським статистиком М. Ркліцьким, тим більше потрібна, що мезабаром, в 1912 р., відбудеть ся в Києві краєва промислова вистава, на котрій ми повинні статистично показати, чим є ціла російська Україна, як певна соціально-економічна одиниця.

Перш за все ми повинні зазначити, що „Справочник“ містить в собі відомости не про саму тільки Полтавщину, а й про інші „сусідні і близькі“ до неї губернії, в котрих мешкає українська людність. Ніхто з Українців статистиків не буде сперечати ся проти величезного наукового значіння дослідів національної території, для нас се стало методологічною аксіомою. Але вибір національно-територіального принципу для статистичного досліду накладає чималі обовязки на дослідника, його праця повинна показати справедливість принципу — виявити звязь окремих частин національної території і окремішність, своєрідність цілого краю супроти інших країв держави.

Далі. Освітлюючи умови народньої діяльности нашого краю, і нічим не обмежуючи себе в виконанню сього завдання, упорядчик спра-

вочника повинен був змалювати, хоч і не всі, але головні умови з відповідною повнотою.

Нарешті. Як показує сама назва, праця видана як підручник справочний, себто має подати по змозі як найбільше характеристичних для нашого краю даних і, головне, в такій формі, щоб їми можна було користувати ся для різних цілей. Єдиною такою формою сих відомостей будуть абсолютні числа, котрих не слід в справочниках заміняти числами відноєними.

Переходимо безпосередно до розгляду „Справочника“.

Праця має 11 розділів. I. Простір Південної Росії (1 стор.) II. Людність (10 стор.). III. Земельні угіддя і земельна власність (8 стор.). IV. Хліборобство (11 стор.). V. Сільсько-господарське скотарство (3). VI. Кредит (13). VII. Промисловість і торгівля (8). VIII. Горнозавідська промисловість (8). IX. Технічні підприємства в сільському господарстві (8). X. Залізні дороги. Рух грузів (5). XI. Земське господарство після даних про земські бюджети і розкладки (6). Як бачимо „Справочник“ має дуже різноманітний і багатий зміст. Одначе, не розглядаючи ще кожного розділу окремо, ми зразу ж можемо сказати, що „в справочнику“ бракує кількох дуже і дуже важних розділів, котрі яскраво могли змалювати „обставини й умови діяльності населення“ нашого краю. Чільне місце серед усіх розділів займають відомости про державні доходи і трати на Україні; в Росії більше, ніж в якій иншій європейській державі, діяльність державної влади належить до найвпливовіших елементів серед різних „обставин і умов“ народньої діяльності. Далі, в справочнику нема відомостей про фінансове господарство наших міст, про закордонну торгівлю в наших портах, про водні шляхи і рух товарів по їх. Але що нас найбільше здивувало, так се брак відомостей про переселенську справу, котра так міцно звязана в становищем сільського господарства і котра разом з тим так яскраво малює лихі „обставини і умови“ господарювання наших хліборобів. Се головне, чого, на нашу думку, бракує в „Справочнику“, але без чого, мусимо призвати, характеристика краю стає неповною.

Розглянемо тепер коротко кожний розділ з окрема, що в ньому є і чого бракує.

Що до першого розділу, з котрого стає ясным, що об'єктом досліджу стаять 11 губ. і країв (9 загально визнаних українських губ. з додатком Бесарабії і Донщини), то насамперед стає незрозумілим, які підстави — економічні, природні, чи національні — спонукали упорядчика „Справочника“ прилучити до 9 українських губерній Донщину з 28,2% і Бесарабію з 19,62% всієї людности, що припадають на український елемент в їх, — се з одної сторони; з другої ж — обминути Кубань, Воро-

ніжщину і Курщину, в котрих на Українців припадало в 1897 р. 47,₅%, 36,₁% і 22,₂%. Ні природні, ні економічні підстави не давали ніякого права авторові виключати три згадані райони із „Справочника“; колиж основою класифікації був принцип національний, то далеко з більшим правом ми повинні дати місце серед „миших“ земель Кубані, ніж Донщині і Бесарабії; на Кубані ще більше навіть, ніж в Таврії відносна більшість належить Українцям.

Другий відділ містить в собі такі рубрики: кількість людности в абсолютних числах і на 1 кв. верству по губерніях, „районах“ (Малоросія, Югозападний край і Новоросія) і по цілому краю, земельний запас на одну людину, склад людности після полу, рух людности, кількість чоловіків робочого віку, становий склад людности, склад людности після рідної мови, кількість мійської людности, грамотність і її вірст, степеень освічености, кількість сліпих, глухонімих і божевільних, занятя людности.

Що до сього дуже важливого відділу, то мусимо признати, що в ньому є дуже багато і значних хиб. Національного принципу, котрого до певної міри тримав ся навіть урядовий перепис 1897 р., в справочнику не додержано. Так показано грамотність нашого краю в порівнянню з Европ. Росією, але не показано — що дуже важно з усякого погляду — грамотність українського населення нашого краю, далеко низчу від загально-краєвої, далі подано відомости про занятя всієї людности в краю, але не зроблено тогож для нашого народу; наведено коротеньку таблицю про міста і знову не зроблено поділу мійської людности з національного погляду. Се значно зменьшує вартість справочника в українського погляду. До значних хиб сього відділу треба залічити брак відомостей про те, куди йде рух людности з нашого краю і звідки, з яких країв прибуває людність до нас; се показалоб, в якими районами має економічний звязок Україна і головне показалоб, насамперед, соціально-економічну суцільність нашого краю. Матеріал до сього дає перепис 1897 р. в погубернських випусках.

Третій розділ має таких зміст: поділ земельної площі по угіддям, поділ земельної власности між окремими станами, забезпеченість землею, довги на земельній власности (особливо докладно). Бракує в сьому розділі відомостей про число приватних земельних власників, про поділ усієї приватної земельної власности між окремими економічними групами, про поділ селянської так званої „надільної“ землі між окремими економічними групами (дворами, що мають 1, 2 і т. д. дес. землі). Дарма, що уряд в своїх статистичних виданнях невірною прикладає термін „надільна земля“, — термін, що мав юридичне значінне, але мало характеризував „економічну структуру“ землеволодіння — поділ землі між окремими економічними категоріями земельних власників.

Розділ IV-ий подає відомости про поділ засівної площі між окремими культурами взагалі, теж саме на землях селян і приватних власників, про урожайність збіжжя (з 1 дес.), про загальну кількість збіжжя зібраного на Півдні Росії в порівнянню з Евр. Рос., про місцеві ціни на збіжжя, про загальну вартість здобутого на півдні збіжжя, про валову доходність хліборобства у селян і у приватних власників, про ціни на робочі руки і про продажні ціни на землю. Розділ сей був би цілком бездоганий, колиб додати ще відомости про скількість сільсько-господарського пролетаріату і заробітчанської рух на Україні.

Що до розділу V, котрий подає відомости про скількість худоби і забезпеченість нею населення, про загальну кількість худоби в переводі на велику, то до ричи булоб додати відомости про ціни на худобу і про торгівлю нею, — в якими районами і в яких розмірах провадить Україна торгівлю худобою.

Мабуть чи не найкраще і найдокладніше складено бездоганий розділ VI, в котрому подано відомости про скількість і рід кредитових установ, про зріст установ дрібного кредиту, про довги людности установам зорганізованого кредиту, про ощадности населення.

Меньш детально розроблено розділ VII, в котрому уміщено дані про число промислових підприємств, про число виданих промислових свідоцтв на промислові підприємства, теж на торгові підприємства, про суму промислового податку. Бракує в сьому розділі відомостей про скількість пролетаріату на Україні хочби по перепису 1897 р.

Зовсім кепсько скomпоновано розділ VIII, котрий навіть невідомо чому названо „гірнoзавідська промисловість“, тим часом коли мова в ньому йде майже виключно про гірничу промисловість. В сьому відділі більше бракує, ніж є, — а саме відомостей про загальний виріб заліза і стали, про виріб сортового і листового заліза, про виріб машин взагалі і сільсько-господарських машин з'окрема, про кількість робітників в гірничій і гірнoзавідській промисловості.

Добре складено розділ IX з відомостями про цукроварну промисловість, винокурну, уживання горілки, про виріб пива і меду, про виріб борошна і тютюну. Як і в інших відділах, так і тут бракує відомостей про кількість робітників, що працюють в цих галузях промисловості.

Мало докладно складено й розділ X, котрий містить в собі відомости про забезпеченість залізницями, загальний рух товарів в 1907 р., рух збіжжя і чистий вивіз його. Бракує в сьому розділі чимало відомостей — про рух окремих родів товарів, напр.: дерева, цукру, нафти, вуглю, заліза, машин, особливо сільсько-господарських; про те, в якими районами торгує Україна; се далоб змогу пізнати, які райони

служать ринками для наших товарів і яким ми служимо ринкам. Невірно складено майже всі таблиці про чистий вивіз хліба в сумарних підрахунках по районах — Малоросія, Новорос. і Юго-Зап. край; неможна напр. сказати, що в Малоросії вивезено залізняцями 11,0 мід. пудів пшениці, коли в Харківщини вивезено 5,1 м. п., в Полтавщини 5,6 м. п., в Чернігівщини 0,3 м. п., бо в Харківщини могло бути вивезено до Чернігівщини, напр., що являєть ся правдоподібним.

Останній відділ, що малює нам доволі детально земські доходи і особливо трати в земських і неземських губерніях нашого краю, розроблено в цілому доволі добре.

Що до загальних хиб, спільних майже всім відділам, то треба зазначити, що не скрізь подано абсолютні числа для характеристики того чи иншого явища, того чи иншого боку народного життя, а також і те, що не додержано єдності в порівнянні нашого краю, з якимсь иншим районом нашої держави, бо одного разу взято для порівняння Евр. Росію, другого Імперію, третього Евр. Росію з Польщею і Кавказом і т. п.

Такі прогалини і хиби сього нового видання Полтавського Губернського Статистичного Бюро — як бачимо дуже численні. Але не вважаючи на ці хиби, неминучі в першій спробі статистичного змалювання цілої України, мусимо визначити одначе велику наукову вартість виконаної д. Рклицьким праці.

Побажаємо, на прикінці нашої рецензії, щоб в новому виданню, готованому до київської вистави, було заповнено прогалини справочника і виправлено його хиби. А поки що й такий „Справочник“ вартий найширшого розповсюдження і подяки його впорядчикови. *М. Порш.*

Агрономическій Отдѣлъ Кіевской Губернской Управы по дѣламъ земскаго хозяйства. О частномъ землевладѣніи въ Кіевской губ. Київ, 1910, ст. 63 + статистичні таблиці.

На сторінках наших видань нераз писало ся про малу дослідженість Правобережної України, а зособна Київщини з боку статистичного. Треба признати, що тепер ся прогалина швидко зановилюєть ся, особливо що до Київщини. Подільське й Волинське земства мало дбають про „чисту“ статистику й обмежують ся друкуваннем лише конче потрібних докладів, протоколів та звідомлень, цілком позбавлених якого небудь ширшого громадського інтересу. Зате агрономічний відділ Київського земства раз-у-раз проявляє все жвавішу діяльність на полі загально-статистичнім. Після кількох праць, опублікованих протягом минулого року, відділ тепер обробив і видав дуже цікаві відомости про приватне землевладіння на Київщині. Остання праця безумовно займе перше місце серед усіх дотеперішніх статистичних видань Київського земства.

Ся праця не вільна й від хиб, головною з яких треба вважати перестарілість сирового матеріялу, покладеного в її основу. Матеріал той належить до 1905 р., а з того часу, як відомо, чимало змін відбулось у поділі приватного землеволодіння на Україні. Проте зміни ті всеж таки не настільки великі, щоб цілком змінити картину. Безумовно, частина приватної землі попереходила за сей час з одних рук у другі, але при тім лятифундційнім і почасти навіть майоратнім характері, який носить приватне землеволодіння на Правобережній Україні, переходи ті широких розмірів за 5-літній період прибрати не могли. Тому є певна підстава вважати наведені у сій праці дані більш або менш близькими до дійсности й для теперішнього часу. А що Київщина в справі землеволодіння має багато спільних рис з Поділем і Волиню, то сі дані й тепер можуть вважатись більш або менш характеристичними для освітлення становища приватного землеволодіння в цілій Правобережній Україні.

Не можемо відмовити собі в приємности навести тут деякі з тих даних, настільки вони цікаві й навчаючі. Виявляеть ся отже, що всього на Київщині числить ся земельної власности, як обложеної, так і не обложеної державним податком, 4.551.387 десятин. На категорії володіння вся ся земля поділялась так: приватним властителям належало 2,072.742 дес. або 45,54%, надільних земель було 2,041.757 дес. або 44,76%, чиншовикам належало 42.232 дес. або 0,93%, казні — 193.230 дес. або 4,25%, уділови — 91.765 дес. або 2,02%, церквам і монастирям — 69.196 дес. або 1,52%, муніципалітетам — 26.989 дес. або 0,59%, ріжним інституціям — 5.370 дес. або 0,12%, жидівським кольоніям — 1.589 дес. або 0,03% і залізницям — 6.506 дес. або 0,14%. Бачимо отже, що найбільш значною категорією володіння являють ся землі приватні, розмір яких досягає 45,5% усеї земельної власности в губернії. На другім місці стоять землі надільні, під якими занято 44,9% усеї власности. На казенні землі припадає 4,3%, на удільні — 2% й на церковні та монастирські — 1,6%, на кожную ж з усіх інших категорій володіння припадає менше як по одному процентови.

З усіх вичислених категорій володіння тут взято тільки одну головнішу — категорію приватного землеволодіння — й детально її розроблено. Насамперед, цікаво поглянути, як поділяють ся сі 2,072.742 дес. приватної землі поміж представниками ріжних станів („сословії“). Довідуємо ся отже, що з тої землі належало:

	Десятин	У процентах
Дворянам	1,518.204	73,25
Селянам	312.354	15,07
Купцям	54.015	2,61
Міщанам	53.733	2,59

Почесним горожанам	46.592	2, ₂₅
Чинovníкам (урядовцям)	15.868	0, ₇₆
Духовним особам	5.845	0, ₂₈
Чужоземцям	2.436	0, ₁₂
Ріжним иншим особам	10.516	0, ₅₁
Спільним властителям	25.842	1, ₂₄
Козакам	1.855	0, ₀₉
Колишнім кольтоністам	1.661	0, ₀₈
Цукроварним товариствам	16.821	0, ₃₁
Ріжним иншим товариствам	7.001	0, ₃₄

Таким чином, ми бачимо, що дворянам належить мало не вся приватна земельна власність на Київщині, а саме 73,₃%, тоді як селянам належить усього 15,₁%. Інші категорії властителів відіграють ще меншу роль в приватній землеволодінню Київщини, бо їм усім узятим укупі належить менше 12% усїй приватної земельної власности.

Уся приватна земля на Київщині належала 10.422 особам, отже на кожного властителя припадало 170,₅ десятин приватної землі. Та сі пересїчні числа не дають ніякого понятя про дійсні розміри володіння поодиноких властителів. У дійсности знаходимо багато таких „приватних властителів“, що мають менше як по 1 дес. приватної землі, а знову знаходимо таких, що мають по 27, 28, 41 і навіть по 73 тисячи десятин приватної землі. Навіть отся табличка з порівняннєм числа властителів кожного стану й пересїчної кількості землі, що припадає на кожного з них, добре підкреслює ту величезну різницю, що існує між ріжними категоріями приватних властителів:

	число властителів	припадає дес. землі на кожного
Дворяне	1.917	783, ₁₇
Купці	118	456, ₁₇
Почесні горожане	147	317, ₀
Чинovníки	114	139, ₂
Чужоземці	20	121, ₈
Духовні особи	198	29, ₃₅
Міщане	1.663	24, ₃₄
Селяне	5.887	16, ₉

Вище ми бачили, що дворянам належить найбільше приватної землі, а тут бачимо, що дворян-властителів порівняючи дуже мало — всього 18,₄% усього числа приватних властителів; тому то на кожного дворянина пересїчно й припадає так багато землі — 784 дес. Навпаки, селянам загалом належить приватної землі дуже небагато, а зате селян-властителів дуже багато (56,₅%), тому то на кожного селянина — приватного властителя й припадає так мало землі — всього 17 десятин.

Одначе, й ці пересічні числа не дають точної картини поділу приватного землеволодіння. Для того, щоб побачити, в чітких руках зібрана вся приватна земля, необхідно поділити її на групи володіння, від найдрібніших (до 1 дес.) й до найбільших (до 100 тис. дес.). Це й зроблено в нижше наведеній таблиці:

Групи володіння	число власителів		кількість землі	
	абсол.	в проц.	абсол.	в проц.
До 1 дес.	2.220	21,1	1.305	0,1
1—2 „	1 053	10,0	1.783	0,1
2—3 „	708	6,7	1.897	0,1
3—4 „	582	5,6	2.169	0,1
4—5 „	522	5,0	2.458	0,1
5—6 „	346	3,2	1.968	0,1
6—10 „	1.091	10,4	9.085	0,5
10—20 дес.	1.208	11,5	17.559	1,0
20—30 „	529	5,0	13.242	0,8
30—40 „	307	2,9	10.553	0,6
40—50 „	187	1,7	8.458	0,5
50—100 „	427	4,1	30.354	1,7
100—200 дес.	291	2,8	41.855	2,3
200—300 „	152	1,4	37.386	2,1
300—400 „	117	1,1	40.510	2,2
400—500 „	99	0,9	44.557	2,5
500—1000 „	307	2,9	219.049	12,3
1000—2000 дес.	226	2,1	311.468	17,6
2000—3000 „	74	0,7	178.705	10,0
3000—4000 „	29	0,3	102.534	5,8
4000—5000 „	12	0,1	53.783	3,0
5000—10000 „	26	0,2	170.511	9,6
10000—25000 дес.	19	0,2	308.160	17,4
25000—100000 „	4	0,0	168.331	9,5
Усього	10.536	100,0	1,777.678 ¹⁾	100,0

Звідси бачимо, що в володінню великих земельних власників (від 500 до 100.000 дес.) числить ся коло 75% усеї приватної земельної власности, тим часом як самі великі власники становлять ледве 7% усього числа приватних власників. Навпаки, в володінню 93% дрібній-

¹⁾ Кількість землі тут показана меншою, ніж вона є в дійсности (2,072.742 дес.), бо в сей обрахунок не можна було включити деякі категорії власителів, як напр. категорії „спільних власителів“, цукроварних товариств, торговельно-промислових і позичково-ощадних товариств і т. и. Тому тут і сува менша.

ших власників (від 1 до 500 дес.) числить ся всього коло 15%, приватної земельної власности. Більше того, в володінню 43% зовсім дрібних власників числить ся всього... 0,5% земельної власности! Дуже яскраво відтіняєть ся нерівномірність поділу приватної землі між ріжними групами властителів у отсій таблиці, де числа попередньої таблиці наведено в більш стислім виді:

Групи володіння	число властителів		кількість землі	
	абсол.	в проц.	абсол.	в проц.
До 10 дес.	6.509	62,5	20.630	1,2
10—100 дес.	2.638	25,3	78.750	4,3
100—500 „	635	6,0	158.802	8,9
500—1000 дес.	285	2,3	203.294	11,4
1000—5000 „	312	3,0	627.285	35,4
5000—100000 дес.	43	0,4	688.918	38,8
Усього	10.422 ¹⁾	100,0	1.777.678	100,0

Тут контрасти між окремими групами володіння виступають ще яскравіше. Тут ми бачимо, що 43 магнати володіють 39% усеї приватної землі, а 355 магнатів мають коло $\frac{3}{4}$ усеї приватної землі, тоді як на 10.067 дрібніших властителів припадає тільки $\frac{1}{4}$ усеї приватної земельної власности, а на 6.509 зовсім дрібних власників, які становлять 63% всього числа власників і які мають до 10 дес. землі, припадає всього трохи більше 1% приватної власности. Більшої концентрації приватної земельної власности, здаєть ся, вже не може бути.

Се, так би мовити, статистика приватного землеволодіння. Що ж до його динаміки, то дуже цікаві висновки дає порівнянне відповідних чисел 1877 і 1905 рр. Виявляєть ся, що за 28-літній період дворянське приватне землеволодіння зменшилось з 1.833.885 дес. до 1.502.392 дес., себто в 1,2 разів. У купців і почесних горожан воно, навпаки, збільшилось з 71.567 до 100.480 дес., себто в 1,4 разів, у міщан воно збільшилось з 14.424 до 40.524 дес. або в 2,8 разів і у селян воно збільшилось з 17.371 до 99.614 дес. або в 5,7 разів. Таким чином, дворянські землі служили майже виключно тим фондом, коштом якого збільшували своє землеволодінне інші категорії властителів.

За дальшими відомостями в справі мобілізації землеволодіння відсилаємо, за браком місця, до самого видання. *М. Гестер.*

¹⁾ Число властителів тут не сходить ся з тим числом, що показано було в попередній таблиці (10.536). Стало ся так через те, що тут пороховане дійсне число властителів, причім кілька маєтків, що належали одній особі, з'єднувались в один, тоді як у попередній таблиці кождий окремих маєток вважав ся за окреме володінне.

Агрономическій отдѣлъ Кіевскоі Губернскоі Управы по дѣламъ земскаго хозяйства. Потребительная кооперація въ Кіевскоі губ. Очеркъ, составленный инструкторомъ потребительныхъ обществъ Н. С. Бойковымъ. Кіів, 1910, ст. 47.

Селянський кооперативний рух на Україні за останні 3—4 роки так широко розвинув ся, що став одним з найповажніших чинників місцевого народно-господарського життя. Ширших наукових дослідів у сій питанню досі, одначе, немає, коли не рахувати порівняючи невеликого числа журнальних і газетних статей. Не можна отже не витати наявнї книжки д. Бойкова. Трактует вона не про всю Україну, а тільки про Київщину, а і в сій розглядає не всі форми сільської кооперації, а тільки кооперацію споживчу. Проте значінне її, як джерела до вивчення сучасного становища сільської кооперації на Україні, досить велике.

На початку своєї праці автор подає статистичні відомости про зріст споживчої кооперації на Київщині з початку її народження й до останніх місяців. Довідуємо ся, що перше споживче товариство на Київщині заснувалось у 1888 р., в Звенигородськїм повіті. Пять років минуло, поки народилось ще 2 т-ва (1893 р.), обидва в Васильківськїм повіті. Дальші роки приносили по 1—6 нових товариств. Так, р. 1894 заснувалось 1 т-во, р. 1905 також 1, р. 1898 2 т-ва, р. 1899 1 т-во, р. 1900 1 т-во, р. 1901 2 т-ва, р. 1902 3 т-ва, р. 1903 2 т-ва, р. 1904 2 т-ва, й р. 1905 6 товариств. З роком 1906 починаєть ся доба пишного розвитку споживчої кооперації на Київщині. Року 1906 засновано 12 нових товариств, р. 1907 — 142, р. 1908 — 177, р. 1909 — 100 і р. 1910 (до 1 липня) — 49 товариств. Усього ж на початок другого півріччя 1910 р. на Київщині було 504 споживчих товариств, що становить більше 17% усього числа споживчих товариств Російської держави.

Які ж причини так швидко посунули наперед розвиток споживчої кооперації на Київщині? Автор називає три причини: 1) велику дорожнечу, що повстала на продукти першої потреби й нечесність крамарів, 2) зріст інтересу до кооперативної ідеї серед людности й 3) допомогу кїївського земства. Першу з сих причин, як нам здаєть ся, можна цілком одквнути, бо як дорожнеча продуктів, так і нечесність крамарів мали місце й до 1906 р., а проте до сього року число споживчих товариств зростало дуже мляво. Так само, треба не так високо цінити й діяльність Кїївського земства, бо земства інших українських губерній, особливо Лівобережних, присвячували пропаганді кооперації не менше уваги, а проте споживча кооперація там не досягла такого розвитку. Натомість треба поставити на головне місце другу причину — зріст

інтересу до кооперації з боку людности. Справді, до 1906 р. селянство всі свої надії покладало на широкі соціально-політичні реформи, які мали поліпшити її становище, тому воно на кооперацію, як на річ „дрібну“, звертало мало уваги. А після 1906 р., коли виянилось, що ніяких „правів“ селянам не буде, людність ухопилась за те, що було під рукою. До того ж і уряд став прихильнійше дивитись на розвиток сільської кооперації, очевидно, вбачаючи в ній одну з панацей проти захоплення „несбыточними мечтаніями“. Що ж до причин особливого розвитку на Київщині власне кооперації споживчої, а не якої небудь іншої, то се, мабуть, з'ясується ся зглядною неворганізованістю й темнотою місцевого селянства. Де людність культурнійша й більш розвинена, як напр. на Полтавщині, Харківщині й Херсонщині, там після 1906 р. процвіли вищі типи кооперації — сільсько-господарська й позичкова, — а на Київщині, рівнож як і на Поділю, де людність інша, швидче прищепились простійші типи кооперації, поширення яких вимагає від членів меншого інтелектуального розвитку.

Видатну роль в розвитку споживчої кооперації на Київщині відіграє також та частина української інтелігенції, що захопилась після 1906 р. кооперативними ідеями, й про се варто було б згадати д. Бойкову. Скупчена у Києві, ся інтелігенція природно найбільше впливала на район географічно-близкий, себто на Київщину. Особливо треба було б згадати діяльність покійного українського кооператора В. М. Доманицького, який особистою працею й книжками про кооперацію в дуже значній мірі причинив ся до розвитку споживчої кооперації на Київщині. Про всі намічені причини д. Бойков чомусь не згадує, і в тім помітна хиба його праці. Хоча й те треба прийняти на увагу, що книжку видано під фірмою київського земства, а в офіційяльнім виданню може не пройшли б такі „крамольні“ міркування.

Переходячи до фактичних відомостей, наведених у дальшім протяжі книги, зупиняємось насамперед на даних про діяльність споживчих товариств. Відповідних відомостей за попередні роки не наведено, хоч для порівняння було б дуже цікаво їх мати. Що ж до наведених відомостей за 1908 і 1909 рр., то в них є багато характерного. За 1908 р. переверено звідоження 194 товариств. На початок 1909 р. вони мали 135.610 карб. паєвого капіталу, що становить пересічно для кожного товариства 698 карб., і 14.075 карб. вступних вкладок, себто по 72 карб. на товариство, а всього по 770 карб. на товариство. Малі оборотні кошти пружують керманців багатьох товариств звертатись до позичок. Із 194 товариств 157 тов. мали довгу 113.593 карб., себто по 723 карб. на кожде товариство, рахуючи в тім числі й довги за взятий на виплат крам. З свого боку й товариства продають на борг крам своїм покуп-

цям. 174 таких товариств мали боргу за членами й приватними особами на суму 63.675 карб. або по 366 карб. на товариство. На майно, себто на закупно рухомого й нерухомого добра, видали 189 т-ва 47.907 карб., по 252 карб. на т-во. Багато товариств одкладають певну частину чистого прибутку на поширення крамниць або на те, щоб завести власні помешкання. Готового краму було на 225.415 карб., або на 1.162 карб. на т-во. Продано краму за рік на 1.440.488 карб., по 7.476 карб. на кожде т-во, причім капітал обернув ся пересічно коло 9 разів. Валового прибутку 186 тов. мали 172.685 карб., а чистого прибутку 175 тов. мали 54.273 карб., що становить пересічно по 310 карб. на т-во. Страти мали 15 тов. загалом на 4.097 карб. Членів у 181 т-вах було під кінець року 9.811, по 54 на т-во, причім грамотних було 54%. По числу членів т-ва поділялись так: від 25 до 50 членів мали 86 тов. (48%), від 50 до 100 — 80 тов. (44%), від 100 до 200 — 14 тов. (8%) і більше 200 — 1 т-во. Таким чином найбільше зустрічаєть ся товариств з числом членів у 25—100. Треба, між инним, сказати, що не вадило б більше едеталізувати т-ва з числом членів до 100, а то рубрики в 25—50 і в 50—100 занадто великі й широкі, щоб в них можна було докладне уявити собі точний склад більшости товариств.

У відомостях про поділ прибутків нема нічого особливо дікавого. Звертають тільки на себе увагу рубрики „на просвітні справи“ й на „добродійні справи“. На першу ціль 44 т-ва в 1908 р. призначили 544 карб., а на другу — 13 тов. призначили 355 карб. У поділі прибутків за 1909 р. зустрічаєть ся нова рубрика, дуже характерна — „на пам'ятник Шевченкови“: призначено на сю ціль в 15 т-вах 65 карб.

Автор ще зупиняєть ся на хібах споживчих товариств і на способах їх поліпшення, але ся частина книги вже носить характер спеціальний.

Загалом праця д. Бойкова не вільна від деяких хиб і недоладностей, більш або менш значних, ще, одначе, не зменшує її значіння, як фактичного джерела для вивчення сучасного становища кооперативної справи на Україні.

М. Гесстер.

С. Єфремов — Життя на Україні року 1909 (Рада 1910, ч. 1). Огляд фактів укр. життя в Росії.

Ромул — Культурно-просвітній рух на Україні року 1909 (Рада, 1910, ч. 1). Короткий огляд фактів культурного життя на Україні російській, написаний по тій самій методі, що й минулого року.

М. Лозинський — Закордонна Україна в 1909 році (Рада, 1910, ч. 2). Короткий, але всесторонній огляд українського життя в Австро-Угорщині і Америці.

Д. Д. — Українська преса в 1909 році (Рада, 1910, ч. 2).
Огляд періодичної преси на російській Україні.

М. Грушевський — На українські теми. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 1, ст. 43—56 (3 новорічних думок); ч. 2, ст. 330—334 (Слово на малодушних); ч. 3, ст. 592—603 (Ера фінансово-економічна); ч. 4, ст. 46—51 (Гимн влячності); ч. 5, ст. 337—341 (В великий четвер); ч. 8, ст. 289—298 (Похорони унії); ч. 10, ст. 84—90 (В російським двліжансі) і ч. 12, ст. 523—533 (Маленька жертва). Живі публицистики на актуальні теми: взаїмні відносини між Галичиною і рос. Україною (славний хutorський сепаратизм останньої), ера „коровячої дїйки“ в Галичині, циркуляр Столипіна про інородців, Грунвальд, Жулин, та інші, — останню з вчислених річий („Маленька жертва“) сконфісковала галицька адміністрація.

М. Гехтер — З українського життя. (Літ.-Н. В. 1910, ч. 4, ст. 175—188; ч. 5, ст. 376—388; ч. 8, ст. 346—355). Під сим спільним заголовком умістив д. Гехтер три статі з біжучого життя рос. України: перша трактує про „Переселене“: про маєтковий стан тих, що виходять на Сибір та Амур та про долю пересельців в дорозі і на нових гвіздах, в другій маємо „Де що про нашу народню школу“ (pendant до „Записок“ д. Будяка), а в третій під заг. „У царстві злиднів“ знаємши нас автор в горем-бїдуванєм наших заробітчан, сезонних робітників.

С. Єфремов — З нашого життя. (Рада 1910, чч. 41, 47, 60, 65, 82, 122, 132, 172 і 228). З цікавих фелетонів д. С. Єфремова, в котрих озиваєть ся він з приводу видатїїших фактів нашого „житя і слова“, занотуємо особливо ті, що присвячені автобіографії Короленка (чч. 41, 47 і 60; увійшли в брошуру „Фатальний вузол“, Київ 1910, вид. „Віку“), Памяти Б. Грінченка (ч. 122) і Лободовському (його „Переглядови поеми Шевченка „Марія“ і споминами про Грінченка).

С. Єфремов — Бюрократическая утопія. (Русское Богатство 1910, ч. 3, ст. 72—110). Богата фактами статя, присвячена ліквідаційній практиці уряду на Україні, себто боротьбі реакції з укр. національним рухом останніх 4 літ. Безпосередно продовжує статю д. Єфремова статя д. В. Дорошенка в календарі львівської „Просьвіти“ на рік 1911 під заг. „Російська Україна“ (ст. 239—252).

Докладна Записка про напрямок просвітної діяльності товариства „Київська Просьвіта“, вислухана на засіданні губерньського в справах товариств присутствія 8 апріля року 1910. (Рада 1910, чч. 85 і 86). Переклад з ч. 100 „Київлянина“ реферату, на підставі котрого скасовано „Просьвіту“. Документ сей заслугоє на увагу історика укр. життя наших часів.

Др. Ст. Баран — Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах. (Наша Школа, 1910, ч. 1, ст. 12—19 і ч. 3, ст. 10—27). В другім томі „Студій з поля суспільних наук і статистики“, видаваних нашим Товариством, умістив др. С. Баран цікаву працю: „З поля національної статистики галицьких середніх шкіл“. Статя в „Н. Школі“ являєть ся власне популяризацією сеї більшої праці автора. Автор знайомить нас з відносинами між нами і Поляками на полі шкільництва, рядом цифр ілюструючи наше упослідженє і пониженє.

Ю. Ловицький — Галицьке шкільництво в шк. р. 1910/10 (народні школи, учит. семинар, гімназії). (Діло 1910, чч. 219 і 220. — Загальний перегляд народного шкільництва в 1908/9 р. *ibid.* ч. 233. — Чинні і нечинні народні школи в 1908/9 р. *ibid.* ч. 234. — Фреквенція в народних школах в 1908/9 р. *ibid.* чч. 236 і 237. — Стан науки в народних школах в 1908/9 р. *ibid.* ч. 246.). Статї д. Ловицького писані на основі офіціальних даних (Sprawozdanie Rady Szkolnej kr.) добре малюють наше упослідженє на полі шкільництва. Відмічає автор і ті „недостачі“ галицької шкільної статистики, які походять з бажаня компетентних чинників закрити се упослідженє.

Іван Ющинин — Які реформи потрібні в народнім шкільництві в Галичині? (Діло 1910, чч. 226—267). Цікаві статї д. Ів. Ющинина, одного з діяльніших працівників на ниві рідного шкільництва в Галичині, присвячені болючій справі народного шкільництва. Автор основно виказує недостачі і намічає потрібні реформи. *В. Д.*

Іван Герасимович — Подрібний розклад праці українського народного учительства по громадах. Одобрений з'їздом повітових комісій дня 21 і 22. листоп. 1908 р. в Чернівцях. (Каменярі 1909, чч. 3—7, 9/10 і окремо як 4. число Бібліотеки Вільної орг. укр. учительства). Дуже цікава і корисна книжка для просвітних діячів, а заравом важний причинок для пізнаня сучасного культурного стану буковинської Руси. Видно, що автор підготовлений теоретично, а з практики знає добре місцеві відносини, які в неоднім ріжнять ся значно від галицьких або закордонно-українських. В статі обговорено дуже подрібно цілу роботу на селі, а то по читальнях, „Січах“, шкільних помочах, райфайзенських касах, крамницях системи Рочделя, жіночих громадах і т. д. Окремо згадано про ведене курсів для апальфбетів та про виклади та відчити для народу.

І. Герасимович — На новий шлях (Замітки з нагоди загальних зборів „Української Школи“ в Чернівцях, дня

13. червня 1909 р.). (Каменярі 1909, ч. 6 і 7 і окремо: Бібліотека Вільної організації укр. учительства, ч. 3. Чернівці 1909, стор. 16—табеля, 8^о). Автор представляє сумний стан буковинського шкільництва в деяких околицях і хоче завернути суспільність до планової роботи в користь рідної школи. *З. К.*

П. А. — Економічне життя України в 1909 році (Рада, 1910, ч. 1). Автор оповідає про становище селянства і сільсько-господарського та індустріального пролетаріату на Україні в р. 1909. Передрук в „Руслані“, чч. 11 і 12.

А. Ільченко — Національно-економічні відносини на Україні і в Галичині. (Економіст 1910, ч. 8—9, ст. 173—179). Автор коротко оглядає соціальний склад і добробут різних національних груп на Україні і в Галичині. Стаття являєть ся частиною реферата, виголошеного на Пресвітньо-економічній конгресі 1909 р.

С. Кузик — Із статистики економічних відносин в Галичині. (Економіст 1910, ч. 1—2, ст. 19—25). Автор подає в своїй статі найважливіші статистичні дані про сільське господарство на підставі останнього тому (т. VIII, в. 1 і 2) „Podręcznika statystyki Galicji“, який видає Краєве бюро статистичне.

М. Гехтер — Економічне життя українського селянства в 1909 р. (Л.-Н. В., 1910, ч. 1, ст. 101—116). Автор оповідає про голодуване селян і брак корму для худоби в першій половині мин. року, які явили ся в результаті неврожаю попереднього року, далі вяснює урожай 1909 року і нарешті спиняєть ся на фактах селянської самодіяльности, головню на полі кооперації.

М. Гехтер — Закон 9 падолиста на Україні. (Л.-Н. В., 1910, чч. 11 і 12). Автор говорить нам про приложене на Україні відомого закону 9 падолиста 1906 р. „Про вихід з громади“ (общини), про той вплив, який має на життя селян се приложене, про результати, які виходять з нього, та про відношене населеня до закону.

Ф. Немоловський — Сервітутти правобережної України. (Рада 1910, ч. 297). Стаття написана з приводу внесеного урядом в Думі законопроекта про скасоване сервітутів. Автор вясняє історію сервітутного права і спиняєть ся на значіню сервітутів для селянства. Годючись, що сервітутти мусять бути колись скасовані, автор про те проти скасованя їх уже тепер, та ще на тих умовах, які висуває проект.

М. Гехтер — З робітничого життя на Україні (Л.-Н. В., 1910, ч. 2, ст. 373—388). Досить цікавий огляд життя-бідуваня україн-

ського робітництва в 1909 році, владжений на підставі газетних відомостей.

М. Гехтер — Лікарська допомога українським робітникам. (Л.-Н. В. 1910, ч. 10). Автор знаходить нас за офіційними виданнями Міністерства Фінансів і Торговлі та Промисловости з сучасним станом лікарської допомоги фабричним робітникам на Україні. Малюнок даний в статі дуже невідрадний. *В. Д.*

Simon Sagorsky — Die Arbeiterfrage in der süd-russischen Landwirtschaft. Монахів, Е. Райнгардт, 1908, ст. 208, 8°. Ціна 6 м. Праця, що звернула на себе увагу фахових людей, приносить дані про природні і господарські обставини України, а далі про нинішній стан хліборобської посілости і про положення українських хліборобів і робітників. При тім порушено в ній багато спеціальних питань, прим. про плату, поживу, помешкання, час служби, заводські хвороби і т. д. Витяг з неї з своїми доповненнями подав М. Гехтер в Л.-Н. В. за р. 1910. *З. К.*

П. А. — Українська кооперація в 1909 р. (Рада 1910, ч. 3). Автор коротенько знаходить нас з розвитком кооперативної справи на Україні в р. 1909 і з національною її стороною. Висновки оптимістичні.

М. Гехтер — Сільська кооперація на Україні російській в 1909 р. (Економіст 1910, ч. 1—2, ст. 9—13). — Діяльність дрібних сільсько-господарських товариств на Україні російській, *ibid.* ч. 4, ст. 81—83. — Діяльність кредитових товариств на Україні, *ibid.* ч. 6, ст. 122—6. — Діяльність селянських споживчих товариств на Україні, *ibid.* ч. 7, ст. 147—152. — Робітнича кооперація на Україні російській, *ibid.* ч. 12, ст. 273—275. Статі присвячені кооперативній справі на Україні російській.

Розвиток кооперації у Русинів (Українців) в Галичині. (Економіст 1910, ч. 8—9, ст. 170—173). Є се реферат, предположений галицько-українськими кооператорами Міжнародньому кооперативному конгресови в Гамбурзі в 1910 р. В сім рефераті коротко змальовано картину укр. співництва в Галичині на підставі звіту краевого Союзу ревізійного за р. 1909.

А. Ж. — Наш кооперативний рух в Галичині в 1909-ім році. (Діло 1910, ч. 1). Короткий огляд розвитку наших економічних інституцій в Галичині в 1909 р.

А. Ільченко — З „кооперативної“ практики єврейських і польських товариств в Галичині. (Рада 1910, ч. 227). Цікавий фелетон про лихву в Галичині. Автор подає історичний

огляд лихварства в східній Галичині, нарешті спиняєть ся на кредитових жидівських і жидівсько-польських спілках, котрі легально управляють лихву, а крім того шкідливі для нашого народу ще й з боку національного.

А. Ж. — Жидівські заробково-господарські стоваришєня в Галичині в 1908 р. (Економіст 1910, ч. 8—9.). Огляд стану тих заробкових і господарських товариств Галичини, котрі обєднані в „Повшехнім Зв'язку“. Товариства сі не жидівські членами, але лиш заправляють ними жиди, що доробляють ся на них хліба. В східній Галичині членами сих товариств здебільшого українські міщани і селяни.

Українське спілництво на Буковині. (Економіст 1910, ч. 8—9). Є се властиво справозданє за р. 1909 черновецької „Селянської каси“ — союзу хліборобських спілок на Буковині (174 спілки з більше як 18 тисяч членів).

М. Левитський. — Іван Карпенко-Карий (Тобилевич) і кооперація. (Рада 1910, ч. 214). Автор оповідає про відносини покійного драматурга до кооперативної справи, спиняючи ся головню на песі його „Понад Дніпром“ і вражію від неї селян-кооператорів. В. Д.

V. Totomjanz — Die Konsumgenossenschaften in Russland. (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1906, XXIII, стор. 104—127). Автор подає історію перших споживних товариств у Росії, їх розвій і упадок, теперішнє положенє фабричних і сільських споживних спілок а вкінци їх число.

A. Wocikow — Resultate des russischen Zensus und Zentrum der Bevölkerung Russlands. (Petermanns Mitteilungen aus J. Perthes geogr. Anstalt 1908, LIV, стор. 141—145). Статя написана з нагоди праці Менделєєва, К познанію Росції (4 вид. Спб. 1906) і подає головні статистичні дані про російську державу, між иншим і про українців. З. К.

В. Охримович — Про фальшованє національної статистики при попередних конскрипціях. (Діло 1910, чч. 285—287). Порівнюючи офіційальні дані трьох попередних конскрипцій автор уміло викриває ті фальшованя, які практиковали конскрипційні комісарі, записуючи Українців і Жидів за Поляків. Статя дуже актуальна з огляду на перепись сього року.

Д. Д. — Угорська Русь. (Українська Хата 1910, чч. 10—12). Короткий огляд невідрадного житя угорських Русинів у сучаснім і недавноминутім.

Й. Гродський — Положенє боснійських Русинів. (Руслан 1910, чч. 48—52). Се доповненє нарису друкованого в минулім річнику „Руслана“. Доповненя єї торкають ся економічного положеня наших боснійських переселенців.

Й. Гродський — Про Русинів в Бачці, Славонії і Хорватії та про крижевацку гр.-кат. епархію. (Руслан 1910, чч. 54—57, 59 і 60). Автор подає статистику укр. колоній, говорить про шкільництво і про церковні відносини у колоністів. Більше місця присвячує крижевацькій епархії.

М. Гехтер — З нової України. (Літ.-Наук. Вісти. 1910, ч. 9, ст. 487—490). На підставі цифрових даних новійшої статистичної праці про Приморську Область — А. Менщикова, Опыт изслѣдованія економическаго положенія новоселовъ 1906 и 1908 гг. въ Приморской Области (Владивосток, 1910) — знайомить нас д. Гехтер з умовами життя наших переселенців на далекім Амурі. Варто зазначити, що виводи автора цілком протилежні текстовій частині зреферованої праці: в книзі д. Менщикова правдиві цифри, а не висновки. В. Д.

H. Hitier — L'agriculture russe d'après un ouvrage récent. (Annales de géographie, 1907, стор. 265—269). Статейка написана на підставі праці А. Ермолова: La Russie agricole devant la crise agraire (Париж, 1907, стор. [IV]+V+349, 8°).

R. Pfaundler — Die Ergebnisse der Viehzählung in Russland 1906. (Statistische Monatsschrift. Берно 1907, том XXXIII, стор. 166—168). На підставі урядових чисел автор зіставляє дані про стан худоби в поодиноких областях Росії, м. п. в Полуднево-західнім краю, Полудневій Росії і Північно-західнім краю. Зіставлення виказають загалом велику знижку: особливож значний упадок числа худоби на Україні.

T[öpfer] — Die Auswanderung aus dem europäischen Russland nach Sibirien im Jahre 1906. (Asien. Берлін 1908, VII, стор. 100—101). Огляд урядових дат що до числа, напрямку і стану російської колонізації Сибіру.

Wilhelm Hammerschmidt — Geschichte der Baumwollindustrie in Russland vor der Bauernemanzipation. (Abhandlungen aus dem Staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg hrg. von G. F. Knapp und W. Wittich, зошит XXI.) Штрасбург, К. Трібнер, 1906. Стор. XIV+124, 8°. Ціна 3·50 М. Автор представляє коротко положенє Росії перед внесенєм кріпацтва, малює вплив кріпацтва на розвій російського господарства і обговорює доклад-

нійше початки перших більших рукодільних і фабричних підприємств. Спеціально займаєть ся історією розвитку ткацтва.

Dr. David Lewin — *Das Branntweinmonopol in Russland. Ergänzungsheft zu XXV Bd. der Zeitschrift für das gesamte Staatswissen.* Тібінген, Г. Лямп, 1908. Стор. 208, 8°. Ціна 5 М. Цікава книжка з датами про розширене пивства в Росії і з подрібною історією горілчаного податку і заведення монополію. Докладно представлено теперішній стан горілчаної господарки, її організацію, доходи і наслідки.

Salomon Margolin — *Die wirtschaftliche Lage der jüdischen arbeitenden Klassen in Russland.* (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1907, XXVI, стор. 240—269). Автор перероблює тут свою працю, яка появилася недавно по московськи і обговорює в ній участь Жидів у ремеслі та їх положення і стан в поодиноких галузях ремесла. Особливо багатий матеріал з білоруських і українських околиць, через що праця має і для нас більший інтерес.

H. Berkusky — *Die Lage der russischen „Fremdvölker“.* (Globus, 1909, I, том XCV, стор. 165—171, 186—191). Для нас стаття інтересна тим, що змальовано в ній в загальних начерках, культурний стан і сучасне положення всіляких „иностранців“ (як племен турецько-татарських, монгольських, фінських, кавказьких), з яких деякі живуть також на території, занятій нині українським народом. Особливу увагу присвячено занятю, санітарним відносинам, становищу жінки і духовій культурі, причім використано досить багату німецьку літературу, але поминено значно багатшу російську.

Handbuch des Deutschtums im Auslande nebst einem Adressbuch der deutschen Auslandsschulen. Herausgegeben vom Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande. 2 umgearb. und stark vermehrte Auflage. Berlin, D. Reimer, 1906, ст. XXXI—573, 8°, ц. 5 М. Хоч книжка, про яку хочу зробити кілька заміток, вийшла майже чотири роки тому, не втратила вона до тепер вартости і може все ще бути жерелом всіляких інформацій про Німців за границями німецької держави. Німецьке шкільне товариство зібрало тут усе, що треба знати про політичний, економічний і культурний стан німецьких „колоністів“, віставило докладну статистику німецького розселення і для унагляднення долучило кілька мап, на яких зазначені німецькі колонії. Не забуло при тім на чисто практичні замітки (прим. про місцеві німецькі часописи, театри, школи, товариства, місії, парохії, консуляти, більші фірми і т. д.),

так що книжкою може кожний покористувати ся. Для нас важна вона тим, що углядено в ній німецьку людність Галичини, Буковини, Угорщини і рос. України і уміщено мапу німецької колонізації в Австрії і в Росії. *З. К.*

Видання й статі, ширше обговорені в с'ім томі:

В статі М. Грушевського:

- А. А. Шахматовъ — Южныя поселенія Вятчей, 1907.
 П. И. Якобій — Вятчи Орловской губернии, 1907.
 В. А. Городцовъ — Древнее населеніе Рязанской губернии, 1908.
 А. Л. Погодин — Записки имп. географ. общества і т. д. (рецензія на працю Якобія), 1908.

Наукова хроніка.

- Dr. R. F. Kaindl. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart, 1908.
 Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 16 Jahrg., 1909.
 Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina, Heft XI—XIII, 1908—9.

Історія політична і суспільно-культурна.

- T. Wierzbowski — Vade mecum, 1908.
 T. Wierzbowski — Matricularum regni Poloniae summaria, I—III, 1905—8.
 F. Jaworski — Lwów stary i wczorajszy, 1910.
 M. Korduba — Die Lage der Ukraine und die Politik Mazepas vor der Schlacht bei Poltawa, 1909.
 В. Строевъ — Бирюковщина и кабинетъ министровъ, I—II, 1909—1910.
 М. Рклицкій — Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской Описи 1767 года, 1909.

М о в а.

- Rocznik slawistyczny wydawany przez Jana Łosia, Leona Mańkowskiego, Kazimierza Nitscha і Jana Rozwadowskiego, I—II, 1908—1909.
 S. Forman — Srovnávací ůtanka slovanských jazyků, 1909.
 А. Соболевскій — Къ исторіи малорусскаго нарѣчія, 1910.
 З. Кузеля і М. Чайковскій — Словар чужих слів, 1910.
 М. Vasmer — Etymologien, 1907.

Е т н о г р а ф і я.

- А. Грушевскій — Изъ исторіи украинской этнографіи, 1909.

В. Францевъ — Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси съ етатистическими таблицами къ нимъ, 1909.

S. Dziewulski — Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej, 1909.

Dokumenty w sprawie gubernii chełmskiej, 1908.

R. Lilientalowa — Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości, 1909.

Житє суспільне і економічне.

Статистическій справочникъ по Югу Россіи, 1910.

О частномъ земледѣвнн въ Кіевской губ., 1910.

Н. Бойковъ — Потребительная кооперація въ Кіевской губ., 1910.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, Ринок, ч. 10,

має на складі між иншими отсі книжки:

	Корон
Адрія. Аграрний процес у Добростанах	1.—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0:40
„ Чари на Україні	0:45
Барвінський В. Досліди в поля статистики	0:20
Бодянський О. Українські назви, зі вступом і поясненнями	0:50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0:26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0:26
Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині	2.—
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3.—
Вовк Хв. Антропометричні досліди укр. населення Галичини, Буковини й Угорщини	1:50
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношик в народній поезії	1:00
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	1:40
„ Словаки чи Русини?	0:80
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ. словесности	1:40
„ Угоруські духовні вірші	2:50
„ Зносини Українців із Сербами	0:80
„ Народна пожива на Бойківщині	0:40
„ Як писати заміник ся при дісловах	0:40
„ Бойківське весіле в Мшанци	0:60
„ Весіле в Керестурі	1.—
„ Віршована легенда про рицаря і смерть	0:40
„ Хоцеський співанняк Левицьких	0:60
„ Легенда про три жіночі вдачі	0:25
„ Руські оселі в Бачці	1.—
„ Лірники	2.—
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, II, III і IV вид. 2, по т. V—VII див. Збірник іст.-філ. секції.	7:50
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Віймки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2:00
„ Розвідки й матеріали до історії України-Руси, II—V	12:00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0:40
„ Вступний виклад в історії давньої Русі	0:20
„ Хмельницький і Хмельницина	0:20
„ Звенигород галицький	0:70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0:60
„ Описи Ратенського староства	0:60
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	1:00
„ Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва?	0:50
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0:50
„ Звичайна схема „русско“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства	0:20
„ Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи	0:30
„ Спірні питання староруської етнографії	0:50
„ Справа українсько-руського університету у Львові	0:50
„ Справа українських кафедр і наукові потреби українства	0:45
„ Про давні часи на Україні (коротка історія України в ілюстр.)	0:60
„ Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин на Україні	3:00
З. Гінтер. Історія географічних відкрить у XV—XVI ст.	2:20
Джиджора Ів. Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини	0:40
Драгоманів М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0:20
„ Рай і поступ 2 вид.	1:00
„ Микола Ів. Костомарів	0:16
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	1:80
„ Коваки	0:30
„ Листи до Ів. Фравка і інших т. I.	3:40
„ Драгоманів М. — Листи до Ів. Франка і інших, т. II.	4:40
„ Шевченко, українофіли й соціалізм	2:00
„ Етан Е. Економічне положення руських селян на Угорщині	0:26

	Корон
Енгельс Ф. Початки родини, приватної власності і держави	1 05
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3 00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVIII—XIX, XXI, XXVI—XXVII по 4 00 кор., т. XVI і XXIII по 5 кор., т. XI, XXI—XXII по	6 00
Бфремов С. Національне питання в Норвегії	0 30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Ілюстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4 00
” т. II: Ілюстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4 00
” т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Бєтзьській	5 00
” т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4 00
” т. V: теж — з р. 1649—51	4 00
” т. VII: — Ілюстрація королівщин з р. 1570	4 00
” т. VIII: — Акти до історії Бозачички 1513—1630	4 00
Житє і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 3, рік 3 по	5 00
Закляцький Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0 40
Занєвич — Знесенє панципи в Галичині	1 00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVIII по 3 00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5 00, комплекти I—XX по 48 00, I—L по	120 00
Збірник фільологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 3—, на ліпшій папері 4 00, в оправі	5 00
” т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3 00, на ліпшій папері	4 00
” т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3 00, на ліпшій папері	4 00
” т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. О. Кониський	4 00
” т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський	5 00
” т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4 00
” т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III.	4 00
” т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862	7 00
” т. X: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство	4 00
” т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49	6 00
Збірник історично-фільософічної секції т. I—IV розійшлися (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський) т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Руси XVIII—XIX віку	4 00
” т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4 50, на ліпшій папері	5 50
” т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V	7 50
” т. X і XI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI	7 50
” т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VII	8 00
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2 00, т. XI—XIII по	5 00
„Зоря“, письмо літературно-наукове, р. II і V по 6 00, р. VI і IX по	10 00
” літерат.-наук. ілюстроване, рік. XIII, XV—XVIII по	12 00
Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов.	3 00
” Велика родина в Мшанці, Старосамб. пов.	0 10
” Пачкарство бакуну в горах у Галичині в XIX ст.	0 60
” Причини до історії рекручани в Галичині	0 20
” Тісні роки. Причини до історії Галичини 1846—1861 рр.	0 20
Історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	2 40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статі	4 00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	6 80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Гал. Русь	3 00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія вел. кн. литовського	3 20
т. VII. Іван Линпиченко: Суспільні веретви Галицької Руси XIV—XV в.	3 20
т. VIII. Розвідки про церковні відносани на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2 00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12 80
XIII. М. Костомаров — Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького	3 20
XIV—XVI. М. Костомаров — Руїна	8 40

XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазениці, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережжі	6 60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3 60
XX. Шулгин — Начерк Колішчини	3 00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII ст.	5 00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5 00
Ізгрем Дж. Історія політичної економії	4 00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0 60
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1 20
Кареев М. Філософія історії	0 25
„ Філософія культурної й соціальної історії	2 80
Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень	4 00
Конрад и. Національна економія	2 30
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	1 00
„ Письмо до ред. Колокола	2 00
Кревецький Ів. — Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848—49 рр.	0 60
„ Помічні дні. Причини до історії панщини в Галичині в XIX ст.	0 15
„ До історії організовани національних гвардій в 1848 р.	0 20
„ Цуцнівська тривога в 1848 р.	1 —
„ Фальшована метрика для польських повстанців в 1830—31 рр.	0 10
„ Атарні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 р.	0 12
„ Галичина в другій половині XVIII ст.	0 80
„ Справа поділу Галичини в р. 1846—1850	2 50
Кримський А. Мусульманство і його будучність	1 70
Кришакевич Ів. Львівська Русь в першій половині XVI в.	2 00
Др. Кузеля З. Причини до народ. вірувань з початком XIX ст.	0 30
„ Про студії над дітьми	0 30
„ Угорський король Матвій Корвін в славянській усній словесности	1 50
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7 00
„ Руська Правда	1 00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 18 00, повні річніки 1899—1907 по 16 00, книжки V—XII за 1898, в додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12 00
Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I.	2 80
Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст.	0 30
Матеріали до українсько-руської етнології т. I, III і VI.	17 00
„ т. II, IV—V і VII (містять монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	22 00
„ т. VIII і IX по З К, т. X і XII по Б К, т. XI	2 00
Миколаевич Я. — Опис каменецького повіту	2 00
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури, т. III 8 00, т. IV.	2 00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3 00
Олехнович В. Рася Європи	0 70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3 00
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4 00
„ „ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5 00
„ т. IV і VI. Апокріфи і легенди в українських рукописах по	5 00
„ т. V. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.	6 00
М. Павлик. М. П. Драгоманів, його ювілей, похорон, автобіографія і спис творів	4 00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6 00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0 20
„ Скандинавщина в давній Русі	0 40
„ Слово о полку Ігоревім	1 60
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2 80
Правничі часопись, річник IV—V по 6 00, VI, VII—X по	2 —
Правничі бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	2 —
Правничі і економічна часопись, т. I—III по 3 00, т. IV—V і VI—VII по 4 00, т. VIII—IX по	5 00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1 00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0 80
„ Начерк географічної терміаології	2 00
Свенціцький Іл. „Архаггелови вщання Марія“ і благовіщенська містерія	1 00
Сеньобб Ш., Австрія в XIX ст.	0 80

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО

виходить не далі книжками 12—15 аркушів великої ві
під загальним проводом проф. Мих. Грушевецької

Містити не белетристику оригінальну й переклади — повісти, о
драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної
й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-п
життя; критику й бібліографію.

Видає **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА.**

За львівську редакцію відповідає Василь Панейко.

Адміністрація у Львові: ул. Супінського, ч. 21

Редакція й адміністрація в Києві (лише для Росії)

Велика Володимирська, 28.

Передплата, платна у Львові, вносить:

В Австрії з пересилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.
Річна передплата може бути сплачена в трьох ратах: 3 січня н.
3 цвітня н. ст. 6 кор., 3 серпня н. ст. 6 кор. По порозумінню з адмі
можна сплачувати рати також в інших термінах, але все з гори. Кварт
редплати не приймає ся.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор. (в
в Америці 4-50 долари, в Німеччині 20-40 мар.), і може бути тільки річн

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилав передплату
книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці. Реклямувати м
пізнійше по одержанню двох дальших книжок. Інші реклямації полага
тільки по вирівнанню належитости за книжку.

На зміну адреси треба прислати 50 сотиків; при тім треба
все не лише нову, але й стару адресу. — Всякі грошові претенсії
до передплатників платні і заскаржувані у Львові. Доки хто не
адміністрації виразно окремим письмом що перестав передплачуват
доти відповідає за всі вислані йому книжки.

**Далі приймаєть ся передплата на р. 1910, нові передп
дістають усі книжки.**

З огляду що останними часами ЛНВістник став розширювати ся серед
заможних верств нашої суспільности, загальні збори Українсько-Русь
вничої Спілки з дня 9/VI. 1910 ухвалили установити річну передпла

**Для незаможних учеників і студентів висших шкіл, с
несталих (провізоричних) учителів і учительок, підурядник
тників і селян у висоті 14 корон.**

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариств українських учителів середніх
і висших шкіл: „Учительська Громада“ у Львові

і „Тов. ім. Сковороди“ в Чернівцях.

Виходить 4 рази на рік книжками 5—6 аркушів.

Видає *Редакційний Комітет.* — Відповідає за редакцію: *Ів. Крес*

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічч
Для заграниці: „ 12 ” „ ”

Члени Товариства „Учительська Громада“ і „Тов. ім. Сковороди“ д
журнал безплатно.

Редакція й Адміністрація: *Львів, ул. Супінського, ч. 21*

НБ ПНУС

249199